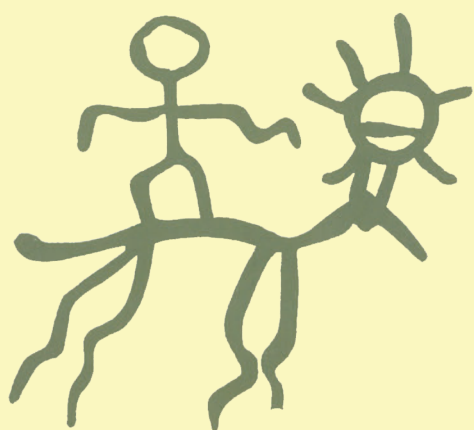

EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES A LA MUNTANYA DE
SANT JULIÀ DE RAMIS

2

EL CASTELLUM

JOSEP BURCH
GUSTAU GARCIA
JOSEP M. NOLLA
LLUÍS PALAHÍ
JORDI SAGRERA
MARC SUREDA
DAVID VIVÓ
ISABEL MIQUEL

EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES A LA MUNTANYA DE

SANT JULIÀ DE RAMIS

2

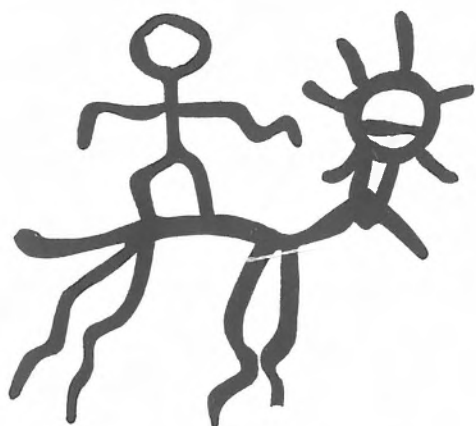
EL CASTELLUM

EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES A LA MUNTANYA DE
SANT JULIÀ DE RAMIS

2

EL CASTELLUM

JOSEP BURCH
GUSTAU GARCIA
JOSEP M. NOLLA
LLUÍS PALAHÍ
JORDI SAGRERA
MARC SUREDA
DAVID VIVÓ
ISABEL MIQUEL

AJUNTAMENT DE
SANT JULIÀ DE RAMIS

Diputació de Girona

Universitat de Girona
Institut del Patrimoni Cultural

Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis.
2 : Castellum

ISBN: 84-8458-242-6

**I. Burch, Josep II. Sant Julià de Ramis. Ajuntament III.
Girona (Província). Diputació IV. Universitat de Girona. Institut
del Patrimoni Cultural**

1. Excavacions arqueològiques – Gironès

2. Sant Julià de Ramis – Arqueologia

904(467.1 Gi Sant Julià de Ramis)

© *De l'edició:* Ajuntament de Sant Julià de Ramis i
Institut del Patrimoni Cultural
De les fotografies i textos: Autors corresponents

Impressió: Palahí A.G.

Dipòsit Legal: Gi-804-2006

I.S.B.N.: 84-8458-242-6

Pròleg

Des de fa 10 anys l'Ajuntament de Sant Julià de Ramis i Medinyà, porta a terme cada estiu una intervenció arqueològica en el conjunt patrimonial de la muntanya de Sant Julià, en la muntanya dels Sants Metges, que ha permès fer noves troballes i millorar el coneixement del nostre municipi i de les seves relacions amb els pobles de l'entorn i amb la ciutat de Girona.

El municipi de Sant Julià de Ramis té un patrimoni cultural i arqueològic únic, que poc a poc i de manera continuada hem anat descobrint i posant a l'abast de totes aquelles persones interessades en la història i l'arqueologia. Aquesta és una potencialitat enorme. Des de l'Ajuntament entenem que cal continuar donant suport a totes les iniciatives relacionades amb la investigació i coneixement de la muntanya dels Sants Metges, amb la consolidació i adequació de les seves restes i amb la posterior difusió. Estem, sens dubte, davant del jaciment d'època tardoromana més important de tot Europa pel què fa al seu estudi i conservació.

Els nostres esforços a partir d'ara es centraran en difondre aquest patrimoni cultural i fer-lo visitable. Tenim la necessitat i l'obligació de compartir-lo i de posar-lo a l'abast de la gent. Aquest any donarem un nou impuls al coneixement d'aquest patrimoni amb la musealització del *Castellum Fractum*, un espai que serà visitable per a tothom aquesta tardor. Aquest és el gran objectiu de la nostra feina a la muntanya, donar a conèixer aquest patrimoni, resultat d'un passat esplendorós, al conjunt de la societat.

El llibre que us presentem continua amb la feina començada amb el primer número de la col·lecció monogràfica dedicada als jaciments de la muntanya dels Sants Metges. Aquella primer monografia es va dedicar al coneixement arqueològic de l'esglé-

sia parroquial i el seu entorn. Amb aquest segon número es vol donar a conèixer els esplèndids resultats de les excavacions al *Castellum Fractum*, un jaciment excepcional d'època tardoromana. És un llibre eminentment científic, fruit d'una excavació metòdica i la feina de molts arqueòlegs dirigits pel catedràtic d'arqueologia de la Universitat de Girona, Josep Maria Nolla i de l'Institut del Patrimoni Cultural de la mateixa Universitat.

Com ja he dit són 10 anys d'intervencions arqueològiques i de col·laboració entre l'Ajuntament i la Universitat de Girona. Espero que per molts anys la col·laboració entre ambdues institucions continuï donant els bons fruits que ha donat fins ara.

Aquesta és la nostra aportació al coneixement del passat, que ha de servir per estimar i respectar el present i futur del nostre País.

NARCÍS CASASSA FONT

Alcalde de Sant Julià de Ramis i Medinyà

Agraïments

Aquest volum, el segon de la sèrie dedicada a recollir els resultats científics de les campanyes d'excavació que es realitzen, d'ençà 1996, a la muntanya de Sant Julià de Ramis, es centra en l'estudi del *castellum*, una interessantíssima fortalesa baiximperial i visigoda que tot protegint el flanc septentrional de *Gerunda*, formava part d'un complex sistema defensiu de la *Via Augusta*. És el resultat de deu campanyes d'excavació, de moltes hores de treball.

Una feina d'aquestes característiques és fruit d'un equip, de la col·laboració, a nivell molt diferent de gent diversa, cada un dels quals, ha aportat el seu esforç, interès i dedicació per assolir el resultat final que ara presentem.

Cal que citem, en primer lloc, els diversos consistoris municipals que han governat, aquests anys, l'ajuntament de Sant Julià de Ramis i de Medinyà, que sintetitzarem en les figures de Sebastià Corominas, Josep Viñolas, Narcís Casassa i Pere Pujolràs, al personal tècnic de l'ajuntament que ens ha fet sempre molt planera i amical la relació, i que exemplificaríem en la Marta, i, sobretot, els seus

ciutadans que s'han interessat pel seu patrimoni i la seva història amb voluntat ferma de recuperar-lo i traspassar-lo, protegit i embellit, a les noves generacions.

També al departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i Diputació de Girona per les ajudes econòmiques i recolzament, decidit, al projecte, a Mª Aurora Martín, directora del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, pel recolzament, ajuda tècnica i per haver realitzat a càrrec del seu pressuposts la restauració dels objectes metàl·lics, a Mercè Ferré, del MAC-Girona, per la seva disposició i professionalitat, a Montserrat Mataró, arqueòloga dels serveis territorials de Cultura a Girona, a la doctora Núria Rafel, directora del Museu d'Arqueologia de Catalunya, al doctor Narcís M. Amich, a la Sandra Casas i Montserrat Vivern, a en Carles Martínez, a en Jordi Vivo i a tots els estudiants, d'aquí i de fora, que durant deu anys han treballat amb nosaltres, durament i amb alegria, sovint però sense saber que exploraven un jaciment excepcional, únic.

A totes i a tots, moltes gràcies.

DESCOBRIMENT I SITUACIÓ. PROCÉS D'IDENTIFICACIÓ I D'EXCAVACIÓ (1996-2003)

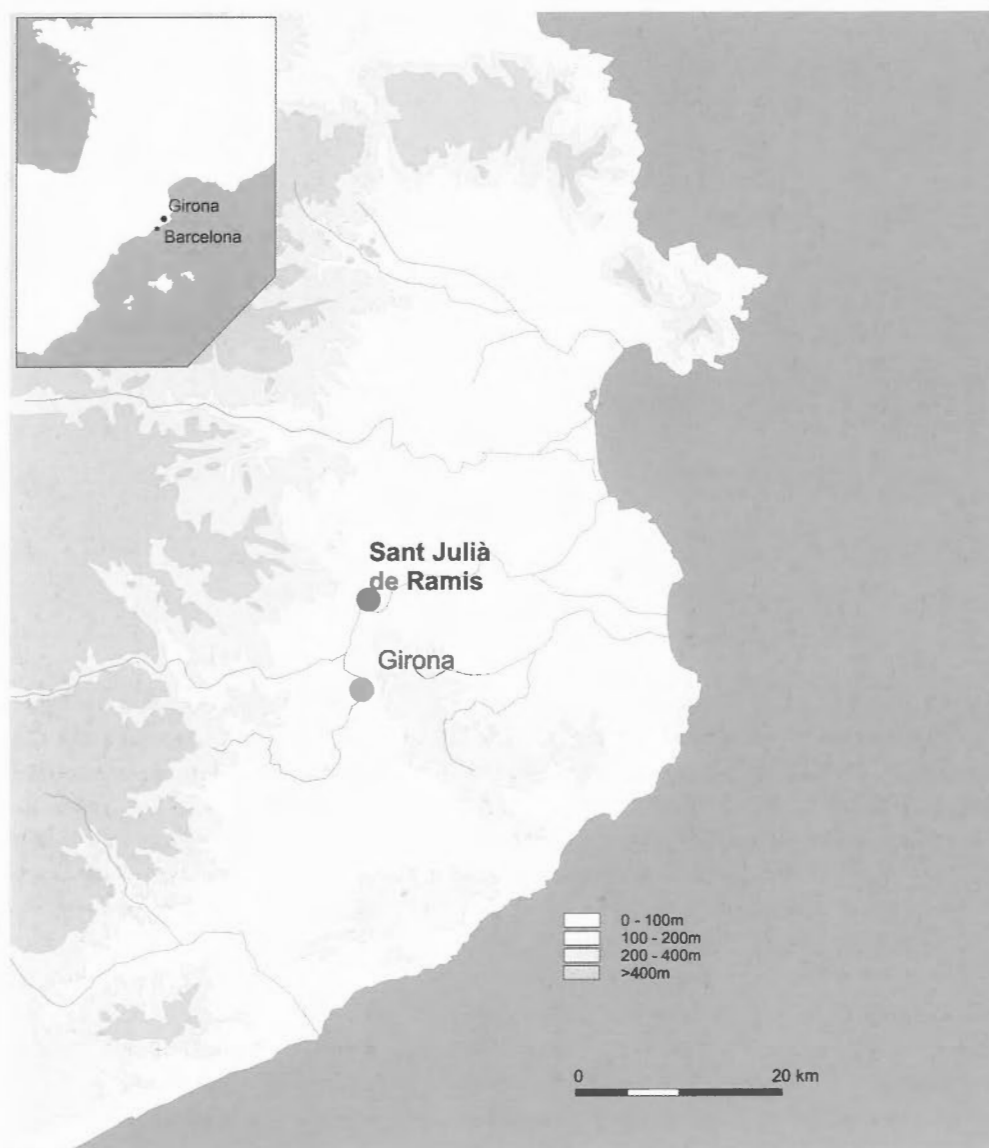
Va ser Francesc Riuró, descobridor de l'*oppidum* de la muntanya de Sant Julià de Ramis l'any 1932 (fig. 1 i 2), qui va parlar per primera vegada de l'existència de la defensa murada de l'establiment ibèric, un poblat de barrera amb els murs de fortificació tancant l'únic accés factible que es localitza al costat nord-occidental de l'esperó rocós (fig. 3). Tot i que aquell sector no va ser objecte d'excavacions extensives o puntuals, sí que va ser prospectat. La muralla (o les muralles, ara ho sabem) que cloïen i defensaven l'*oppidum* no eren visibles. Calia deduir-les a partir del senyal evident sobre el terreny, d'una lectura acurada de la topografia i de la manca de material ceràmic més enllà d'aquell límit (Riuró, 1934, 5-9). Tanmateix, de segur que aquella prospecció global va permetre observar restes estructurals on es feia ús, a bastament, del morter de calç pel damunt d'on es localitzava la muralla ibera (o indigeta) que potser hauria aprofitat parcialment, i la troballa, en certes quantitats, de teula plana (*tegula*) i *imbrices* que semblaven marcar una diferència clara amb la fase d'ocupació ibèrica i que feien possible una adscripció cronològica diferent d'aquelles restes (Riuró, 1934, 5-9; Pericot *et al.*, 1952, 96, on llegim: *Por este lado de más fácil acceso existía un muro de defensa cuyos vestigios se reconocen en el extremo del poblado, junto a los restos de una construcción romana posterior*) (fig. 4).

Com tindrem ocasió de veure, tots els autors posteriors que parlen dels jaciments de la muntanya de Sant Julià incorporaven al discurs l'existència

d'aquestes restes romanes que han esdevingut, ara, una fortalesa tardana, i de ben segur que no ho feien només seguint allò que havia dit Riuró sinó havent observat les evidències, escasses però determinants, que es van poder veure sense gaires dificultats fins que l'abandonament del conreu intensiu de la muntanya va permetre l'aparició d'un bosc d'alzines i de pins que va acabar emmascarant les estructures i fent-les desaparèixer.

En un important treball sobre fibules i fermalls de cinturó tardans, Pere de Palol escrivia, en referir-se a Sant Julià: "...*más tarde, en la cima del monte* (es refereix a la muntanya de Sant Julià de Ramis) *existe un inmenso poblado ibérico, muy rico y en el cual sólo se han hecho sondeos de prueba. De extensión considerable, en su extremo Oeste fue edificado durante el Bajo Imperio un fuerte romano. El pueblo actual se encuentra alrededor de una pequeña iglesia del siglo X; es muy posible que hubiera existido allí un pequeño núcleo visigodo, pues en el llamado 'Cova de Can Sant Vicens', al mismo pie del pueblo y en la ribera del Ter, cuyo sedimento eneolítico fue tan importante, D. Matías Pallarés encontró un broche de cinturón, de bronce*" (Palol, 1950 b, 79). Aquest és el primer estudi que coneixem on *los restos de una construcción romana* han esdevingut *un fuerte romano* baiximperial, potser com a conseqüència de valorar el lloc que ocupa la muntanya d'una importància geoestratègica excepcional, i potser també per la troballa tan a la vora del fermall del segle VII (fig. 1, 2, 103 i 113).

Fig 1. Sant Julià de Ramis. Situació.

Més tard, Miquel Oliva, en un article de tipus general on es feia inventari de fortificacions i muralles de terres gironines, escrivia, tot parlant de Sant Julià: *De la edad antigua y media. Poblado ibérico. Restos de muros en el castro romano visigótico* (Oliva, 1967, 59), anant una mica més enllà en la precisió cronològica d'un lloc gens conegut.

Isabel Rodà, que va excavar i va treballar sobre aquest jaciment (Burch *et al.*, 2001), també recollia aquesta notícia sense afegir-hi res (Rodà, 1973, 503; Rodà, 1974, 44).

Cal considerar que, d'ençà de la identificació d'aquelles restes assimilades a una obra defensiva, de característiques indeterminades, que se situava cronològicament, sense dades concretes, a l'antiguitat tardana, tots aquells autors que s'hi havien referit

—Riuró, Palol, Oliva i Rodà—, en coneixien les restes que havien vist i que consideraven, uns i altres, com clarament diferents de les del poblat ibèric, i per a les quals s'havia d'acceptar una cronologia dins d'època romana i, potser millor, dins de l'antiguitat tardana tot i que, llevat de *tegulae* i *imbrices*, que poc ajuden a afinar cronologies, no hi havia cap altra dada directa que permetés filar més prim, llevat de ser una hipòtesi raonable en funció del lloc on es localitzava. Era sorprenent, també, que d'aquelles restes significatives no hi havia cap planta o croquis ni, de fet, una descripció més o menys acurada.

L'any 1984, en un estudi de conjunt sobre el poblament d'època romana a les comarques gironines, s'aplegaven aquestes notícies tot escrivint: *Al cim*

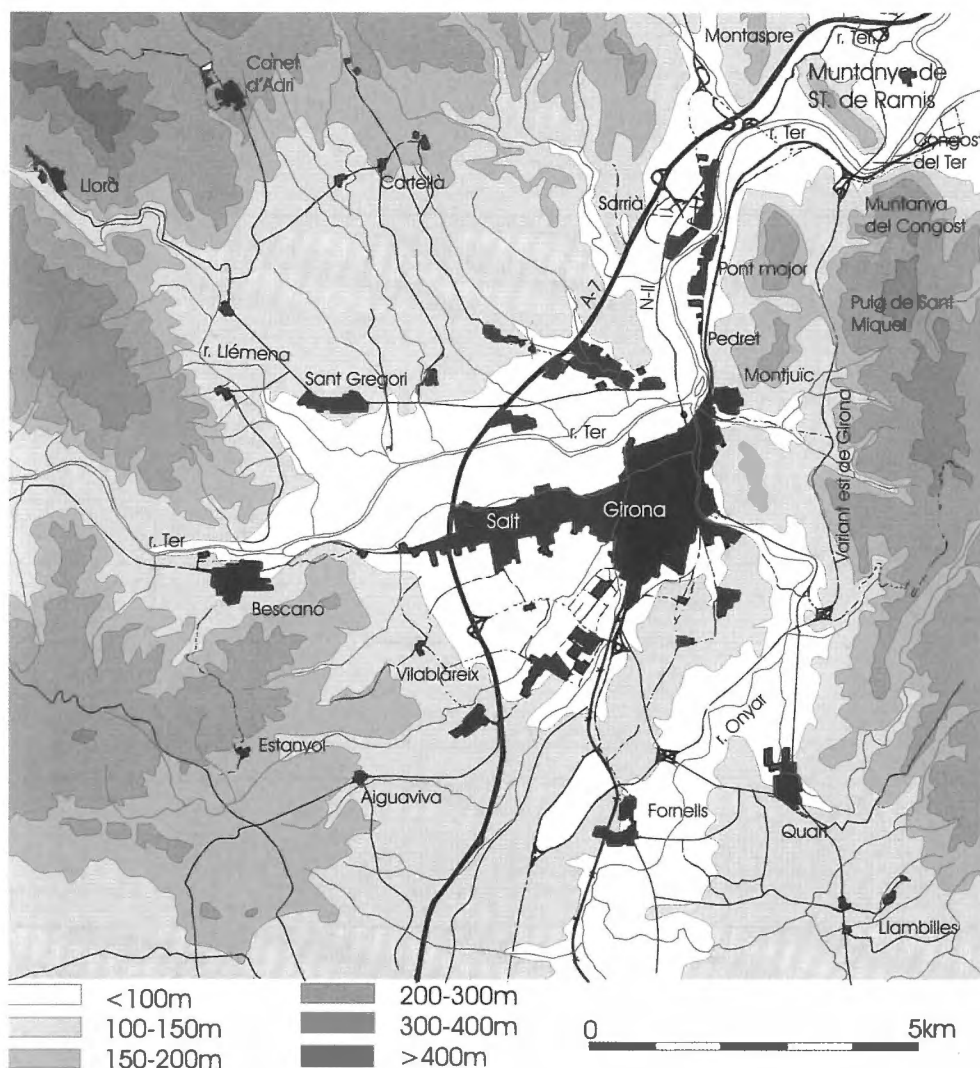

Fig 2. Sant Julià de Ramis i el Congost en relació a Girona.

mateix del puig de Sant Julià són visibles les restes d'una fortificació romana (Nolla i Casas, 1984, 195). Cal dir que fèiem crèdit de l'opinió dels investigadors que ens havien precedit ja que, en la visita que vam efectuar a la muntanya, no vam poder reconèixer altra cosa que part d'algunes cases ibèriques retallades parcialment a la roca, l'església i el cementiri. Tot era cobert d'un bosc jove però espès que hauria exigint una prospecció lenta i complicada. L'any 1989, en ocasió de la celebració d'unes jornades a Perpinyà sobre la Via Domitia i la Via Augusta, ens va semblar interessant intentar redescobrir, si existien, les restes estructurals postibèriques que havien estat considerades d'una fortificació romana. Pensàvem que valia la pena fer-ne una prospecció acurada i documentar-les convenient-

ment. Va caldre anar-hi vàries vegades i, sobretot, sol·licitar l'ajuda d'Isabel Rodà, que havia treballat a la muntanya cap al 1970, que l'havia coneguda sense la cobertura arbòria i que podia donar-nos indicacions precises per localitzar l'indret. Efectivament, a partir de la informació facilitada vam trobar el lloc, amagat sota un bosc espès de sureres i pins joves i multitud de matolls. Es trobava, aproximadament, a mig camí entre la situació de l'antiga església parroquial i el fortí militar d'època moderna que s'havia ubicat en una elevació natural i que controlava adequadament el territori de l'entorn, especialment cara a tramuntana. El lloc on es conservava representava una elevació del terreny. Semblava el límit d'una fondalada relativament pronunciada que acabava, més a ponent, tor-

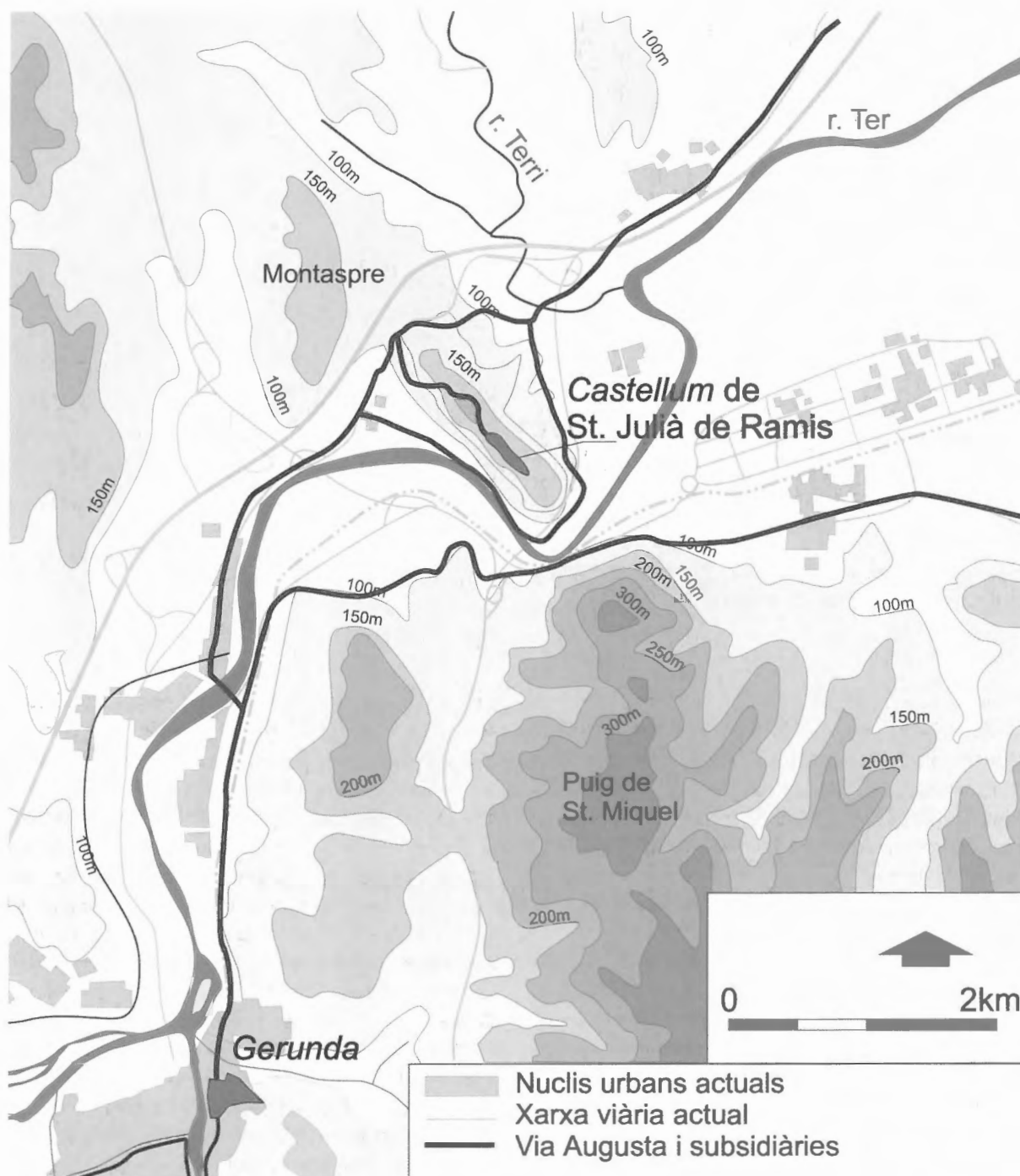

Fig 3. Les vies de comunicació entre *Gerunda* i el Congost.

nant-se a enlairar de manera natural. Era precisament en aquell altre extrem d'aquesta coma natural on es va edificar el castell modern. La prospecció realitzada, difícil de tirar endavant per l'arbrat espès i la garriga, va permetre fer una primera descripció d'aquelles estructures, algunes de les quals, com tindrem ocasió de veure, prou assenyades. D'altres, no cal dir-ho, eren errònies. Intuíem, aleshores,

una construcció monumental i quadrangular d'uns 10 m de costat de la qual però, només eren visibles amb una certa claredat la cara meridional i l'angle sud-est. Semblava identificar-se l'existència de vells sondejors, que atribuïem a la direcció de Miquel Oliva sense cap mena de prova. La part de mur conservada, amb diverses filades, feia possible fer-ne una definició. Es tractava d'una paret de

Fig 4. Detall del mur meridional de l'edifici I del *castellum* quan fou descobert i identificat amb una torre de guaita baiximperial (foto de Francesc Riuró (1936)).

pedruscall petit i mitjà de pedra del país, la licorella del subsòl, però era visible l'ús, fins a cert punt sorprenent, de blocs de calcària, algun de mides considerables, d'uns 0,80 m de llarg per 0,60 m d'alt, que semblaven un element arquitectònic més antic, aprofitat, i també de gres, tot fent la consideració que unes pedres i altres havien de procedir de més enllà de la muntanya de Sant Julià, certament en un cercle relativament pròxim. Aquest pedruscall era abeurat amb un morter de calç de qualitat que li donava una molt bona consistència. Era també digne de ser assenyalat l'ús de fragments de *tegulae* i *imbrices* en l'obra. Semblava que es reconeixia que la torre oferia una excel·lent defensa natural en totes direccions llevat de cap a l'est, on es presentava, també, més arruïnada. L'aspecte d'allò que podíem observar ens recordava notablement la tècnica constructiva usada a les *Clausurae* (Nolla i Casas, 1997 a, 146).

Més endavant, l'any 1994, L. Palahí i D. Vivó, encuriors i interessats per aquesta estació, van tornar a cercar-la i, un cop localitzada i efectuada una primera neteja d'arbusts i garrigues, es va realitzar un plànol general d'allò que es veia. El resultat era l'existència d'un mur en semicercle tot definint una sobreelevació del terreny que, certament, se situava bastant per sobre del nivell del sòl a tot l'entorn. Era un lloc òptim per bastir-hi una hipotètica torre.

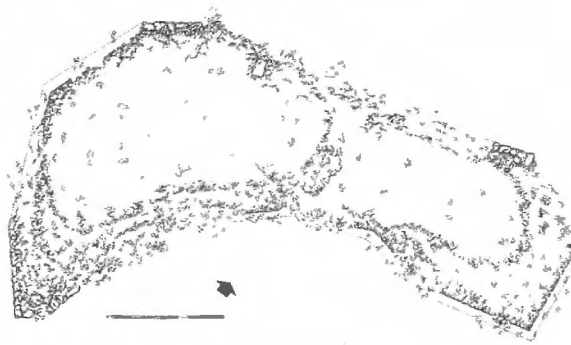

Fig 5. Planta de la suposada torre baiximperial realitzada el 1994 (segons Palahí i Vivó).

Semblava, a primer cop d'ull, un sector de dimensions reduïdes, una construcció elevada damunt d'un turonet artificial que permetia un bon control de la plana cap al nord, cap a Medinyà, i cap a migdia, en direcció a Sarrià de Ter. Ben probablement, podíem pensar, la fortalesa romana, d'època indeterminada, no hauria estat altra cosa que una petita torre de guaita, de comunicacions, una *turris* o, potser millor, una *turris speculatoria* o *farator*, que hauria existit aprofitant un lloc privilegiat. Semblava que estàvem lluny d'una fortalesa o d'un *castrum* de més entitat (fig. 5).

L'any 1996 es va iniciar per part de la Universitat de Girona i de l'ajuntament de Sant Julià de Ramis un programa d'excavacions que tenia per objectiu posar al descobert i valorar el jaciment arqueològic de la muntanya tot intentant establir-ne la història i, si allò que s'anava descobrint ho mereixia, consolidar i presentar, convenientment explicades, les troballes al gran públic. Es va decidir acabar zones començades (sector de l'església) (Burch *et al.*, 2001) però simultàniament explorar el sector de la suposada torre per tal d'observar-ne l'estat de conservació, característiques tècniques i d'aconseguir una datació segura.

La tasca inicial es va concentrar en la neteja del sector, una autèntica selva que calia eliminar per

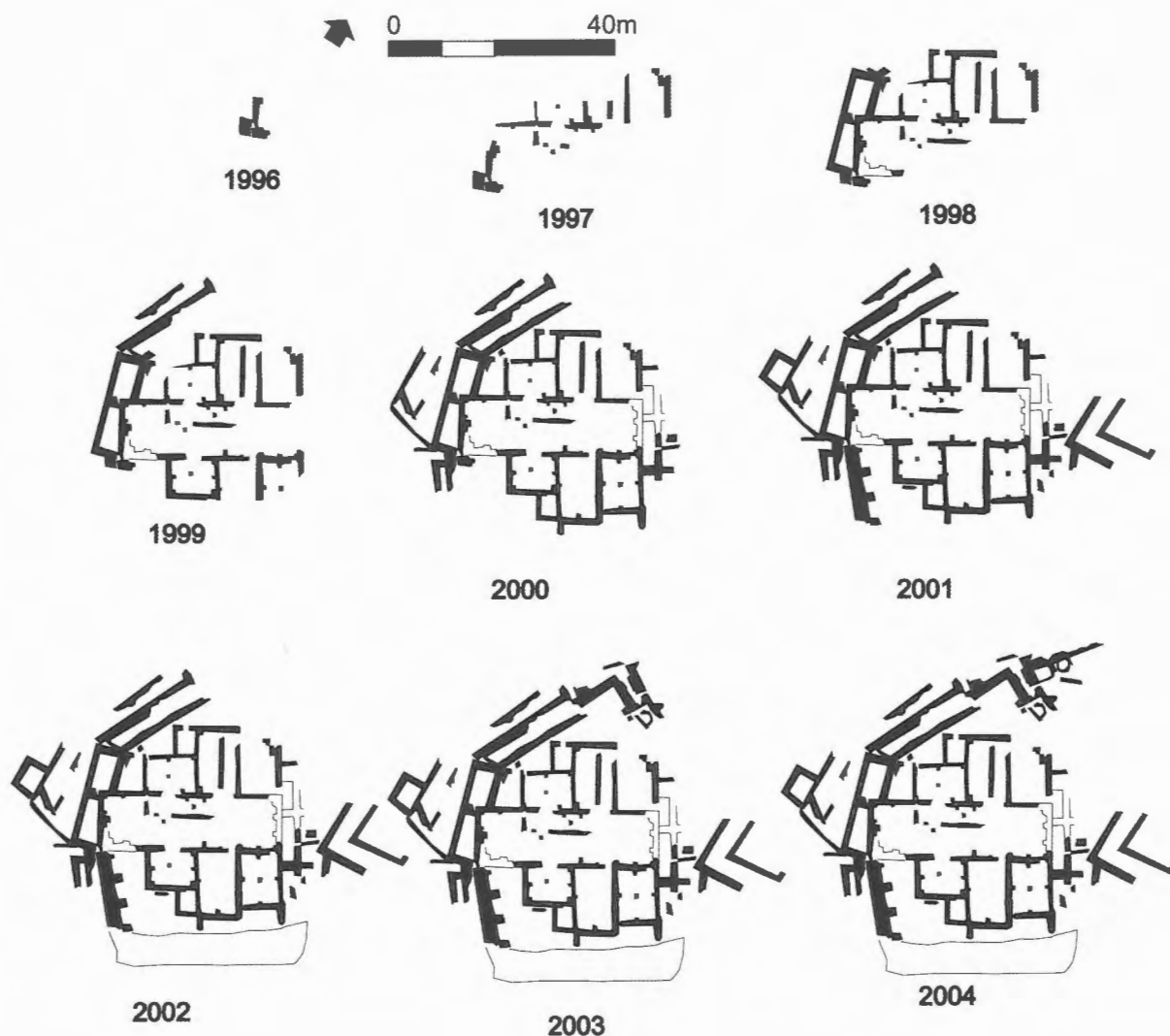

Fig 6. Detall del procés d'excavació de la zona nord-oest del jaciment (sector 2) a través de les diferents campanyes (1996-2005).

poder observar detalladament el lloc i poder excavar. L'objectiu era aquest i, complementàriament, realitzar un sondeig al costat mateix del mur posat al descobert el 1994 (fig. 6).

Aquesta cala va posar al descobert un poderós contrafort d'angle que es conservava en una altura de poc més de 3 m entre fonaments i paret vista, amb un espectacular parament de blocs de pedra calcària ben retallats, més llargs que alts, ben disposats en filades rectes posades en sec o unides amb fang. Hi va haver altres sorpreses. En intentar delimitar el perímetre del turó artificial damunt del qual es

disposava la suposada torre, es va localitzar un llarg tram de muralla que prenia una direcció nord/sud i que tancava el tossal per llevant, i que connectava amb el potent mur que el primer sondeig acabava de posar al descobert. Era una paret de més d'1 m d'amplada i construïda amb grans blocs de pedra calcària lligats amb fang. El fet que el turonet artificial el fes servir com a límit oriental demostrava que aquesta estructura era anterior a la torre. Tot semblava indicar que havíem posat al descobert les defenses nord-occidentals de l'*oppidum*, observades per Riuró i els arqueòlegs d'a-

quells anys, damunt de les quals, en el punt més alt, s'hauria acabat edificant una torre, obra ja romana. Més enllà, tanmateix, l'aparició aquí i allí de restes de morter de calç que poc tenien a veure amb les restes localitzades afegia noves incògnites que calia resoldre. Calia una excavació en extensió després d'una neteja intensa i radical del bosc.

L'any 1997 es va obrir amb l'ajuda d'una màquina una connexió entre el camí modern i l'àrea explorada l'any anterior. L'objectiu inicial era investigar el sector més proper a la muralla localitzada i avançar des d'allí. Tanmateix, prop del camí on la roca del subsòl aflorava arreu, es van identificar restes de morter *in situ* que posaven de manifest l'existència d'estructures en aquell sector. Altrament, en fer desaparèixer l'espessa garriga que ho cobria tot, la màquina va posar al descobert dos grans carreus de gres, ben tallats, un dels quals mostrava marques de grapa en forma de cua d'oreneta, una manera d'obrar típicament romana ben documentada en contextos de segle I aC, en aquestes contrades (trofeu de Pompeu a Panissars (El Portús / la Jonquera (Castellví, 1991, 103-104)) a la necròpoli de les Corts (Almagro, 1953, 255-257) o al suposat temple de Zeus Serapis, també a Empúries (Mar i Ruiz de Arbulo, 1993, 285-292; Sanmartí, Castanyer i Tremoleda, 1989, 117-144) (fig. 6).

Aquestes circumstàncies van exigir un canvi de plantejament: un equip més gran i una excavació simultània, explorant respectivament el sector de la muralla i la zona més pròxima al camí. Aquests dos equips van acabar per fusionar-se, ja que ben aviat es va constatar que les restes aparegudes a un lloc i a l'altre, tot i trobar-se separades per més de 30 m, formaven part d'un mateix edifici.

Efectivament, aquesta segona campanya no solament va posar al descobert les restes molt malmeses de la suposada torre de guaita sinó també un edifici de dimensions considerables, fet de pedra i morter de calç que començava a dibuixar una planta que encara se'ns escapava.

Paral·lelament, s'anaven posant de manifest les restes d'una muralla que tancava l'*oppidum* pel costat de ponent, que, per les característiques constructives i formals, calia considerar anterior a l'edifici fet de pedra i morter i que, per varies raons tècniques, comparatives i estratigràfiques, calia posar en relació amb la fase ibera de la història del lloc.

En els dos anys següents, 1998 i 1999, va caldre

realitzar varies ampliacions, tant cap al nord com cap a migdia, abastant una àrea de poc més de 1.000 metres quadrats (fig. 6 i 7). En acabar aquell segon any, teníem al descobert gran part del sector central i septentrional de l'edifici, mentre que per llevant semblava clar que aquest finalitzava en un llarg mur rectilini. Mancava finalitzar el sector meridional, que suposàvem que estaria molt afectat per l'erosió en dibuixar-se en aquest punt un desnivell violent. Tanmateix, calia confirmar-ho. Una prospecció visual detallada del lloc ens va permetre detectar un llarg parament de pedra i morter que circulava d'est a oest i que, quedava clar, tancava l'edifici per aquell costat. Calia deduir que no tot el costat meridional s'havia enfonsat sinó que, en realitat, coincidia amb el límit d'inici del desnivell, desfigurat pel bosc. Ja quedava clar des de feia temps que ens trobàvem explorant un jaciment excepcional, tardà, que la identificació, aquells anys, del topònim antic de Sant Julià, anomenat com a mínim d'època de Carlemany *Castellum Fractum*, ens ajudava a entendre i a explicar millor (*infra*). Des d'aquell moment es va passar a nomenar *castellum* aquell jaciment, contraposant-lo a l'*oppidum* ibèric.

Es va decidir, en acabar la campanya de 1999, impulsar una gran intervenció per a l'any següent tot aprofitant que s'havien acabat els treballs al sector de l'església (publicada a Burch *et al.*, 2001), amb la intenció de descobrir, del tot, l'edifici tardà abans d'escometre nous objectius. La campanya, de tres mesos de durada, va ser molt profitosa. Tot el sector meridional, que es trobava molt ben conservat, va ser posat al descobert, i es va resseguir, muntanya avall, la muralla antiga. Cap a llevant, l'edifici acabava on s'havia suposat, amb l'afegit de dues cambres de dimensions reduïdes, com dues petites torres, adossades a l'exterior i flanquejant la porta. Però més enllà es van posar al descobert les restes d'un segon edifici, d'identica tècnica i cronologia però amb una orientació diferent, que havia desaparegut en fer-se el camí, i cap a l'est, on la roca es troba de seguida (fig. 6). Caldrà comprovar, anys a venir, si és possible tornar-lo a trobar més enllà per intentar acabar de definir-ne la planta.

Una segona sorpresa va sorgir a l'extrem nord de l'excavació, més enllà del camí modern que tallava la muralla i que en part l'havia fet desaparèixer. S'hi va obrir un petit sondeig d'exploració per tal de comprovar si continuava, però l'excavació va

Fig 7. *Castellum*. Excavació de l'edifici I. Tercera campanya (1998).

posar al descobert estructures de morter que calia posar, òbviament, en relació amb la fase tardana, amb el *castellum*.

L'any següent, el 2001, es va realitzar una altra ambiciosa campanya d'uns tres mesos, tot centrant-se a acabar espais i àmbits i, sobretot, explorant el sector occidental, a l'exterior de les muralles de l'*oppidum*, per fora. En aquest punt es van descobrir les restes de dues muralles paral·leles anteriors a la que coneixíem i que implicaven unes reformes intenses del sistema defensiu de l'*oppidum* al llarg de la seva història. Més encara, a l'extrem occidental del turó es va localitzar una torre o bastió que significava una reforma imponent de la defensa de l'*oppidum*, en els darrers anys de la seva existència, que va significar un canvi de lloc de l'única porta d'entrada (fig. 6).

Entendre com s'accedia a l'*oppidum* i al *castellum* ha marcat les campanyes d'excavació de 2002 i de 2003. Ara ja ho sabem, i hem pogut constatar obres significatives d'adaptació i millora que es van realitzar en convertir aquell lloc en un *castellum*. Les restes estructurals de pedra i morter descobertes més enllà del camí, el 2000, no eren altra cosa que obres d'adaptació i millora del vell circuit ibèric per tornar-li tota la força i eficàcia. Altrament, més enllà, han aparegut murs de pedra

i morter que identifiquen noves dependències del *castellum*. Aquell sector ha estat explorat durant les campanyes de 2004 i 2005, en les quals s'ha pogut resseguir, ben conservada, la muralla tardana ben bé uns 12 m. A partir d'aquell punt, la part exterior del mur defensiu ha desaparegut muntanya avall. S'ha mantingut, però, la cara interna, que ha preservat la terra acumulada que, en aquest sector, té una considerable potència. S'ha retirat l'enderroc, amb moltes pedres caigudes de l'antiga muralla, i s'ha posat al descobert un espai gran, definit per la torre de protecció de la porta i per un mur esbiaixat que defineix un gran espai clarament inclinat cap a llevant, en el qual, just a l'angle format per la torre i la muralla, es va obrir un gran forn que pertany al *castellum* (fig. 6). Altrament, es va aprofitar la possibilitat d'accedir a l'interior de l'antiga rectoria, un edifici parcialment en ruïnes que es localitza uns quants metres a l'est de l'església, on s'havien desat tots els blocs de pedra que es trobaven a l'entorn del temple quan es van iniciar les obres de restauració i aquells, nous, que es van trobar en els treballs. Unes quantes d'aquestes peces pertanyen al *castellum* i han estat estudiades convenientment. Finalment, es van dibuixar de bell nou les restes conservades de l'antiga capella.

EL CASTELLUM. LES DIVERSES DEPENDÈNCIES. ANÀLISI ARQUEOLÒGICA I ESTRUCTURAL.

El convenciment d'estar davant d'un monument que va ocupar, des dels orígens, pràcticament tota l'extensió de l'*oppidum* indiget va ser el resultat d'unes quantes campanyes d'excavació, del coneixement més acurat de les restes arqueològiques conegudes de tot el jaciment i, sobretot, del descobriment del vell topònim del lloc —*Castellum Fractum*— que va comportar una relectura de les evidències que estigués més d'acord amb el que hauria estat, al baix imperi i a l'antiguitat tardana, un castell que per força havia d'estar lligat a la defensa de l'antiga Via Augusta i intensament relacionat amb la ciutat fortificada de *Gerunda*, definint, una i altra, el control militar del Congost, una cruïlla de camins extraordinària que, recordem-ho, ha estat i continua essent de pas obligat per circular de tramuntana a migdia i de llevant a ponent (fig. 3 i 8).

En un primer moment, condicionats per la historiografia (*supra*), l'objectiu de la recerca era identificar i definir una torre de guaita i control, més o menys gran, que hauria ocupat l'extrem més nord-occidental de l'*oppidum* per damunt i potser aprofitant les antigues muralles. I, certament, les primeres restes documentades corresponien a una torre, molt malmesa i només parcialment conservada. Immediatament, a partir de noves evidències que posaven al descobert l'excavació en extensió d'aquell sector, van començar a agafar cos i volada les restes del que hem anomenat edifici I, una obra coherent, simètrica, sòlida i notable des de molts punts de vista, que va acabar

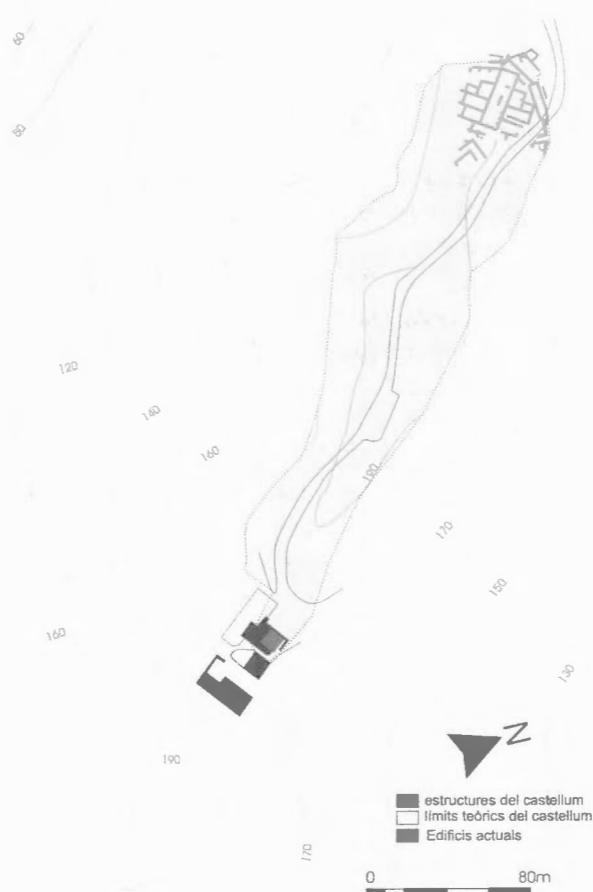

Fig 8. Muntanya de Sant Julià. Zona ocupada pel castellum.

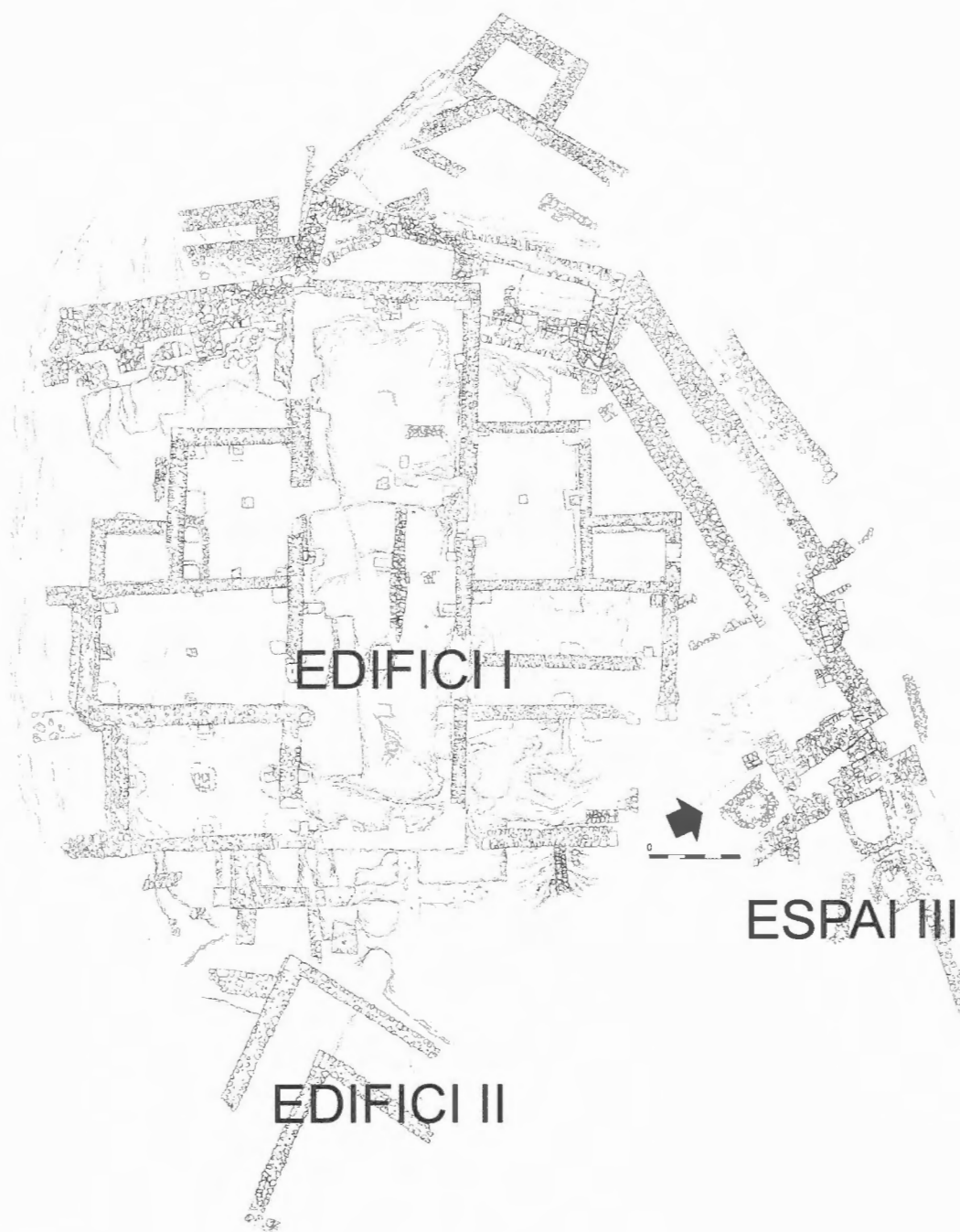

Fig 9. Sector 2. Muralla, amb la porta i torre, edificis I i II i espai III.

ocupant uns 1.000 metres quadrats. Va quedar clar de seguida que aquella construcció unitària era tardana, que es va disposar directament sobre les ruïnes de carrer i cases del vell *oppidum*, abandonat des de feia 400 o 500 anys, i que s'havia de posar en relació amb la "torre" identificada

poc abans i que definia el límit occidental de l'edifici I (fig. 9).

Ben aviat vam ser conscients, a través dels resultats de l'excavació estratigràfica, i de les característiques de l'edifici que anàvem posant al descobert, que ens trobàvem davant d'un monument diferent

del que havíem imaginat, més complex i més gran, amb funció militar, de control i vigilància, íntimament lligat amb Girona i amb altres llocs similars i complementaris, entre els quals consideràvem com a molt importants les *Clausurae* —la Clusa Alta i el Castell dels Moros— poc més enllà del Portús, i una suposada torre identificada sobre les ruïnes del trofeu de Pompeu alçat al cim del coll de Panissars, i altres de desconeguts o no identificats (*infra*). Cada vegada érem més conscients que allò que anàvem recuperant només era part d'un conjunt més gran, d'una àrea més extensa, només puntualment construïda, on era possible aplegar en un moment donat un grup nombrós, un lloc de servei complementari de recolzament a un exèrcit mòbil i eficaç i que, tanmateix, també servia de punt de comunicacions i tramesa d'informació i, arribat el cas, de fortalesa militar capaç d'aturar l'enemic o dificultar-li l'intent d'atacar *Gerunda* (fig. 3 i 113). Aquest lloc, tal com va preservar el topònim, no era altra cosa que un *castellum*, una unitat estratègica formada per diversos edificis i grans espais que havia de tenir un sistema defensiu més eficient que una solitària torre de guaita.

Certament, haver comprès que estàvem excavant un monument militar complex va permetre entendre, abans de localitzar les importants reformes obrades durant aquella etapa sobre el sistema defensiu antic per tornar-lo a fer operatiu i eficaç, acceptar que els constructors del *castellum* van aprofitar amb cura el que quedava del sistema defensiu més modern de l'*oppidum*, bastit versemblantment a principi del segle I aC. Ara també sabem que la tria del lloc per part dels enginyers i tècnics militars va estar condicionada per la presència, ben visible encara, d'unes muralles que oferien excel·lents condicions, que podien tornar a ser posades en servei ràpidament i a costos reduïts i que només exigien, puntualment, obres significatives (torre, porta d'accés i sector nord de la muralla) que, altrament, cal posar en relació amb el lloc més adequat des d'un punt de vista geopolític (fig. 9, 10 i 11). De fet, no hi havia cap altre lloc millor i, a més, oferia, ja de sortida, enormes avantatges (sistema defensiu existent, extensió considerable, a l'entorn de les 4/5 hectàrees, ben protegides per l'orografia de la muntanya, material de construcció a l'abast, control visual del territori...) (fig. 3). Més endavant, el descobriment de l'edifici II, de l'espai III, només parcialment conegut i en procés d'excavació, i la identificació de l'edifici IV, la capella del

castellum, juntament amb la localització en punts diversos de sòcols de mur d'*opus caementicium*, han servit per confirmar la pluralitat de construccions i àrees descobertes dins d'un sistema defensiu eficaç. (fig. 8 i 9) Començàvem a copsar que darrera del mot *castellum* s'amagava una realitat molt més complexa del que havíem acceptat inicialment.

No hem esbrinat encara com van resoldre els constructors del *castellum* l'abastiment d'aigua. Quan, en un principi, pensàvem que el monument no era altra cosa que l'edifici I i la torre, estàvem convençuts de trobar com a mínim una cisterna en aquell sector. No hi era, ni calia. En ser conscients de les autèntiques dimensions del *castellum*, veiérem que en algun altre lloc de l'immens espai que ocupa hi haurà la solució. Recordem, altrament, que tampoc no sabem encara com van solucionar aquest greu problema els indigets que van habitar la muntanya ininterrompudament durant més de 400 anys.

Tot seguit passarem a analitzar, de dins cap enfora, els diferents sectors que van configurar aquesta fortalesa.

2.1. LES MURALLES

Bastir un element defensiu coordinat dins del projecte global d'assegurar una defensa efectiva del gran eix viari que era la Via Augusta, que a època visigoda s'anomena, més genèricament, *uia publica* (Julià de Toleda, *Hist. Wambae regis*, 10, 233), exigia òbviamment unes fortificacions d'un cert nivell, tot i que l'objectiu principal del lloc no fos el de resistir amb èxit setges llargs i tècnicament complexos (fig. 3 i 113). Altrament, el topònim antic del lloc, *Castellum Fractum* des d'època de l'emperador Carles (*infra*) i, raonablement, *Castellum* molt abans, quan ho era encara eficaçment, comporta associat un sistema defensiu juntament amb una idea de dimensions determinades entre el *castrum*, més gran, i el *tetrapyrgia* i el *burgus*, més petites.

La torre central d'aquest sistema, que durant molt de temps havíem considerat una torre de guaita i control de comunicacions, *turris speculatoria* o *farator*, ha estat durant aquests darrers anys d'excavació (1996-2002) l'únic element defensiu tardà segur, qüestió que plantejava problemes no pas fàcils de resoldre tenint en compte que allò que

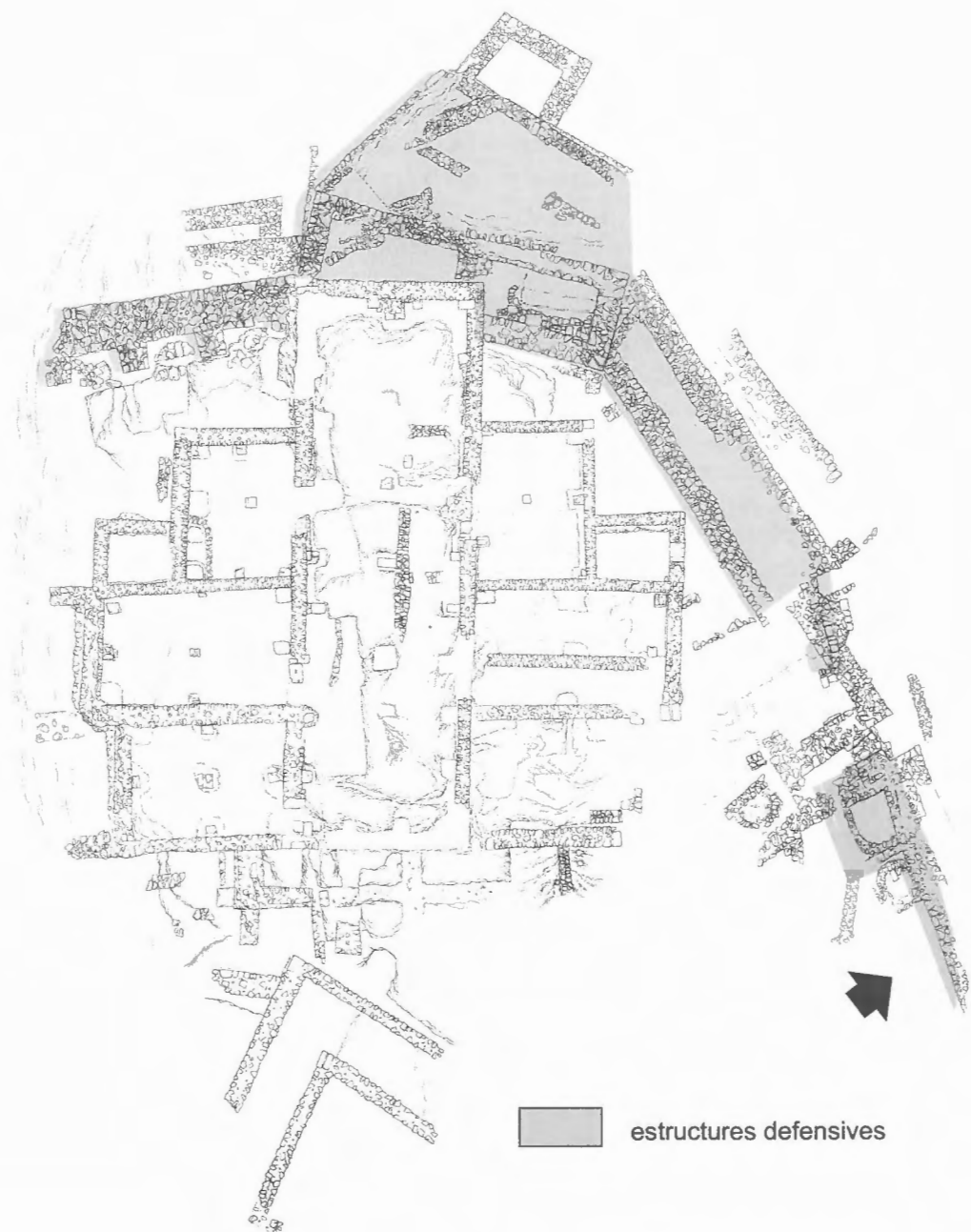

Fig 10. Sistema defensiu del *castellum*.

excavàvem havia estat un *castellum*. Les campanyes de 2003 a 2005 han servit per resoldre convenientment aquests problemes en permetre'ns localitzar obres defensives de notable complexitat i la gran porta d'accés a la fortalesa (fig. 10). Convé, tanmateix, recordar que la muralla ha estat l'espai del *castellum* que ha patit més la incúria dels temps. Era, també, l'element més visible i monumental, una esplèndida pedrera per bastir noves

construccions i, en segons quins llocs, tant al nord com a migdia, exposat a uns forts desnivells i a l'erosió, factors que expliquen la ruïna i desaparició d'importants sectors sencers. Altrament, l'ús de la tova o de la tàpia, amb fermes indicis arqueològics d'haver-se fet servir en aquest lloc, i material utilitzat a bastament en moltes obres defensives tardanes, ajudarien a explicar el nivell de degradació actual. Tant la torre occidental (fig. 10 i 12), molt

arrasada, com les obres complementàries de protecció de la porta, ben fonamentades en zones planes i sòlides, s'han conservat millor tot i el grau general d'erosió. El *castellum* de Sant Julià, doncs, va posseir un sistema defensiu ferm i efectiu que no va fer, en darrera instància, altra cosa que treure profit d'unes fortificacions antigues, molt senzilles però de bons resultats, que van ser objecte de millores significatives a la baixa república, a l'entorn del 100/80 aC. A continuació intentarem reconstruir l'estat de les muralles i l'accés a l'interior del recinte, que van formar part de l'obra inicial (fase I) i que sense modificacions aparents van continuar funcionant fins a l'abandonament final (fase II), quan hauria començat la degradació i l'enderroc general del lloc, i el *castellum* va passar a ser *fractum*.

No és fàcil fer-se una imatge clara d'allò que van trobar els constructors del *castellum* quan van prendre consciència de la necessitat de bastir-lo i que la muntanya de Sant Julià, el lloc on hi havia hagut un extens *oppidum* i, durant uns quants segles més, un temple de tipus itàlic, era la tria justa i, senzillament, immillorable. Tanmateix, a partir de les dades d'excavació i de l'observació detallada del lloc, és possible intentar fer-se'n una idea prou aproximada.

La terrassa superior de la muntanya de Sant Julià de Ramis és una llengua rocosa que s'estén d'oest a est i que en els punts de màxima amplada rarament supera els 30 o 35 m, de tramuntana a migdia. L'extrem occidental d'aquesta terrassa finalitza abruptament, coronada per una petita elevació, més enllà de la qual, cap a l'oest, s'inicia una fondalada que finalitza un centenar de metres més enllà, en un nou enlairament. Justament on s'iniciava aquesta coma, els ibers, per assegurar amb habilitat i eficàcia una bona defensa, van disposar-hi una muralla en línia i l'única (o la principal) porta d'accés. Una i altra van haver de ser reformades i construïdes de nou molt poc abans de l'abandonament de l'*oppidum*, moment en què l'obra defensiva havia assolit un excel·lent nivell tècnic i un aprofitament perfecte de l'orografia del lloc, que feien molt difícils i problemàtics un atac directe. No sembla que hi hagués hagut destruccions que afectessin les muralles abans o durant l'abandonament per part dels habitants. Queda clar també, tal com ha posat de manifest l'escorcoll arqueològic, que aquells elements defensius, torre

i muralla, van funcionar durant la segona meitat del segle I aC, versemblantment com a punt de residència d'una petita guarnició que devia tenir l'obligació de controlar i vigilar el trànsit de la via i servir de centre de comunicacions. Cap a la darreria del segle I aC, potser després de la reorganització augustal d'aquest territori i de la magna obra de modernització i de millora del camí que, d'aleshores ençà, rebria el nom de Via Augusta, aquell petit destacament hauria deixat el vell estatge. Només hauria continuat dempeus i complint la seva funció el temple que ocupava la part central de la muntanya, almenys fins a inici del segle III (Burch *et al.*, 2005, 46-53).

D'ençà de l'abandonament per part dels habitants de l'*oppidum*, les estructures urbanes, cases i edificis públics haurien començat a degradar-se i a convertir-se amb certa rapidesa en un camp de ruïnes primer i en un jaciment arqueològic immediatament després. La peculiar tècnica constructiva del lloc ho facilitava (Burch *et al.*, 2001, 63-72, fig. 35). A principi del segle I, poques devien ser les evidències visibles de l'antic hàbitat si deixem de banda el temple i les muralles mantingudes i usades fins molt poc abans. A partir d'aquell moment i fins al segle IV, el sistema defensiu s'hauria degradat. Caldrà intentar reconstruir el grau de ruïna, què hi havia dempeus, què podia aprofitar-se i què exigia reformes substancials.

Hauríem d'intentar, ara, posar-nos en la pell de l'autoritat militar encarregada de triar un lloc, en funció d'uns altres, per bastir-hi un *castellum*. Aquest procés ens farà adonar que cap altre indret, a redós de *Gerunda* i, per tant, connectat amb la ciutat, era tan adequat, per un seguit de raons que intentarem explicar (fig. 2 i 3). En primer lloc, la muntanya se situa en una posició geoestratègica no només excepcional, sinó única. Des de la muntanya es controla a tots els efectes el Congost, un pas natural obert pel Ter i cruïlla de camins. Des d'aquest punt de vista es recuperava una tria feta des d'època immemorial que només era superada pel lloc on es disposava *Gerunda* (Nolla, 2001 a, 151-162), ara ja ocupat. En segon lloc, hi havia l'avantatge afegit de l'existència d'un sistema defensiu més o menys dempeus però que significava un bon punt de partida i un estalvi de temps i esforç. En tercer lloc, un espai extens, suficient per complir un seguit de funcions necessàries clos per penya-segats i desnivells abruptes per tots els costats, llevat del lloc on s'alçaven les antigues mura-

Fig 11. Muralla i edifici I del *castellum* des de migdia.

lles. Aquestes circumstàncies afavorien, també, la tria. En quart lloc, la presència a l'abast de material de construcció amb pedres de tipus i formes diverses, entre les quals hi havia calcàries de diverses grans obres públiques i la sorrenca amb què s'havia construït el temple, ara en desús, abandonat i de propietat pública, que podia fer-se servir si era necessari, segons la legislació imperial, per alçar obres defensives i de caràcter militar (*CTh*, XV, 1, 36; Buenacas, 1997, 34-38), amb pedruscall per fabricar calç i sorra de riu i aigua a l'abast per preparar el morter i boscos immediats on proveir-se de fusta. Tot un cúmul de circumstàncies que van condicionar sense discussió la tria del lloc per bastir un castell que no era sinó una anella més d'un sistema defensiu de notable complexitat, que començava a les *Clausurae*, anava fins a *Gerunda* i devia continuar molt més enllà. La funció principal d'aquell castell era vigilar i protegir la Via Augusta, intentar deturar o retardar qualsevol atac

vingut del nord i donar suport a l'exèrcit mòbil d'intervenció immediata. Aquesta manera de fer, d'aprofitar antics *oppida* i llocs ben defensats, és ben coneguda, sobretot al nord, a les Gàl·lies, d'ençà el segle III (Grenier, 1931).

Dalt de l'elevació que definia l'inici de la fondalada, reforçada en molt bona part per l'acció antròpica que havia creat i recreat en aquell punt successius sistemes de defensa, es conservaven les muralles baixrepublicanes, parcialment ensorrades, però que devien mantenir encara una certa entitat i que, malgrat tot, eren un bon punt de partida per bastir-ne unes de noves. Intentarem, a partir de les dades d'excavació i de l'observació d'allò que és ara visible, reconstruir, fins on sigui possible, l'aspecte d'aquestes defenses, que no era, de ben segur, uniforme.

El sistema defensiu baixrepublicà, aquell que, abandonat i en desús durant uns 400 anys, van trobar els constructors del baix imperi, i del qual cal

que partim en tot intent de reconstruir la història del *castellum*, constava de tres sectors: un de central, dominat per un turó parcialment artificial que s'enlairava considerablement sobre el camí d'accés a l'*oppidum* i sobre la primera plataforma d'aquest hàbitat, que s'assentava sobre la roca natural, en aquest punt prou plana, sense desnivells, ben adequada per fonamentar-hi murs de tota mena, sense gaires dificultats. Un altre, de meridional, que parteix de la torre i davalla seguint un fortíssim desnivell cap al sud en direcció a la llera del riu. Al cap d'uns 25 m de recorregut, girava en angle recte en direcció a llevant (fig. 10 i 11). Aquest, ho sabem bé per les excavacions d'aquests darrers anys (Burch *et al.*, 2002, 228-232), va ser, al llarg de la història de l'*oppidum*, el tram més delicat de les fortificacions urbanes. Hem identificat, amb seguretat, tres muralles successives, la darrera de les quals, excel·lent des d'un punt de vista tècnic i constructiu, correspon a època baixrepublicana. Es troben construïdes successivament en un espai molt reduït, més cap a ponent la més antiga i més cap a llevant l'última de totes. En les dues obres de fortificació més antigues, aquests murs han patit un esllavissament que n'ha ocasionat la quasi absoluta desaparició. L'estabilitat d'aquest tram devia ser un problema tan difícil de solucionar que periòdicament, potser en moments de descurança o tal vegada per altres circumstàncies difícils d'avaluar, l'angle cedia i, darrera seu, un tram significatiu de muralla. Quan es procedia a reconstruir-la es decidia fer-ho uns pocs metres més enllà per cercar nous punts d'ancoratge i sense modificar substancialment la defensa general del lloc. L'obra baixrepublicana comportà fer retrocedir lleugerament aquest pany, obrar el mur fet de blocs mitjans i prou ben escairats de pedra calcària, formant dues parets paral·leles amb un farciment interior de pedruscall petit i molt poca terra, molt ben compactat, de poc més de 2,5 m de gruix, acuradament disposat dins d'una rasa que perforava puntualment el subsòl rocós, intentant conformar filades rectes que s'adaptessin el millor possible al pendent abrupte del lloc. Interiorment, i a una distància prefixada de 2,80 m (9 peus romans més 1/3), es disposaven una mena de contraforts quadrats de cap a 1,50 m de costat (5 peus romans), juxtaposats a la muralla i fets amb molta cura, amb el mateix material i tècnica que el mur exterior però potser amb una tria i un treball més precís dels carreus d'angle. Pel lloc que ocupen i per la mane-

ra com es relacionen amb el mur exterior, no sembla raonable que haguessin tingut un caràcter estructural. Certament, les pressions, fortíssimes, són de nord cap a sud i no d'oest a est. Un contrafort poderós en l'angle sud-oest seria absolutament raonable tot cercant una bona estabilitat. Cal, doncs, imaginar una altra funció. Proposaríem que aquests contraforts no fossin altra cosa que el basament d'un paviment de fusta que ampliaria el pas de ronda i l'espai de combat del coronament de la muralla. Aquest sistema feia factible una adaptació als desnivells del lloc i creava una zona de circulació i de combat de, com a mínim, un metre, sense rebaixar la solidesa del mur de coronament.

Aquesta fase més moderna és, també, la que s'ha conservat millor. Podem resseguir-la perfectament, i definir-ne amb precisió l'angle de gir i la continuació en direcció a llevant. Tanmateix, cal no oblidar que, si bé la muralla conserva una certa alçada a tramuntana, es va reduint conforme avancem cap a migdia. El problema que se'ns planteja, difícil de superar per manca de proves, és l'estat de conservació d'aquest sector quan va ser considerat el lloc més adequat per bastir-hi un *castellum*. Recordem que, en aquell espai, l'obra del mur era notablement acurada i que era, per tant, una pedrera potencial per als habitants de l'entorn i que, després de l'abandonament del lloc, en el segle VIII, la manca de manteniment i l'extracció continuada de pedres hauria facilitat el treball de la pressió natural de la muralla en direcció sud, acabant per ocasionar esllavissaments i enderrocs. Tal com es va adaptar l'edifici I del castell baixromà a la muralla, en aquest cantó, i com es van obrar uns sòls de *signinum*, per regularitzar la zona i per facilitar el desguàs de l'aigua de la pluja, seríem de l'opinió que, en tot aquest tram, la muralla es trobava ben conservada i a una altura considerable, i que només haurien calgut obres puntuals de millora i manteniment per fer-la efectiva. Recordem, tanmateix, que era un punt que difícilment podia ser objecte d'un atac directe per causa d'una orografia complexíssima, i que per tant resultava fàcil de defensar amb pocs recursos.

Analitzem ara l'espai central. Convé recordar que tota aquesta zona va ser objecte d'obres considerables a la baixa república, en el primer quart del segle I aC. En origen, tal com han confirmat les excavacions arqueològiques, en aquest espai es trobava la porta principal —i potser única— de l'*oppidum*. Aquesta porta ha desaparegut com a

Fig 12. Muralla del *castellum*. Detall de la torre fortament espoliada.

conseqüència de les grans obres defensives baix-republicanes i, per tant, no en sabem altra cosa que la seva existència (Burch *et al.*, 2005, 38-39 i 44-45).

Quan, per un seguit de raons que no coneixem, va semblar necessari i potser indispensable bastir unes noves defenses urbanes, en aquell primer quart del segle I aC i, possiblement, com a conseqüència de les guerres sertorianes, la llarga guerra civil que va enfrontar *populares* i *optimates*, es va optar per una reforma substancial, per crear un nou sistema defensiu que donés bones respostes tècniques al nivell de la poliorcètica de l'època, que incorporés la possibilitat de fer servir eficaçment l'artilleria i que, tot aprofitant les complexitats orogràfiques del lloc, fes més difícil qualsevol possibilitat d'un atac directe a la porta, traslladant-la de lloc, defensant-la molt millor i fent molt complicat assaltar-la. Tot el nou sistema, que va tenir l'habilitat de no modificar tot allò que servia, s'organitzava a partir d'un espai central que es disposava damunt mateix de l'antiga porta. Aquí, aprofitant l'existència d'una elevació natural, l'inici de la fon-

dalada que marcava el límit occidental de l'*oppidum*, es va bastir una mena de turonet artificial que el va fer créixer i el va eixamplar, fet de terra i esquist, fragments petits i irregulars de la roca del subsòl. Aquest material, que procedia de rebaixaments i retalls que s'efectuaven en altres sectors, no significava una nosa ni calia anar-lo a abocar lluny, sinó que s'incorporava eficaçment a les noves obres defensives. Damunt d'aquesta elevació parcialment artificial es va obrar un complex bastió-torre de planta poligonal que, de fet, és la suma de tres estructures juxtaposades (fig. 10 i 11). De dins cap enfora i, primerament, es va obrar una dependència rectangular compartimentada en dues cambres simètriques. Aquesta estructura omplia l'espai de l'antiga porta i zones annexes i tenia la funció inestimable i bàsica de relligar amb eficàcia i solidesa els trams meridionals i septentrionals de la muralla, sempre amb la tècnica de la juxtaposició. Era internament buida, i a dins es devien ubicar unes escales de mà que posaven en contacte el nivell de circulació de l'*oppidum* amb el camí de ronda de la muralla i amb els nivells de combat de

la torre-bastió. Aquesta construcció feia uns 18 m en el costat llarg per uns 5,90 m el curt (60 peus romans per 19 més 2/3), amb una superfície total d'uns 106 metres quadrats (Burch *et al.*, 2005, 44-45).

Més enllà, es va edificar una estructura de planta en forma de trapezi irregular adaptada admirablement al lloc que ocupava i a la funció principal que havia de tenir (la defensa de la porta nova). La seva superfície era igual a la de l'estructura rectangular, 106 metres quadrats, amb una base d'uns 18 m i una altura d'uns 8 m. Més enllà encara, projectant-se més cap enfora, es va adossar una estructura en forma de rectangle lleugerament irregular d'uns 6,5 m per uns 4 m, amb una superfície d'uns 26 metres quadrats. Aquesta torre-bastió domina completament l'espai. Permetia un control absolut del lloc i simultàniament condicionava el nou camí d'accés a la muntanya que, des de llavors i fins ara, circula pels seus peus, entre aquesta elevació i el barranc que s'obre més enllà. El camí és suficient per a homes i carros en una sola direcció. Des de la perspectiva de la seguretat, el nou accés era òptim: estret, en una forta pujada i amb la torre-bastió castigant el costat dret de l'atacant. Per acabar-ho d'adobar, en arribar a la porta calia girar en angle recte. En total, aquesta obra nova ocupava una superfície d'uns 238,4 metres quadrats.

D'aquest sector, en tenim dades de tota mena. En aquest punt l'excavació ha permès recuperar el nivell en què es trobava quan es va decidir aprofitar-ho i bastir-hi el *castellum*. En conjunt, l'obra es conservava prou bé. L'antiga cambra rectangular interior que servia de xarnera del sistema defensiu baixrepublicà s'havia ensorrat. El que hagués estat una estança interiorment buida i no un gran farciment de terra o pedruscall ho va facilitar. Una bona part de l'edifici es devia arrasar, aprofitant la pedra dels seus sòcols per a l'obra nova, per facilitar la construcció, al seu damunt, de la dependència central de l'edifici I, l'àmbit 13 (fig. 16). L'enderroc d'aquesta estança, sobretot, i d'una part de la muralla septentrional va ser identificada en els àmbits 7 i 18 (fig. 16) i quedava clar que l'obra baixromana s'hi va disposar damunt sense retirar-la. Aquesta informació ens permet altrament deduir que allò que es va deixar no feia nosa, que es tractava d'un espai marginal sense ús específic i que ajudava a contenir i a donar solidesa a l'obra defensiva exterior. Alhora facilitava accedir-hi o baixar-ne per circular per entre l'edifici I i el sistema defensiu extern.

Fig 13. Muralla septentrional del *castellum*, sector oriental.

Pel que fa al capdamunt de la torre-bastió, queda clar que els tardoromans van trobar desapareguda o caiguda tota l'obra superior. Van netejar tota la superfície de l'estructura de planta en forma de trapezi i ben aplanada i sòlidament sostinguda —va caldre, per exemple, obrar un mur per consolidar l'angle sud-oest de l'estructura rectangular, de pedruscall i morter—, i es van edificar nous murs que modificaven lleugerament la planta del lloc, de morter de calç i pedruscall, que hem recuperat molt arrasats i malmesos. La torre vagament quadrangular que es projectava cap enfora no es veia. No sabem si no va ser coneguda pels enginyers militars o va ser colgada voluntàriament tot incorporant-la, però, com a sòlid contrafort de la nova torre-bastió. Tot el turó artificial que acabava folrant els flancs i el front d'aquest poderós element defensiu va ser reforçat encara més amb noves aportacions. Els murs tardans dibuixen una estructura que només coneixem, i encara parcialment, en planta. Pel lloc que ocupa, aquí cal suposar l'existència d'una nova torre-bastió amb tasques

Fig 14. L'accés al castellum (restitució).

defensives, indubtablement, i de punt de guaita i de comunicacions del sistema defensiu de la via (fig. 10 i 11).

Si ens concentrem ara en el tram septentrional de la muralla, explorat recentment, i que ha aportat dades significatives en relació a la complexitat estructural del *castellum*, observarem com aquest punt, on se situava la porta baixrepublicana, també s'hi ha localitzat la porta tardoantiga (Burch *et al.*, 2005, 56-59). No podia ser de cap altra manera (fig. 10 i 11). En efecte, les estructures defensives parcialment enderrocades de la fase darrera de l'*oppidum*, prou intactes, marcaven un camí d'accés que —no ho oblidéssim pas— va continuar essent l'entrada principal i més còmoda per arribar al temple republicà, que va continuar essent freqüentat, com a mínim, fins al 200. Tanmateix, va ser objecte de reformes contundents que en van modificar considerablement l'aspecte, bé per necessitat o, més probablement, per una important i continuada acció d'aprofitament de pedra en un punt, la porta, on el carreuat devia ser més ben obrat i de més qualitat tècnica i estètica.

L'excavació ha posat de manifest que tot el sector de la porta i costats immediats es trobaven pràcticament al mateix nivell actual que en molts llocs correspon, no a la paret vista, sinó a la fonamentació (fig. 10 i 12). No tenia sentit, doncs, refer les velles cotes de circulació, els vells brancals ni, fins i tot, l'amplada i llum de la porta antiga. És interessant observar com justament on la muralla desapareixia, en el sector de la porta, es va obrar un gran brancal de la nova porta, que hem trobat, també, molt arruïnat pel

saqueig posterior, fet de pedruscall, grans carreus de sorrenca i morter de calç que es va disposat esbiaixat en relació a la línia de la paret exterior de l'antiga muralla. Aquest brancal, ara irregular, fa uns 2,50 m de llargària màxima paral·lela al camí i cap a 1,50 m d'amplada, perpendicular al camí (fig. 10). Més enllà, a 6 m de distància, sobre el costat oriental de la vella porta, es va edificar una torre parcialment interior, de planta quadrangular lleugerament irregular, d'uns 5,5 m per 5 m de costat, que era unitària amb la nova muralla, de pedra i morter de calç i blocs de gres, que en aquest cantó ressegueix en notable extensió tot el sector nord de la muntanya; assegurava convenientment la defensa del *castellum*, uns 15 m fins ara documentats (fig. 10, 12 i 14). És interessant observar que aquesta muralla, d'una amplada mitjana d'entre 1,50 m i 2 m, d'*opus caementicium*, va ser obrada damunt de la muralla antiga però enretirada quasi un metre. La solidesa d'aquesta obra nova ha permès conservar, en aquell sector, una potent estratigrafia i estructures de pedra i morter que corresponen al que anomenem l'espai III del *castellum*, del qual ja comencem a saber alguna cosa i que caldrà continuar explorant en futures campanyes (fig. 10 i 13). És interessant remarcar que la torre de defensa de la porta va ser construïda damunt del mur interior de l'antiga muralla ibèrica i va ser folrada exteriorment de grans carreus de sorrenca, l'extracció dels quals, ben visible, ha emmascarat la seva monumentalitat i les seves dimensions.

Recordem que justament on es localitzava la porta d'accés a l'*oppidum* i al *castellum* hi havia el camí

que portava a l'antiga església parroquial i al cementiri fins que va poder ser desviat i fer-ne factible l'exploració arqueològica. La creació i manteniment del caminet va comportar rebaixaments i obres. Altrament, molt abans, el saqueig del lloc quan el *castellum* va esdevenir *fractum*, tal com pertoca a una zona monumental i notable, explicarien la situació actual.

L'excavació ha deixat ben clar que els enginyers militars van alçar notablement el terreny i van circular a una cota una mica per sobre de la d'època baixrepublicana, cosa que va significar una bona conservació d'interessants estructures que es relacionen amb la porta del primer quart del segle I aC i amb els darrers moments d'ocupació del lloc, durant el segle I aC.

La porta baixromana, amb una llum d'uns 6 m, era eficaç i còmoda per assegurar l'arribada i sortida de tropes i de vitualles, i el pas de tropes a cavall i de carros. Cal suposar que constaria de dues fulles (fig. 10). La seva solvència queda fora de tot dubte. L'accés al castell es continuava fent en pujada, curta, certament, però molt dura i per un espai emmarcat entre la torre-bastió poderosa i enlairada i un tram de muralla que castigava la dreta d'un hipotètic atacant, que no tenia capacitat de manobra i que per encarar la porta mig dissimulada darrera del brancal occidental, disposat en biaix, havia de girar en angle recte en un espai escàs i amb un barranc pronunciat immediatament a l'esquena. No hi havia manera d'aproximar i moure un ariet ni d'acostar-hi torres d'assalt si no era fent un esforç llarg, costós i lent. Altrament, la torre disposada sobre el muntant oriental de la porta esdevenia un bon punt de protecció complementari, un lloc ideal de vigilància i gestió de la porta i un lloc adequat (fig. 14). Era buida internament, per disposar-hi una escala per accedir als pisos superiors, a la zona de combat de la muralla i a l'espai de damunt de la porta que, de ben segur, era coberta i prou notable. Per les dimensions, amb una superfície útil d'uns 25 metres quadrats, podia haver estat dotada, com l'occidental, de *ballistae*. Encarada directament al camí d'accés, podia haver estat d'una altíssima eficàcia.

En contextos altimperials, només cal donar un cop d'ull a les plantes de les fortaleses legionàries o dels auxiliars del *limes*. No és estranya, ans al contrari, l'existència de torres (o torres-bastions) disposades internament, tant protegint les portes com els angles o altres sectors de la fortificació.

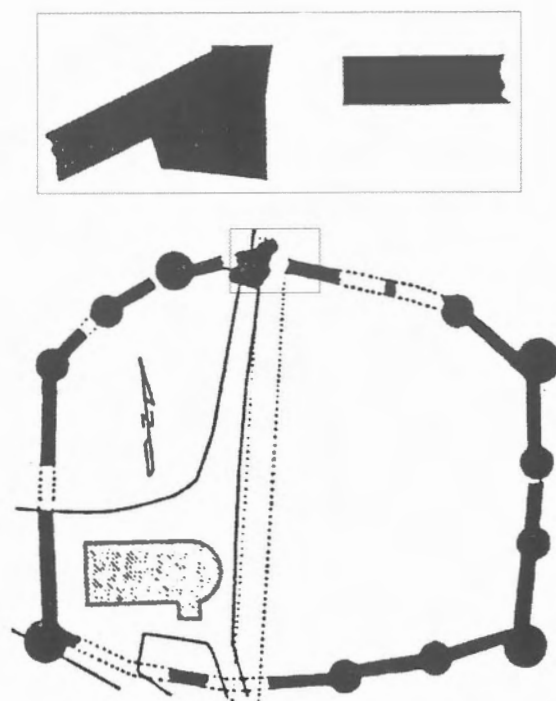

Fig 15. Planta de les defenses baiximperials de Neumagen i detall de la porta (segons Lander, 1984).

Tanmateix, aquest model va evolucionar cap al protagonisme de les torres exteriors, de planta i forma ben diferent, que resultaven de gran eficàcia defensiva en permetre el llançament creuat de projectils i en castigar amb molta més eficàcia un hipotètic atacant. Aquest va continuar essent el model preferent del baix imperi, de l'antiguitat tardana i de l'alta edat mitjana. Ara bé, això no significa que no existeixin diferents models i altres solucions i que per conveniència es pogués optar per altres possibilitats. Ens interessa constatar que trobem una solució molt semblant a *Nouiomagus* (Neumagen) en el *limes* del Rin. Defensant i controlant una via estratègica, hi ha una fortalesa d'uns 12.000 metres quadrats, de planta trapezoïdal rectangular, ben guarnida de torres rodones i amb una única porta principal, cap a nord, que presenta una disposició similar a la de Sant Julià, a una escala més gran (fig. 15). A Neumagen, però, la torre-bastió s'alçava a l'oest, és a dir, a la dreta d'un hipotètic atacant (fig. 15). Recordem que aquest castell es data amb tota seguretat a època constantiniana (Petrikovits, 1971, 199-200 i 212, fig. 30,9; Lander, 1984, 228-

231 i 260-273, fig. 241). Més enllà en el temps, molt a la darrera del segle VIII, a l'entorn del 800, veiem una situació ben semblant aplicada en l'exemple carolingi de la ciutat de Girona. Efectivament, aquesta expansió septentrional de la ciutat va comportar, entre altres coses, construir una nova porta que en substituïa una de més antiga, en el sector anomenat a l'alta edat mitjana *Palestrina*, que, fora d'ús, encara es conserva. Aquesta obertura, anomenada *porta* en els documents medievals, va ser defensada per una poderosíssima torre quadrangular d'angle situada interiorment. No hi ha dubte que era una torre, per tant més alta que la muralla, perquè així se la recorda en els textos. Quan rep un nom, molt a principi del segle XIV, se'n diu, com ara, Cornèlia. És, doncs, un cas ben semblant amb el canvi de lloc de la torre que a Girona es disposa a la dreta del que entra i no a l'esquerra com a Sant Julià (Canal *et al.*, 2003, 135-139, fig. 50 a 52). És més que possible que els constructors carolingis conguessin la porta i la torre del *castellum*, però és impossible saber si va influir-hi l'obra gironina.

La nostra porta no fa altra cosa que recuperar la immediatament anterior i adaptar-se sense canvis a les estructures preexistents. Aquestes circumstàncies que no convenia modificar i que, com intentarem exposar, no feien minvar la capacitat defensiva de l'obra, van marcar la planta de l'accés. No era possible, per raons orogràfiques, bastir una o dues torres que sobresortissin. El camí i el barranc —la manca d'espai— ho feien impossible. Calia, si n'hi havia d'haver, edificar-les per dins. Els experts van considerar que, per les peculiaritats del lloc, amb una única torre interior n'hi havia prou per assegurar una defensa ferma i efectiva. La tria més lògica des d'una òptica militar hauria estat aixecar-la al costat oest de la porta per permetre castigar el flanc dret de l'enemic (fig. 10 i 14). Tanmateix, hauria quedat massa encastada entre els murs septentrionals de l'edifici I, la muralla i, sobretot, l'elevació ràpida i marcada cap a ponent, on hi havia hagut la poderosa torre poligonal baixrepublicana i on els baiximperials van edificar una altra torre dominant, que hauria clos la possibilitat de circular entre muralla i l'edifici I, creant uns espais tancats i inaccessibles. Altrament, la muralla que en aquests punt s'enlaira i que domina, a molt poca distància, el camí d'accés al *castellum* esdevenia una esplèndida plataforma des d'on castigar qualsevol que intentés

sense permís acostar-se a la porta, ja que no tenia capacitat de resposta en trobar-se en un camí fortament costerut i estretíssim entre muralla i barranc. A l'altra banda, en canvi, no hi mancava espai. Calia que s'edifiqués forçosament per dins, en no haver-hi possibilitats de fer-ho per fora. Donava solidesa a la defensa de la porta i esdevenia, des de tota la seva alçada, una talaia que dominava completament el camí i des d'on es vigilaven les entrades i sortides i s'exercia el control directe de la porta (fig. 10).

La resposta donada pels constructors del *castellum* als problemes defensius és admirable per haver tret el màxim profit d'unes condicions preestablertes. Certament, la tria del lloc era la més intel·ligent, i no era possible un punt millor on fixar els límits de la fortalesa que l'indret on els antics ibers havien bastit les seves muralles. L'arranjament de l'obra antiga prou ben conservada i unes puntuals reformes a tot el costat oriental, on és més clara i evident l'obra nova, i una ampliació absolutament necessària de la porta, ara protegida per una torre quadrangular interna, van ser suficients per aconseguir un resultat òptim amb un estalvi de temps i de diners. No tenim constància arqueològica de reformes puntuals del lloc, cosa que fa pensar en l'encert dels treballs realitzats vigents, com a mínim, més d'una centúria i mitja.

2.2. ELS EDIFICIS I, II I L'ESPAI III DEL CASTELLUM

Som conscients que el *castellum* tardoantic de Sant Julià de Ramis ocupava tota l'extensió del vell *oppidum* (fig. 8). Ben cert que no tota aquella extensa superfície, a l'entorn d'unes quatre hectàrees, era construïda, sinó que hi va haver al llarg de la seva història un seguit d'edificis, alguns dels quals hem pogut explorar mentre que altres només han pogut ser detectats. Molt probablement, la continuïtat dels treballs arqueològics a la muntanya de ben segur farà possible identificar-ne encara alguns que de moment desconeixem.

Les àrees més explorades i més ben conegudes se centren a l'entorn de les muralles i de la porta d'accés a la fortalesa militar, on se situen els edificis I, sencer i completament excavat, l'edifici II, només parcialment conegut en haver estat destruït durant la segona fase de la història del lloc i per les obres posteriors, i l'espai III, localitzat durant la campan-

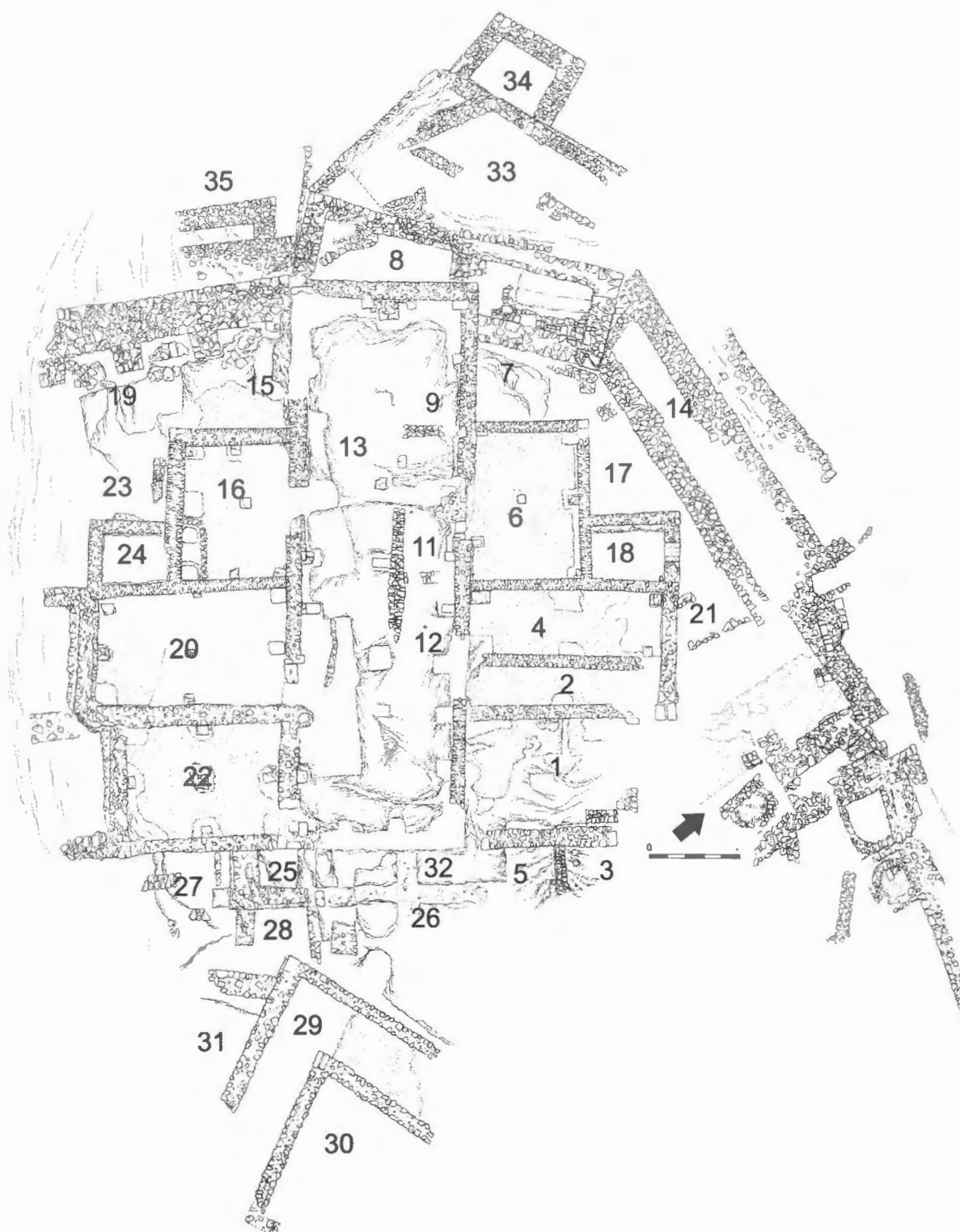

Fig 16. Edifici I. Àmbits.

Fig 17. Muralla i angles nord-occidentals de l'edifici I. Observeu l'ús, a les cantonades, de blocs de gres, la roca retallada i restes d'uns murs domèstics ibèrics.

Fig 18. Edifici I. Mur perimetral de migdia. Contrafort.

Fig 19. Edifici I. Mur perimetral de migdia i contraforts.

ya de 2003 i que s'ha excavat el 2004 i 2005, sense acabar-lo (fig. 9). L'edifici IV, la capella de la segona fase, potser avançada, del *castellum*, es localitza uns quants metres cap a llevant, per sota de l'actual ermita dedicada als Sant Metges i, fins molt poc abans de la meitat del segle XX, l'església parroquial dedicada a Sant Julià (fig. 8). És precisament aquell edifici —el IV— que ens permet assegurar l'ús de tota la superfície de l'*oppidum* indiget com a zona útil de la fortalesa militar romana i visigoda.

Analitzarem en detall, primer, els edificis I, II, allò que coneixem de l'espai III (fig. 8 i 9) i, a continuació, l'edifici IV.

2.2.1. Tècnica constructiva i materials

Resulta complicat fer-se una imatge clara del que es van trobar els constructors del *castellum* de Sant Julià de Ramis un cop decidida la seva ubicació; tanmateix, l'excavació i l'anàlisi de les restes ens permeten fer-nos-en una idea aproximada.

La terrassa superior de la muntanya de Sant Julià de Ramis està formada per una allargassada llengua que s'estén d'est a oest i que en els punts de màxima amplada rarament supera els 30 o 35 m de nord a sud. L'extrem occidental d'aquesta terrassa finalitza abruptament, coronat per un petit turó, en bona part artificial, a ponent del qual s'inicia una fondalada que finalitza uns 100 m més enllà, en una nova elevació. Tot aquest sector

occidental havia estat ocupat per les restes d'un barri residencial d'època ibèrica que portava abandonat uns 500 anys. De nord a sud, i com a contrapunt al petit turonet artificial, es conservaven les restes de les antigues muralles de l'*oppidum*, parcialment ensorrades, però que mantenien, encara, suficient entitat. Eren, al mateix temps, mur de contenció del turó artificial que es trobava parcialment ensorrat i requeriria d'algunes intervencions immediates per poder contenir el farciment del reble intern que s'anava escolant cap a llevant. Semblantment succeïa amb la paret que encerclava la part superior d'aquella elevació, que havia perdut gran part de la seva alçada, però que encara podia complir la seva funció, constrenyint el reompliment superior i servint de basament per a noves construccions.

També els trams meridional i septentrional de les fortificacions apareixien afectats pels segles d'abandonament, però podien servir perfectament com a límit de les noves construccions i, refets, tornar a funcionar eficaçment com a muralla.

L'indret era ideal per establir-hi una torre de guaita i control del Congost, que comunica la plana empordanesa amb la de Girona, continuant la funció que hauria tingut la gran torre central baixrepublicana que va continuar en ús, cal suposar que com a punt de comunicació militar, després de l'abandonament general de l'*oppidum*, en la tercera dècada del segle I aC fins la darrereria d'aquella mateixa centúria, un cop finalitzat l'arranjament i

Fig 20. Edifici I. Àmbit 12. En primer terme l'espai central, amb un mur tardà (fase III). Més enllà, l'àmbit 20, amb un bloc motllurat de sorrenca i a dalt, l'àmbit 10.

Fig 22. Edifici II (fase I) en primer terme. Al fons, edifici I.

millora de la Via Augusta i d'haver-se assolit una reestructuració eficaç del territori.

Però en aquest moment no es tractava de bastir-hi solament una torre sinó que aquesta havia d'anar associada a tot un conjunt de construccions que havien de constituir una autèntica fortalesa, un *castellum*.

Inicialment el paratge presentava molts avantatges: la seva ubicació, l'existència de muralles que podien servir de basament de les noves defenses, una excel·lent protecció natural, una superfície considerable però, també, alguns inconvenients

com l'estretor de la terrassa o la seva forma peculiar, ja que el gir cap al nord que realitza uns 30 m a llevant del turonet artificial obligava les noves construccions a adaptar-s'hi. Un problema menor era l'existència de les restes de l'*oppidum* ibèric. Cap d'aquests problemes no es va considerar insalvable. De fet, la nova construcció, si bé s'adaptava parcialment a l'espai disponible, per altra banda, com veurem, feia el contrari; és a dir, adaptar el terreny a les seves necessitats. Així, els nous edificis es van aplegar a l'espai que els proporcionava l'antic recinte emmurallat, especialment en el seu

Fig 21. Edifici I. Àmbit 18. Mur de tramuntana. Observeu la porta, ben conservada i els blocs angular de sorrenca aprofitats.

Fig 23. Edifici I. Àmbit 18. Tècnica constructiva i fonamentació a roca.

extrem occidental, però no es van constrenyir a l'àrea que la terrassa natural els proporcionava i la van ampliar en alguns sectors, especialment al costat de migjorn, amb l'aportació de grans farciments de terraplenament (fig. 9, 11, 18, 19, 47) .

La primera tasca va consistir en una neteja total de la plataforma superior de l'elevació artificial fins disposar d'una superfície planera damunt la qual poder

treballar. Per fer-ho, es va rebaixar tot el terreny fins a la base rocosa del subsòl. Aquest fet va ocasionar la quasi total desaparició de les restes de l'antic barri ibèric.¹ No hi ha cap dubte que es va treballar a partir d'una acurada planificació prèvia, i es construí un tipus d'edifici que responia a uns esquemes teòrics molt més que no a una adaptació a les peculiaritats del terreny. Així, dels dos edificis excavats fins avui

¹ De fet, les úniques restes del poblat es van conservar en els indrets on la roca davalla i, per tant, on es va haver de farcir en lloc de retallar, o en el cas de retalls de cabana practicats a la pròpia roca.

Fig 24. Edifici I. Àmbit 23. Tècnica constructiva en *opus spicatum*. En primer terme, un mur domèstic ibèric.

dia, I i II (fig. 9), el situat més a ponent —edifici I, es va dissenyar com una construcció perfectament simètrica a partir d'un eix est-oest, en la qual les cambres de la banda nord tenien les seves bessones a l'ala sud. La translació d'aquest esquema a l'ala de migdia creava dificultats molt més serioses (fig. 9, 11, 18, 19, 47). Per mantenir-lo, la meitat meridional de quasi totes les cambres es va haver de bastir més enllà del límit de la terrassa (fig. 11, 47). Per fer-ho es van construir potents murs de contenció, amb tot un seguit de grans contraforts que s'estenien turó avall, fonamentant-se en la roca tot seguint el seu descens, i omplir l'interior amb farciments de terra de més de quatre metres de potència (fig. 18, 19). Per crear aquests farciments es va aprofitar, en gran mesura, la terra que s'havia extret del rebaixament de la terrassa.

La segona construcció —edifici II (fig. 9 i 10)—, situada a llevant i només parcialment coneguda, es va trobar amb el mateix problema del desnivell del terreny a la banda sud. En aquest cas, però, la dificultat era de solució complexa, atès que la terrassa natural gira en aquest punt vers tramuntana i, per tant, el desnivell a la banda de migdia era encara més acusat (fig. 22, 26, 41). Per intentar solucionar-ho, es va optar per variar l'eix d'aquest segon edifici, que se situa en un angle de quasi 45° respecte a la construcció situada a ponent, però que, en canvi, segueix l'orientació que en aquest sector adopta el terreny del subsòl (fig. 9 i 10). Planificació prèvia i capacitat d'adaptació van ser,

doncs, dues de les principals característiques de l'obra nova. En tots els murs es va emprar la mateixa tècnica constructiva, bastint parets de pedra local lligada amb morter i alçats amb l'ajuda d'encofrats (fig. 18, 19, 22, 27). L'amplada oscil·la entre els 0,60 m i els 0,80 m. El morter és d'un blanc intens i de gra gruixut i les pedres del farciment són, sobretot, petites plaques d'esquists pissarrosos locals. En alguns dels paraments s'aprecien filades soltes d'*opus spicatum* (fig. 23, 24).

El més destacable d'aquests murs és l'ús, en punts molt determinats, d'un altre tipus de pedra, la sorrenca. Efectivament, en molts llocs s'observa la presència de blocs de gres, perfectament tallats i escairats (fig. 17, 20, 21, 25, 30, 31, 32, 44). Es tracta en realitat de carreus aprofitats que havien format part del temple d'època republicana que es localitzava a l'extrem de llevant de l'antic *oppidum*, i que va ser desmuntat en època baiximperial. Alguns dels seus blocs foren utilitzats en els edificis nous del *castellum*. En molts d'aquests carreus s'aprecien les restes de motlures que havien format part dels diversos elements del temple (fig. 20), així com encaixos de grípiu o cues d'oreneta emprats per moure'ls o unir-los en la seva antiga localització (fig. 44). Molts van ser retallats fins adaptar-los a la mida necessària per a la nova construcció. L'ús d'aquest tipus de pedra no és gens estrany ja que la roca del subsòl, de tipus pissarrós, s'exfolia en capes i resulta impossible extreure'n blocs de mides dignes. La

Fig 25. Edifici I. Àmbit 9. Mur ponent i nord de l'espai central, on es possible observar l'ús selectiu de grans blocs de pedra sorrenca procedents del temple baixrepublicà i altres contraforts.

sorrenca es va fer servir en aquells punts que calia reforçar, com els angles de les cambres (fig. 17, 21, 25, 44), sobretot en aquelles en què la fonamentació havia de ser més profunda —cas de l'àmbit 1, per exemple—, en els llindars de les portes (fig. 43), i, sobretot, com a basament de les pilastres que encerclaven la gran nau central de l'edifici i dels pilars que s'arregleraven, d'est a oest, al centre (fig. 20, 25, 31, 32).

Els murs es fonamentaven directament a roca, tot i que les solucions emprades variaven segons el sector, probablement atenent els diferents pesos que havien de suportar. Així, els murs que envoltaven la gran nau central (àmbits 9 a 13) (fig. 16) es trobaven sòlidament fonamentats en unes grans rases excavades a la roca.² (fig. 23, 30) En el cas d'algunes de les cambres laterals, els murs s'assenten directament sobre la roca, sense rases de fonamentació. Semblantment succeeix amb la façana sud de l'edifici. Bastida damunt del desnivell del turó, ha de disposar de murs molt més alts per poder arribar fins a la roca. En aquest cas es va construir una primera filada de grans blocs (on hi ha alguna sorrenca però, sobretot, calcàries de formes irregulars) per tal de regularitzar el

terreny i poder alçar el mur (fig. 18, 19, 33, 34). El de migdia també presenta importants diferències amb la resta de paraments de l'edifici, ja que l'aspecte exterior és de petites pedres escairades, de formes més o menys regulars, força petites, i formant filades seguint la tècnica de l'*opus vittatum* (fig. 19).

L'estat de conservació de les parets és desigual. De mitjana, la majoria de les estructures es conserven en una alçada d'uns 0,50 m per damunt dels paviments. Així, dels murs que, situats al capdamunt del turó artificial, conformaven el basament de la torre, se'n conserven només alguns trams i amb alçades que no superen els 0,30 m. Aquest sector es troba actualment molt afectat, sobretot per l'erosió del turó, que ha propiciat l'esllavissament de determinades parts. A l'extrem nord-oriental de l'edifici I, els murs pràcticament només es conserven a l'alçada dels paviments o bé han desaparegut completament i tan sols en resta la rasa de fonamentació oberta dins la roca (fig. 39, 45). Una cosa semblant passa amb les pilastres de gres, algunes de les quals van ser desmuntades per aprofitar-ne, un cop més, els blocs, i de les quals queda clarament el senyal de l'ancoratge sobre la roca (fig. 39).

² En aquest sentit, cal ressenyar que la banda occidental de la cambra s'assentava a l'interior d'una rasa més gran i profunda que les altres. En aquest cas, es tracta d'una rasa preexistent, que pertanyia a la doble muralla que hi havia en aquest sector durant la darrera etapa d'existència de l'*oppidum*.

Fig 26. Edifici II (fase I).
Observeu, a la dreta,
l'enorme contrafort de
sosteniment.

La situació de la façana sud és diferent. En dibuixar el terreny un gran desnivell, els murs conserven una notabilíssima alçada que en alguns punts s'acosta als 4 m, tot i que, tinguem-ho clar, corresponen a nivells situats per sota de la cota de circulació (fig. 18, 19, 33, 34). Per altra banda, aquest sector ha patit els efectes d'un important fenomen erosiu, que va afectar ja en època antiga la major part de construccions bastides en aquesta zona de la muntanya. Així, la major part dels angles de les diverses cambres de la façana sud apareixen parcialment ensorrats, i el mateix passa amb alguns dels contraforts (fig. 33). Aquest ensorrament va provocar, a més, que la pressió interna del farciment de terra desplaçés lleugerament algunes de les parets, que mostraven, quan van ser localitzades, una certa inclinació cap a migdia. Si bé gran part d'aquesta situació venia provocada per l'erosió a què acabem de fer referència, en aquest sector també es pot apreciar l'extracció d'alguns blocs de gres, usats en les fonamentacions, per tal de tornar-los a fer servir.

Els paviments es van obrar amb morter de característiques molt similars a l'emprat en els murs (fig. 35, 36, 38, 39). En la majoria de casos, aquest paviment se situava immediatament al damunt de la roca, llevat dels indrets on aquesta davallava i calia construir-lo al damunt d'un nivell de preparació de terra. Però també en aquest cas la construcció era molt simple, piconant la terra i dipositant directament el morter sense cap mena de *rudus* o preparació especial.

En els espais descoberts, com en els àmbits 7, 18 i 19 (fig. 16), la capa de morter tendia a ser força més gruixuda i arribava, en alguns punts de l'àmbit 19, als 0,25 m de gruix. És curiós observar com en els espais descoberts 7 i 18, situats entre l'edifici i la muralla, el terreny es va aplanar però no es va enretirar la totalitat de l'enderroc de la muralla, de tal manera que els paviments no hi anaven a parar sinó que es van disposar per sobre i contra l'enderroc.

La reforma que va patir l'edifici (fase II), s'aprecia també en un canvi en els materials constructius. Aquesta reforma que, com veurem, va consistir essencialment en la construcció d'una nova planta sobre les cambres laterals de l'edifici, va comportar la col·locació de tot un seguit de pilastres a l'interior d'aquelles habitacions (fig. 31, 35, 36). Aquestes noves pilastres ja no eren de sorrenca sinó de travertí. Semblaria clar que en el moment de la reforma, l'antic temple, emprat en el moment de construcció del *castellum* com a pedrera de blocs de gres, ja havia estat espoliat de la majoria dels seus blocs, o que el pas del temps l'havia col·gat relegant-lo a l'oblit i els constructors van haver de recórrer a un altre material per tal de cobrir la seva necessitat de blocs ben escairats. No podent disposar de l'antic temple, sembla força evident que el travertí es podia extreure d'un indret molt més proper (la zona de les Goges) que no pas la sorrenca, per a la qual calia anar fins a la zona de can Guilana a Sarrià de Ter o a Taialà i Domeny.

Fig 27. Edifici I. Àmbit 24. Mur de migdia. Detall de la tècnica constructiva i d'un desguàs integrat en l'obra original recobert interiorment amb morter hidràulic.

Tanmateix, cal anar amb cura amb aquesta deducció. En efecte, recordem (*infra*) que l'edifici IV del *castellum*, la capella de la fortalesa, va fer servir a bastament els carreus de gres i, altrament, es va edificar directament sobre el lloc del temple. Aquesta capella, que es connecta amb la fase II de la història del lloc, ho fa, però, en un moment més avançat. Tot faria pensar que es va decidir no usar blocs de sorrenca en les reformes de l'edifici I del *castellum* per altres raons que no som capaços de copsar. La col·locació d'aquestes pilastres va comportar la destrucció parcial dels antics paviments per tal de poder assentar els blocs al damunt de la roca. Per això es va construir un nou paviment al damunt dels antics i obrat exactament igual, amb una lletada de morter. Més acurats eren els paviments del pis superior, d'*opus signinum* de bona qualitat, amb un *rudus* excel·lent, i amb uns gruixos, incloent la preparació, que en alguns casos superaven els 0,30 m. (fig. 37, 40)

Un cop abandonada la caserna l'espai va ser parcialment aprofitat per alçar-hi alguna cabana i altres construccions de factura molt simple. Van fer servir, en gran mesura, els murs ja existents, complementant-los amb d'altres molt simples, de pedra local lligada amb fang (fig. 20, 54, 55). Totes les parets d'aquesta fase III conservaven molt poca alçada en el moment de la seva descoberta, i la majoria no mantenien la totalitat del seu traçat original, del qual s'han localitzat només alguns trams.

2.2.2. Procés d'excavació

L'orografia i l'estat de la zona alta de la muntanya de Sant Julià de Ramis han determinat en gran mesura l'estat de conservació de les diverses restes arqueològiques i l'estratigrafia associada, i han condicionat el sistema de treball emprat.

L'any 1996, moment d'inici de l'actual projecte d'estudi, tota la zona era ocupada per un bosc espès d'alzines joves i matoll baix, amb l'única excepció d'un camí en direcció oest-est que menava a l'església dels Sants Metges. Els treballs d'excavació van haver d'anar obrint i netejant espais a mesura que les restes anaven agafant volada. Però no n'hi havia prou de talar els arbres i arrancar els matolls: les arrels van afectar greument algunes de les estructures recuperades i, sobretot, l'estratigrafia. A més, hi havia un segon element problemàtic: en molts llocs, la roca del subsòl aflorava pràcticament en superfície o a molt poca profunditat. Això feia que en aquells indrets es conservessin les restes en molt mal estat, i l'estratigrafia era inexistente o apareixia molt remenada i barrejada, amb escassa utilitat científica. Solament en els llocs on la roca apareixia a una profunditat significativa i on els arbres no havien remenat el subsòl amb les seves arrels es va poder recuperar una estratigrafia fins a cert punt intacta i aclaridora. Efectivament, la seqüència estratigràfica ja havia estat alterada d'antic, amb la pròpia construcció del *castellum*, ja que aquesta gran obra va impli-

Fig 28. Edifici I. Àmbit 27. Angle sud-oriental amb contrafort. A la dreta fonaments i murs de la torreta meridional (àmbit 25) de la fase II.

Fig 29. Edifici I. Àmbit 25 (fase II). Detall de l'excavació de la torreta meridional de protecció de l'entrada amb la fonamentació ben ancorada a roca. A la dreta s'observa la porta d'entrada.

car una remenament pràcticament total dels nivells estratigràfics d'època ibèrica, fet que, juntament amb els elements esmentats més amunt, ens ha proporcionat uns estrats on els materials arqueològics apareixien barrejats i on calia separar molt bé el gra de la palla per intentar arribar a datacions fiables.

L'estratigrafia, a gran part de la zona ocupada pels edificis I i II, és en realitat força senzilla. A la major part dels àmbits situats a banda i banda de la gran nau central de l'edifici I, per sota de la capa vegetal, es van recuperar els nivells d'enderroc de l'edi-

fici, essencialment formats per *tegulae* i *imbrices*, restes de morter, pedra i fragments de paviments d'*opus signinum* provinents del pis superior (fig. 37, 40). Aquesta seqüència tan senzilla es disposava directament per damunt del nivell de circulació del *castellum*. Aquesta és la seqüència més habitual a tota la zona excavada del jaciment. Solament en aquells llocs, especialment els més propers a la muralla o a la banda de migdia, on la potència estratigràfica és major, s'han conservat estrats i estructures assimilables a les fases d'ocupació ibèrica (fig. 17, 24, 42).

Fig 30. Edifici I. Àmbit 13. Espai central. Retall a la roca amb encaix d'un bloc de sorrenca que suportava una pilastra (fase I).

Fig 31. Edifici I. Àmbit 22. Basament d'una pilastra de sosteniment de l'embigat de coberta disposada en un retall obrat a la roca (fase II).

2.2.3. Descripció dels àmbits (fig. 16)

L'element central, almenys inicialment, d'aquest autèntic *castellum*, el constitueix la **torre de guaita** bastida a la part superior del turó artificial. Només se'n conserven alguns murs que en delimitaven el basament, obrats, com de fet tots els murs d'aquest període, amb pedres lligades amb morter i alçats amb ajuda d'un encofrat. Aquestes parets dibuixen un basament irregular que en realitat no fa altra cosa que adaptar-se a la forma del turó, creant una plataforma superior planera on devia alçar-

se la torre, avui desapareguda. Les estructures recuperades s'adapten a l'orografia de la part alta de l'elevació, de forma trapezoïdal, allargassada en direcció nord-sud. El parament de ponent s'assenta parcialment al damunt del mur que, en època baixrepublicana, encerclava per ponent el turó artificial. Les altres parets es van bastir fonamentades al mateix farcit d'esquists pissarrossos que formen aquesta elevació artificial, i es conserven de forma molt desigual, de manera que no és possible resseguir el perímetre total de l'estructura, desapareguda en alguns punts, sobretot per tramuntana, per

Fig 32. Edifici I. Àmbit 22. Accés a la torreta meridional (fase II). Blocs aprofitats de sorrenca.

Fig 33. Edifici I. Àmbit 22. Murs i contraforts del sector de migdia.

l'erosió i l'esllavissament de diverses parts del turonet artificial (fig 10, 16).

De fet, en època tardoantiga, part d'aquest turonet ja s'havia perdut. Especialment el tram de muralla que el tanca per llevant apareixia molt rebaixat, sens dubte per haver estat objecte d'espoliacions al llarg dels segles. Prova d'aquest fet és que a l'hora de bastir la nova torre es va haver de construir un muret de contenció posat immediatament al damunt de la vella muralla, a la seva banda nord, i, a l'extrem contrari, es va alçar una estructura de pedra i morter, que, com veurem, podria formar

part d'una esglaonada que comunicava la torre amb l'edifici I. Aquesta estructura es va bastir directament contra el farciment del turó, en un espai anteriorment ocupat per la muralla. Dins del reompliment del turó, al costat de llevant, s'aprecien també diverses zones amb restes de morter, reparacions i consolidacions tardoromanes.

Per poder construir l'edifici I, el sector antigament ocupat pel barri occidental de l'*oppidum* va ser completament terraplenat. La zona central va ser rebaixada fins a roca, creant una superfície plana on fonamentar els murs de l'edifici i on col·locar

Fig 34. Edifici I. Àmbit 27. Sector sud-est de l'edifici I. S'observa la tècnica constructiva a base de poderosos contraforts i l'ús de travertí característic de la fase II. A la dreta, murs i fonaments de l'edifici II (fase I).

Fig 35. Edifici I. Àmbit 20, en primer terme, i 16.

els paviments de morter, mentre que a tramuntana i migjorn, on la roca iniciava el descens natural de la muntanya, es van realitzar grans terraplenaments tot fent servir la mateixa terra que s'havia retirat d'altres zones. Així, l'edifici que en la part central s'assenta sòlidament en la roca del subsòl, pel nord i, sobretot, pel sud, penja al damunt del desnivell, i per assentar-lo a roca es van haver de construir fonamentacions de fins a 4 m de potència, acompanyades al costat sud de poderosos contraforts. L'edifici que va ocupar aquesta plataforma —edifici I— es va bastir amb pedres locals lligades

amb morter, emprant la tècnica de l'encofrat per aixecar els murs. En alguns s'aprecien algunes filades i restes incipients de la tècnica de l'*opus spicatum*. Per reforçar alguns angles i construir pilastres i llindars es van utilitzar carreus de sorrenca portats del temple republicà, ja abandonat des de feia temps, i que se situava a l'espai actualment ocupat per l'església dels Sants Metges.

L'ús d'aquest material en els punts que acabem d'esmentar respon a una necessitat constructiva. Els angles de qualsevol fonamentació són la part

Fig 36. Edifici I. Àmbit 20. Basaments interiors de travertí que sostenien el pis de les cambres superiors (fase II).

Fig 37. Edifici I. Àmbit 6. Enderroc del sòl d'*opus signinum* de la cambra superior (fase II).

més feble del conjunt i, pel que fa a les pilastres, requereixen l'ús de blocs quadrats i relativament grans. Res d'això no es podia aconseguir amb la pedra local, ja que la pissarra no permet ser tallada en blocs perquè s'exfolia. En el moment de construcció de l'edifici I, aquest problema es va resoldre tot aprofitant els blocs provinents del temple. Uns quants anys més tard, quan va tenir lloc la reforma de l'edifici, per raons que desconeixem (*supra*), es va fer servir travertí per aconseguir grans blocs d'aquestes característiques. Aquesta pedra provindria de la zona de les Goges, a un

quilòmetre aproximadament cap al sud-oest de la muntanya de Sant Julià.

L'edifici I, de forma quasi perfectament simètrica segons un eix est-oest, s'estructurava a partir d'una gran nau central (**àmbit 13**) (fig. 11, 16, 41, 45) de poc més de 8 m d'amplada per gairebé 30 m de longitud. Era envoltada de pilastres obrades a base de blocs de gres (10 als costats llargs i 4 als curts, comptant les dels angles) i travessada, pel mig, per una fila de pilars de característiques similars (fig. 25). Unes i altres havien de servir per sostenir l'embigat del sostre (fig. 47). Les diverses pilastres dels

Fig 38. Edifici I. Àmbit 6.
Sòl original de l'estança
(fase I) i modificacions
(fase II).

laterals, construïdes amb blocs de pedra sorrenca, no es troben perfectament alineades (fig. 20, 31, 32). La majoria s'imbriquen amb els murs que encerclen l'espai central; n'hi ha algunes, però, que s'hi recolzen, i n'hi ha una a la banda sud que apareix refeta amb pedra i morter. Els blocs són de mides diverses, i alguns van aparèixer parcialment coberts pels murs en els quals s'imbriquen. Aquest fet semblaria mostrar que solament el basament de les pilastres era fet de blocs de pedra, i l'alçat devia ser completat amb pilars de fusta. Això justificaria també les formes i mides diverses dels blocs de gres. Totes les pilastres es recolzaven sobre la roca del subsòl. Això va fer que, per exemple, la que ocupava l'angle nord-oest del conjunt estigués formada per tres blocs superposats, ja que es disposava dins l'antiga rasa de fonamentació de la muralla baixrepublicana, d'una profunditat superior al metre. En alguns punts on també havien desaparegut els murs, i no es conservaven els blocs de les pilastres, però sí les rases de fonamentació. Això ha succeït en sectors on ha desaparegut completament la paret perimetral (com passa a l'extrem oriental de l'edifici) o en indrets on les pilastres no anaven imbricades amb els murs i era més fàcil extreure'n els blocs per tornar-los a aprofitar (fig. 11, 16, 41, 45).

A la banda de ponent, a més de les quatre pilastres de sorrenca se'n conserva una cinquena, d'estructura quadrangular. Recolzada contra el mur perimetral, era posada sobre un basament de blocs de travertí. Era obrat amb pedres lligades amb morter

i recolzat contra el mur perimetral. Inicialment el vam interpretar com un reforç de l'estructura perimetral. Tanmateix, la seva proximitat al turó artificial i a la torre, així com l'estructura de pedra i morter bastida contra el farciment, semblen indicar que en realitat es tractaria de part de l'estructura del sistema d'escalas que havia de comunicar aquest sector amb la torre de guaita.

A la part central d'aquest gran espai, es localitzen cinc retalls a la roca de forma quadrangular corresponents als basaments de sengles pilars. En tres d'ells es conservaven *in situ* els blocs de sorrenca que formaven el seu basament, mentre que, dels dos extrems, només es conservava el retall a la roca, si bé en el cas del de ponent s'apreciaven també restes de sorrenca descomposta dins del forat. Aquests cinc encaixos se situen de forma equidistant, aproximadament 5 m, i en relació amb el mur de ponent. L'excepció la trobem en la relació entre el penúltim i el darrer pilar i aquest i el mur de llevant. Entre els dos darrers pilars hi ha poc més de 2 m de distància, i entre el darrer i el mur, gairebé 6,5 m. Aquesta diversitat, com veurem, ve condicionada per l'existència, al sector de llevant, de la porta d'accés principal de l'edifici I (fig. 46).

Aquest gran espai va ser subdividit en posteriors reformes; primer en dues zones i, en la darrera fase d'ocupació, en cinc, amb l'addició d'una fila de cambres a la banda nord. Així, en la gran reforma de l'edifici, es va subdividir l'espai en dos àmbits diferenciats, dels quals el núm. 9 correspon al terç occidental (fig. 16, 25). Aquest s'identifica per l'e-

Fig. 39. Edifici I. Àmbit 4. Mur de ponent i paviment original (fase I) retallat per encaixar-hi els basament de pilastres de sosteniment (fase II).

Fig. 40. Edifici I. Àmbit 6. Enderroc del sòl d'*opus signinum* de la cambra superior (fase II).

xistència d'una rasa nord-sud que el separa de la resta de l'antic àmbit. Aquesta rasa és l'únic que queda d'un mur que separava aquest espai de la resta de la zona. El seu nivell de circulació era un sòl de petits rierencs que presentaven, en la seva superfície, restes de morter adherit. De fet, aquests rierencs eren iguals als emprats per obrar els sòls d'*opus signinum*, que pavimentaven algunes cambres altes de l'edifici. Això i les restes de morter indiquen que per fer aquest paviment se'n varen esmicolar d'altres procedents d'algun edifici proper ja en desús (tal vegada l'edifici II) (fig. 46). Aquest fet ve confirmat, a més, per l'existència d'un farcit d'anivellament en el sector constituït per abundant material constructiu.

Durant el darrer període d'ús de l'edifici, fase III, es van realitzar algunes obres menors tot aprofitant l'existència de determinats murs que es devien mantenir dempeus, almenys a una relativa alçada. Així, al gran espai ocupat antigament per l'àmbit 13

(fig. 16) es van edificar tres cambres tot aprofitant les restes del mur de tancament de la banda nord (fig. 53, 54, 55). L'àmbit 10 és una petita cambra de 2 m per 2,5 m, situada al costat nord-oest del sector (fig. 16). Limitada per ponent per un mur de pedra lligada amb fang, del qual només es conserva una filada, emprava com a mur de tanca pel nord el mateix que cloïa tot aquest sector, mentre que el límit de la banda sud, probablement també de pedra i fang, s'ha perdut completament (fig. 16). No queda clar si quedava tancat per llevant pel mur que antigament hauria servit de límit de l'àmbit 9, i que actualment no es conserva. Si no fos així, llavors formaria part del mateix espai que l'àmbit 11 (fig. 16, 25). Al seu interior, amb una estratigrafia molt afectada per l'existència d'un gran arbre, es va recuperar un nivell de teules que demostra que aquesta cambra era coberta.

L'àmbit 11 o bé era el perllongament cap a llevant de l'àmbit 10 o n'estava separat per l'antic mur de

límit de l'àmbit 9, de 2,8 m per 4,10 m (fig. 16, 25). El seu límit septentrional seguia aprofitant els vells murs del *castellum*, mentre que per migdia i llevant era definit per parets de pedra lligada amb fang. El seu paviment era a base de morter de calç, molt prim, i col·locat directament sobre la roca del subsòl sense cap mena de preparació.

Finalment, l'àmbit 12 se situava immediatament a llevant del que acabem de descriure i tenia com a límit de migdia el perllongament del mateix mur d'aquell (fig. 16, 20). Semblantment succeïa amb els límits de ponent i tramuntana. S'ha perdut, si és que mai va existir, la paret de llevant.

Aquests tres espais que acabem de descriure formen part de la darrera ocupació del sector (fase III) (fig. 53).

Els murs que definien aquest gran espai es fonamenten directament damunt la roca, on es van obrir rases tant per als murs com per a les pilastres, i que tenen una fondària variable segons el lloc, entre els 0,20 m i més d'un metre. Als llocs com l'angle nord-occidental de la cambra, on ja existia una rasa de fonamentació més antiga, tant el nou mur com les pilastres de sorrenca aprofundiren fins al fons de l'antiga trinxera per recolzar-se a dins i sobre la roca. Al nord i sud d'aquesta gran nau es distribueixen de forma perfectament simètrica sengles conjunts de cambres, de tal manera que les quatre sales que localitzem a tramuntana tenen el seu reflex a la banda de migdia (fig. 11, 16, 41, 45). La majoria d'aquestes estances, com veurem, s'hi comunicaven directament. L'accés a l'edifici, del qual aquest espai era l'element cohesionador i distribuïdor, es trobava al centre del mur de llevant; una porta de 2,5 m de llum, que en la segona fase es va veure flanquejada per sengles torres de defensa (àmbits 25 i 32) (fig. 16, 28, 29, 46, 49).

La **cambra núm. 6**, situada al costat nord-oest del conjunt, fa 6 m per 8 m (fig. 16, 38, 40). Bastida quasi totalment sobre la roca natural, excepte l'angle nord-oest, on va caldre col·locar un petit farciment per terraplenar el terreny, presenta un paviment de morter (fet que es repeteix a totes les estances). A la banda de migdia tenia una gran porta, amb un llindar de blocs de gres avui quasi totalment desaparegut, que en una fase posterior va ser reformada de manera que la seva llum, que originàriament seria de gairebé 2,5 m, va quedar reduïda a 1,5 m. La part closa de la porta, com a conseqüència de la construcció de la paret nord-sud que faria de límit de l'àmbit 9, es va aparellar de forma força barroera amb pedra i morter.

Fig 41. Sistema defensiu i edifici I i II.

Com totes les cambres situades flanquejant la gran nau, en la segona fase es van col·locar tot un conjunt de pilastres de travertí dins de les estances que servien per sostenir el primer pis de l'edifici. Per fer-ho, es va retallar l'antic paviment per ancorar els nous pilars a la roca del subsòl que, en aquesta cambra, es trobava immediatament a sota, i un cop assentats, es va obrir un nou paviment de morter, només uns 0,10 m per damunt del més antic. D'aquestes pilastres es conserven la base de la central i les restes o retalls de cinc més, distribuïdes a l'entorn de l'habitació. Les de la banda nord se situen als angles i a la part central; les del costat sud, les dues úniques pilastres localitzades es troben a l'angle sud-oest, flanquejant la porta per la banda de llevant, una posició descentrada en relació a l'eix de la cambra (fig. 38, 49). L'estat de conservació de l'antic paviment, molt malmès al sector de migdia, on se situava immediatament per damunt de la roca, fa que no es pugui descartar l'e-

Fig 42. Edifici I. Àmbit 15 (primer terme), amb la roca retallada i 16. A l'esquerra, mur domèstic ibèric.

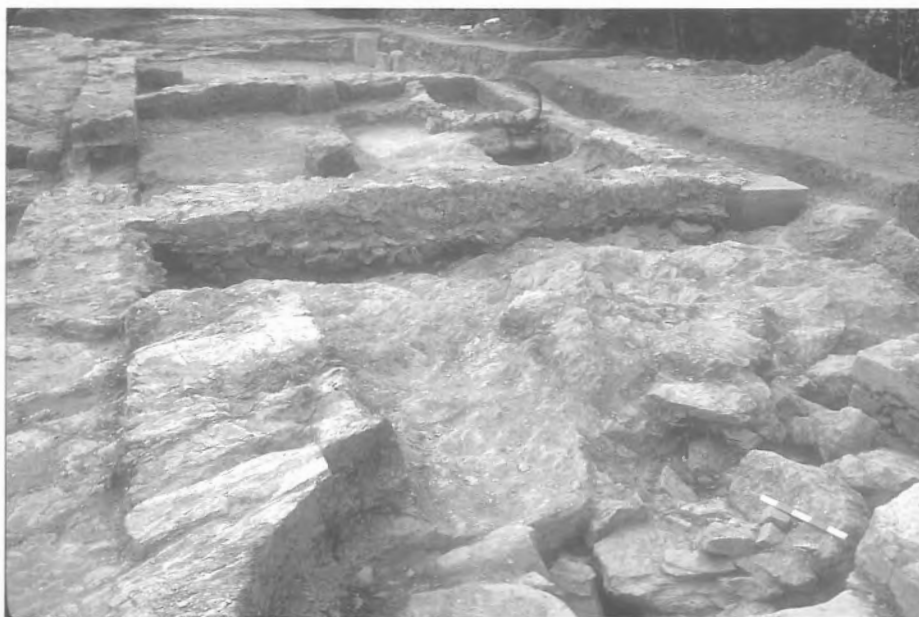

Fig 43. Edifici I. Àmbit 18. Porta obrada al mur amb el llindar, de sorrenca, desaparegut.

xistència de dos pilars més, un a l'angle sud-est i l'altre flanquejant la porta per la banda de ponent. Al nord d'aquesta estança es troba l'**àmbit 18**, de dimensions molt més reduïdes, 4 m per 3 m, que aprofita l'espai existent entre l'àmbit anteriorment descrit i l'antiga muralla ibèrica (fig. **16, 41, 46, 49**). Aquesta cambra es troba ja parcialment construïda en el punt on el turó inicia la seva davallada cap al nord i, per tant, la meitat de tramuntana es va haver de bastir al damunt d'un farciment per fer terraplè. En aparença aquesta cambra no disposava de comunicació amb l'àmbit 6, mentre que

al costat de tramuntana es conserven les restes d'una porta d'aproximadament 1 m de llum, que devia disposar d'un llindar de blocs de gres dels quals actualment només queda l'empremta (fig. **21, 23, 43**). El paviment era de morter de calç, i solament es conservava a la meitat de migdia, l'assentada més directament sobre la roca del subsòl.

Els àmbits 7 i 17 es localitzen entre les cambres 6 i 18 i la muralla ibèrica (fig. **16, 17**). Es tracta de dos espais de forma similar a dos triangles units per un dels vèrtexs. Aquests espais, tot i no formar part de cap estança, van ser parcialment terraple-

nats i pavimentats amb un sòl de calç. Diem parcialment perquè a la part més propera a la muralla no es va enretirar la totalitat del seu enderroc, de tal manera que els paviments de morter que es van construir en aquell lloc no es recolzen directament contra la muralla sinó que es lliuren a aquest enderroc suara esmentat. Es tracta indubtablement de dos espais secundaris, d'ús ocasional i que van ser polits i terraplenats, però que no devien tenir cap funció específica més enllà de facilitar la circulació a l'entorn de l'edifici (fig. 17).

A llevant de les estances 6 i 17 se situen els **àmbits 4 i 2**, una gran cambra inicialment de 10,5 m per 6,5 m, que posteriorment va ser subdividida en una paret nord-sud, però que inicialment constituïa una unitat (fig. 16, 39). No es conserva cap senyal de porta al costat de migdia, on s'ha perdut gran part del mur, però sí a tramuntana, on s'aprecia clarament l'empremta de l'espai ocupat pel lllindar de la porta. Aquesta tindria aproximadament 1,5 m d'amplada. Com succeïa a l'àmbit 6, en la segona fase es van posar pilastres dins de l'estança, de les quals es conserven els retalls o les restes de set. Les dels angles de tramuntana i migdia de la banda de llevant són més difícils de localitzar, tot i que devien d'existir. De fet, només es conserven *in situ* els basaments de dues de les pilastres, les dels angles nord i sud del costat de ponent. Per col·locar-les, com a les altres cambres, es va retallar el vell paviment i se'n va obrir un de nou al damunt. Posteriorment es va construir un paret de pedres lligades amb morter que divideix l'antiga estança de nord a sud just pel centre de l'habitació. És interessant constatar com, en el moment d'alçar-se aquest nou mur, ja s'havien espoliat els blocs de les pilastres que formaven l'espina central de l'àmbit, ja que el mur va ser fet al damunt dels retalls buits (fig. 16, 38, 49).

L'**àmbit 1** es troba a llevant de l'anterior, i el seu estat de conservació resulta força fragmentari, ja que gran part dels murs perimetrals han desaparegut, especialment al costat de tramuntana (fig. 16, 41, 46, 49). Tot i això, en podem definir encara el perímetre, que dibuixa una cambra de quasi 9 m per 6 m. L'estat d'arrasament dels murs impedeix saber on es trobaria la porta. Aquesta estança va ser trobada durant l'excavació a una cota tan superficial que gran part del paviment i les empremtes de les pilastres de la segona fase s'havien perdut. Només els indicis d'alguns retalls a les restes de paviment permeten albirar la possible existència d'aquells basaments.

A la banda de migdia es localitzen quatre cambres idèntiques a les descrites a la banda septentrional (fig. 11, 16, 41, 45). Aquest fet és especialment remarcable ja que, per poder mantenir aquesta simetria, no només en distribució sinó també en dimensions, es van haver de construir grans farcits per fer terraplens, altes fonamentacions i poderosos contraforts, en trobar-se aquestes estances força més enllà del punt on la roca del subsòl comença a davallar (fig. 19, 33, 34).

La simetria entre ambdós espais arriba a tal punt que fins i tot aquell situat a l'extrem nord-oest, entre les estances i la muralla, que es mantenia pavimentat però com un espai obert, té la seva rèplica a la banda de migdia (fig. 16, 46, 49). Així, **entre els àmbits 16 i 24** i la muralla sud-oest de l'*oppidum* ibèric, es troba un espai que tot i no anar cobert sí que va ser pavimentat amb un sòl de morter de gran qualitat i gruix, semblantment com es féu al costat nord. Aquest paviment presentava la peculiaritat d'una pronunciada inclinació d'oest a est i, probablement, va ser obrat per poder reconduir les aigües pluvials, que d'altra manera quedarien estancades en aquesta zona (fig. 42).

L'**àmbit 16**, de quasi 6 m per uns 7,20 m, constitueix la cambra simètrica a l'àmbit 6 (fig. 16). A la banda de tramuntana s'obria una gran porta amb lllindar de blocs de sorrenca, que, com succeeix a l'àmbit 6, en una reforma va ser reduïda a la meitat oriental. Originalment era pavimentada amb un sòl de morter de calç situat, sense *rudus*, al damunt d'un potent farciment de terra d'anivellament. Com a conseqüència de la reforma també s'hi van posar diversos basaments de pilastres. Se'n conserven senyals de dos al costat septentrional, als angles del mur; tres a la part central, dos adossats als murs est i oest i un al centre de l'estança, i quatre a la banda de migdia, dos als angles, un al centre, i el darrer a escassament 1,5 m del de l'angle de llevant. La presència del quart pilar al costat de migdia s'ha de posar sens dubte en relació amb l'existència de la torre situada al sud (àmbit 24) i la manera d'accedir-hi que, com veurem, es devia fer a través d'una esglaonada i una porta situada a l'alçada del primer pis (fig. 36, 42). En aquesta banda de l'edifici, la majoria de les vegades les pilastres no es podien recolzar directament sobre la roca i, en canvi, es van obrir profundes rases on col·locar diversos blocs de travertí sobreposats. En la majoria dels casos, aquests encaixos han aparegut buits, ja que una part significativa dels carreus devien ser estrets

Fig 44. Edifici I. Àmbit 18, angle nord-est del mur septentrional. Ús de grans blocs de sorrenca d'aprofitament. Observeu l'encaix de la "cua d'oreneta" (fase I).

molt poc després de l'abandonament de l'edifici. A la darrera fase d'ocupació pertany una estructura de forma ovalada situada contra l'angle sud-est de la cambra. Obrada amb pedres i fragments d'esquists lligats amb fang, va ser construïda amb posterioritat a l'espoliació dels blocs d'una de les pilastres que hi havia hagut en el seu interior. Aquesta estructura va aparèixer farcida no de runa i material constructiu, com documentem a gran part de l'edifici, sinó d'una terra de textura sorrenca, fet que podria atribuir-se a un colgament més tardà que el de la resta de l'edifici (fig. 16, 46, 49).

Com en el cas de l'àmbit 6, darrera de l'àmbit 16 se situa una petita cambra quadrangular. Així, l'àmbit 24, de gairebé 4 m per 2,5 m, funcionaria com una torre, mirant al barranc de migdia (fig. 16, 27). D'aquesta estança en desconeixem la localització de la porta que, per força, l'havia de comunicar amb els àmbits situats a tramuntana o llevant, ja que pels altres dos costats l'habitació penja sobre el barranc. En aquesta cambra no es van recuperar restes de cap possible nivell de circulació, i el farcit d'abandonament aprofundia fins a la roca del subsòl. Nosaltres interpretem aquest fet per la funció de la cambra, que, essent una torre, segurament era originalment buida i amb els paviments de fusta, i situats a l'alçada del primer pis. En un moment posterior es va farcir la part inferior de la torre i s'hi va col·locar un paviment de morter, que es va recuperar molt malmès, ja que només es mantenia a la banda nord, on la roca aflorava a escassa profunditat i havia enfortit considerable-

ment. Al costat de migdia, es conservaven les restes d'un desguàs, en forma de U, fet amb morter polit, que travessava de manera acurada el parament del mur (fig. 27).

A llevant d'aquestes dues cambres trobem l'àmbit 20 que, amb unes dimensions de més de 10 m per 6 m, constitueix el reflex de l'àmbit 4 (fig. 16, 35, 36). En les estances del costat de migdia no es pot col·locar la porta a la banda contrària de la gran nau central, ja que cap a migdia només trobem el barranc i, per tant, en aquesta habitació la porta se situa a l'angle nord-oriental, i se'n conserva una part del llindar de sorrenca. És possible que una porta similar es trobés també a la banda de migdia de l'àmbit 4, però en aquell cas el mur es troba en un estat d'arrasament tal que fa impossible estar-ne segur. Al seu interior es reproduïx la doble pavimentació motivada per la col·locació d'un nou conjunt de pilastres. En aquest cas, se'n conserven set i l'empremta de la que es trobaria a l'angle sud-est. En canvi, no hi ha senyal de pilastra a l'angle nord-est. En aquesta zona es trobava la porta, i probablement no es va poder posar cap pilastra, que hauria reduït excessivament l'amplada de la porta i l'hauria fet poc funcional. Pel costat de migdia, el parament està reforçat per dos grans contraforts que s'estenen cap al sud, assentant-se sobre el desnivell natural del terreny.

La darrera cambra de la banda de migdia és l'àmbit 22, que ve a ser el doble de l'àmbit 1. Té unes mides de 8 m per 6 m, amb uns 48 metres quadrats de superfície, i la porta per accedir-hi es devia

Fig 45. Edifici I. Vista aèria des del sud-oest, durant els treballs d'excavació.

situar a la banda nord on, malauradament, el mur es troba molt malmès i no permet descriure'n amb precisió la ubicació ni les dimensions (fig. 16, 31, 32, 33). De tota manera, la presència de blocs de sorrenca a l'extrem nord-est fa pensar que, com en el cas de l'àmbit suara descrit, l'accés es localitzaria en aquella zona.

Un cop més, en la gran reforma de l'edifici es van haver de col·locar tot un seguit de pilastres de travertí, fet que va exigir pavimentar de nou (fig. 49). Un cop més, es conserven restes o traces de vuit pilastres (mancaria la de l'angle nord-oest). És possible que en aquesta fase s'obris una altra porta, ja que la pilastra de l'angle nord-est n'eliminarà l'original. També, com en el cas de la cambra 20, es van alçar poderosos contraforts a la banda de migdia que s'estenen cap al barranc (fig. 46, 49).

És aquesta una característica comuna de tots els àmbits del sector de migdia, on uns poderosos contraforts s'estenen com autèntics arrels que aferren l'edifici al sòl. Així, els murs nord-sud dels àmbits 20 i 22 es perllonguen cap a migdia, més enllà del límit de les cambres, per actuar com a contraforts. La seva existència ve motivada per la fragilitat del subsòl cap a migdia del turó (fig. 33, 34). Aquesta debilitat ve confirmada per l'existència dels contraforts i, indirectament, per la seva parcial ineficàcia. Probablement aquests contraforts van complir la seva funció mentre l'edifici estava en funcionament (cal no oblidar, com veurem, que en un moment posterior s'hi va afegir un segon pis) però, un cop es va abandonar, va ser precisa-

ment la façana de migdia, i sobretot els angles de les cambres, la part que es van ensorrar.

Els àmbits 25 i 32 corresponen a sengles petites torres que flanquejaven la porta principal de l'edifici I, oberta en la façana oriental. (fig. 16, 49) Ambdues estructures pertanyen a una reforma de l'edifici i es conserven de forma molt desigual. La de tramuntana (àmbit 32) havia desaparegut quasi completament i només se'n conservava la rasa de fonamentació que dibuixava la planta de l'estança. (fig. 11, 41, 45) Més sencera estava la de migdia (àmbit 25) (fig. 16, 28, 29, 49). Aquesta, bastida a la zona on la muntanya ja presenta un profund desnivell, està suportada amb l'ajut de tres contraforts, dos en direcció est i un cap a migdia (fig. 34).

Tot això dibuixaria un gran edifici format per un cos central, la gran nau o àmbit 13, amb un sostre situat a una cota més elevada que les de les cambres laterals, fet que facilitaria la il·luminació d'aquesta gran dependència central a través de finestres obertes a la part alta. A banda i banda d'aquesta gran nau, hi ha tot un seguit de cambres baixes que assolirien diverses funcions, com per exemple de torres de defensa i de guaita, i, sobretot, de magatzems (fig. 46, 47, 48).

L'edifici té una llargària màxima est-oest (fase I) d'uns 30 m (100 peus) i una amplada màxima d'uns 33 m (110 peus) amb una superfície total d'uns 794 metres quadrats amb el benentès que les altres amplades d'un edifici amb entrades i sortides (fig. 46), són, de ponent a llevant, d'uns 24 m (80

peus) i d'uns 33 m (110 peus). Les dues petites torres que durant la fase II van disposar-se a un costat i altre de la porta principal tenen una llargària de 3 m (en total, doncs, uns 33 m, 110 peus).

A llevant d'aquest primer edifici se'n situa un altre (**edifici II**), que hem pogut recuperar de forma molt parcial i la funcionalitat del qual, per aquestes raons, és difícil de definir (fig. 22, 26, 41, 46). Les restes conservades delimiten un espai quadrangular amb un quadrat interior. L'espai entre ambdós, similar a un passadís (**àmbit 29**) (fig. 16, 49) es trobava pavimentat amb morter. Cap a tramuntana les restes han desaparegut, tallades per la construcció del camí modern, que en aquell sector va rebaixar fins i tot una part de la roca natural. Per la banda de migdia, contràriament, només es conserva el gir del mur interior del quadrat, ja que l'exterior se situaria en una zona actualment desapareguda per la forta erosió del terreny. Aquest edifici, que cap a migdia també presenta un poderós contrafort exterior, es disposa en una orientació diferent a la de l'edifici I, acabat de descriure (*supra*). Aquesta peculiaritat s'explica fàcilment perquè el que fa aquesta segona construcció és adaptar-se al gir que la terrassa superior de la muntanya realitza cap al nord-est. Tot i que amb la part descoberta resulta aventurat intentar esbrinar-ne funció i superfície, sí que hi ha alguns indicis que ens poden aportar dades sobre la seva estructura.

Per començar, resulta molt curiós observar que mentre el mur que limita el quadrat interior per la banda de migdia –uns 10 m de llarg– fonamenta a roca, el que, paral·lel a aquest, tancaria l'estructura exterior, no ho fa. Aquesta paradoxa podria demostrar que, en realitat, l'edifici pròpiament dit se situaria dins del quadrat central, mentre que l'anell exterior, pavimentat amb un sòl de morter, només seria això: un passadís o ambulacre que l'envoltava, amb uns murs que no estaven destinats a suportar un gran pes.

Podria tractar-se d'una construcció quadrada d'uns 10 m de costat envoltada d'un passadís útil d'uns 3 m.

Convindria, tot seguit, descriure els primers elements d'allò que hem anomenat espai III, que es localitza immediatament a llevant de la torre de protecció de la porta (fig. 49, 52)). De moment, ha estat posat de manifest un mur de pedruscall unit amb morter de calç que arrancaria justament de l'angle sud-est de la torre i seguiria una direcció

diagonal creant, cap al nord, entre aquest mur i la muralla, un espai aparentment triangular que sembla d'una superfície considerable, dins del qual va existir un gran forn d'uns 2 m de diàmetre, amb la solera endurida per l'escalfor i formada, parcialment, per dues teules planes posades cap per avall. L'ús del morter, la posició estratigràfica i el recolzament de l'estructura a la muralla tardoantiga ens confirmen la datació tardana d'aquesta infraestructura.

2.2.4. Fase I

La primera fase és, el moment de construcció dels edificis (fig. 10, 46). És llavors quan es va construir el *castellum* i quan es van definir les seves línies mestres. De fet, les reformes que va patir el conjunt van afectar elements parcials o, fins i tot, el colgament d'algunes estructures i dependències, però no van afectar l'aspecte general, que es trobava definit i construït des del començament com a projecte unitari.

Així, en el moment que es va decidir alçar una fortalesa militar a la muntanya de Sant Julià de Ramis ja es van construir els edificis I i II, la torre de guaita, a més d'aprofitar, modificar i consolidar les muralles d'època baix republicana, refent la porta, que va dotar-se d'una torre interior ben notable (*supra*).

Davant la problemàtica que representava la construcció del nou complex, el primer que va caldre va ser terraplenar la terrassa superior de la muntanya. Gran part de les terres desplaçades per alliberar i netejar la part central es varen utilitzar per realitzar els grans farciments necessaris per construir les cambres de la banda de migdia.

Tot el conjunt és fruit d'una programació prèvia i no d'una addició d'elements a mesura que les necessitats ho anaven determinant. De fet, el canvi de plantejaments i la variació en les necessitats logístiques van portar més aviat, com veurem, al colgament d'espais i edificis, més que a afegir-ne de nous.

Tot el projecte s'estructura partint d'un element central, la torre de guaita, ja que si bé la pura vigilància visual del camí i el territori no fou l'única funció del *castellum*, sí que resultava fonamental, i probablement sense aquest condicionant l'indret triat per complir les altres funcions (aprovisionament i allotjament de tropes) podria haver estat un altre.

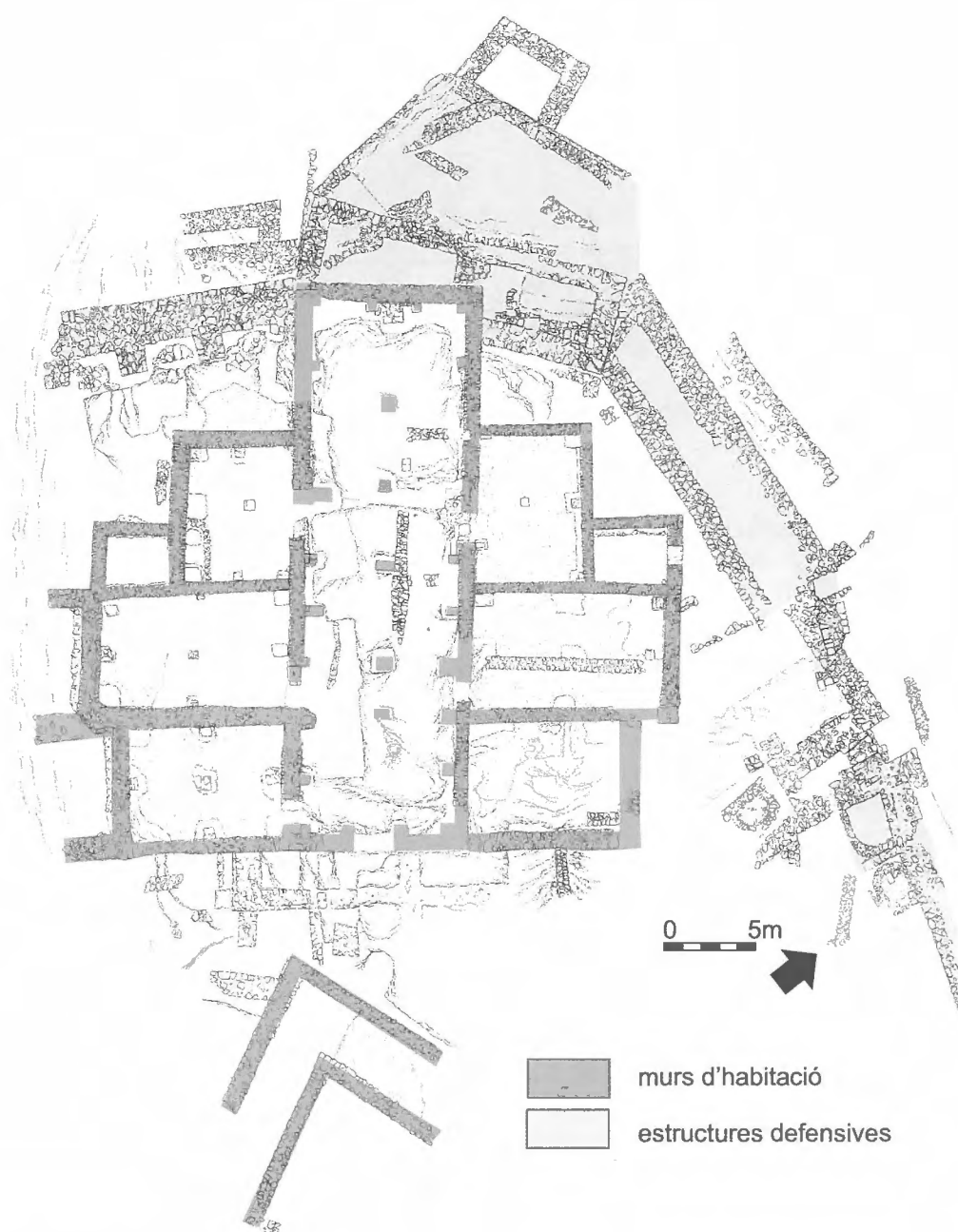

Fig 46. Fase I. Planta general.

La torre es va bastir al capdamunt de l'elevació artificial que s'havia alçat com a element defensiu de l'*oppidum* ibèric en època baixrepublicana. Els elements que se'n conserven, molt deteriorats, formen part del seu basament, una estructura de parets de pedra i morter, de forma trapezoïdal, que el que fa és adaptar-se al coronament del turonet existent. Aquest element estava destinat a crear una base

planera i sòlida, damunt de la qual elevar l'autèntica torre, de planta segurament quadrangular, que no s'ha conservat.

Per poder construir la torre de guaita i aprofitar el turonet va caldre realitzar-hi algunes obres de condicionament, especialment a la banda de llevant. Efectivament, en aquest sector, el farcit d'esquists de pissarra que conformava l'elevació artificial

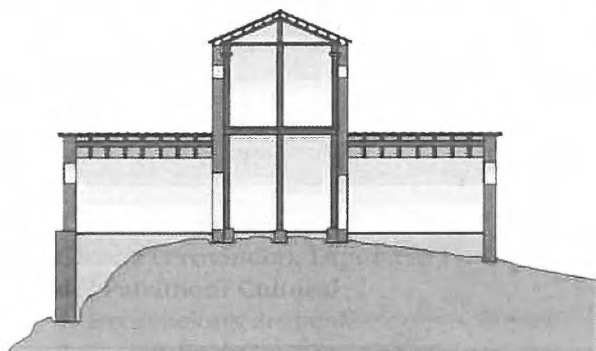

Fig 47. Edifici I. Secció transversal (nord-sud) (fase I).

estava originalment recolzat contra la muralla baix-republicana. Durant els segles d'abandonament, aquest tram defensiu, com de fet tota la resta, havia patit una important degradació, no només per l'ensorrament parcial, sinó sobretot per l'extracció de molts dels grans blocs que formaven el seu parament. Així, doncs, va ser necessari reconstruir

trams de mur, a vegades simplement amb pedra seca i d'altres amb *opus caementicium*, per tal de consolidar el farcit i evitar el seu esllavissament.

A llevant del turonet, immediatament als peus de l'antiga muralla i aprofitant-la com a límit de ponent i tramuntana, es va construir l'edifici I (fig. 11, 41, 45, 46). Fou bastit enterament de pedra i morter, emprant el sistema de l'encofrat i fent servir grans carreus de pedra sorrenca als punts més delicats: angles, llindars, pilars i pilastres. Aquest edifici era fruit d'una planificació prèvia, que no va tenir gaire en consideració la seva ubicació. Concebut com a edifici perfectament simètric, seguint un eix est-oest, per la banda de tramuntana s'adaptava a l'espai que li deixava lliure la vella muralla, mentre que per la de migdia es va haver d'obrar guanyant espai al vessant de la muntanya, fet que va obligar a construir grans terraplenaments sostinguts per potents murs i contraforts. Es tracta d'un gran edifici de caire eminentment funcional, estructurat a l'entorn d'un gran espai que n'ocupa tota la zona central, en sentit est-oest. A

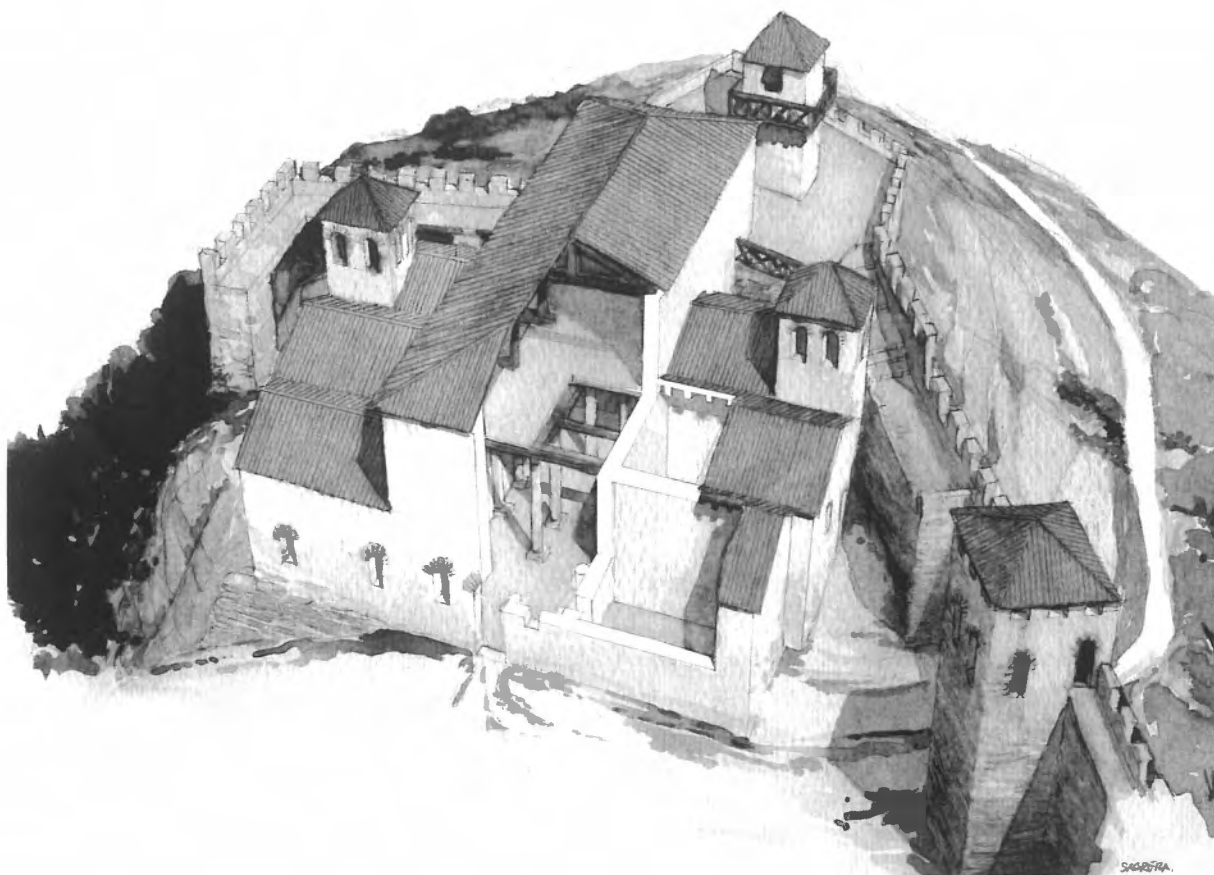

Fig 48. Edifici I i muralla (fase I) (restitució).

banda i banda d'aquesta gran nau se situaven sis grans cambres, tres a cada costat, de forma simètrica, i dues petites torres quadrangulars, també simètricament disposades, al nord i sud de l'edifici en la part central. Totes les estances estaven pavimentades amb sòls de morter de calç, llevat de la torre del costat meridional, que segurament va tenir un paviment de fusta a l'alçada del primer pis, mentre que la part baixa de l'estructura restava buida. Totes les cambres del sector de migdia s'obrien a la nau central, amb portes d'entre 2 i 2,5 m de llum. Diferent era la situació al sector de cerç, on, si bé és possible que també totes les estances es comunicuessin amb l'espai central (tot i que l'estat d'arrasament d'alguns murs no fa possible afirmar-ho completament), almenys una d'elles obria també cap al nord, a l'exterior de l'edifici (àmbit 2-4). El mateix succeïx amb la torre que, pel sud, s'adossava a l'àmbit 6 i no a la nau central, i la porta de la qual se situa al costat de tramuntana. La torre de la banda de migdia no presenta cap comunicació a nivell de terra amb els àmbits veïns (16 i 20) i el seu accés devia ser elevat, a través d'una escala de fusta (fig. 16). L'accés principal a l'edifici es realitzava per la façana de llevant, tot i que també s'hi devia poder entrar per l'àmbit 2-4, però això només es podria establir sense dubtes si es demostrés que tenia comunicació directa amb la nau central. Manca per definir l'alçat de l'edifici, especialment en la seva part central. Aquí es pot apreciar que ni les pilastres de l'entorn ni els pilars centrals es troben arreglats, si bé són equidistants. Només hi ha una excepció en aquest ritme: el darrer pilar de la banda de llevant se situa molt proper al penúltim i molt separat del mur de tanca de l'edifici. Cal tenir present que en aquell costat es localitzava l'accés a l'edifici, i si el pilar s'hagués situat equidistant dels altres hauria quedat en una zona massa propera a la porta, tot dificultant la circulació. De fet, tots aquests indicis ens ajuden a dibuixar un espai central format per una gran nau coberta, però que no arribava fins al final de l'edifici, sinó que els darrers 5 m serien un espai a cel obert (fig. 47, 48). Tot això lliga perfectament amb la funcionalitat que proposem per a l'edifici, un gran magatzem que, com veurem, devia estar destinat no solament a l'aprovisionament de tropes sinó, sobretot, a la percepció de l'*annona militaris* de les terres de l'entorn i al cobrament del tribut convencional. L'espai descobert de l'extrem de llevant havia de servir com a espai de circulació dels carruatges i també de zona de càrrega i descàrrega.

A l'est d'aquest primer edifici se'n situava un altre, edifici II, que a hores d'ara només coneixem de forma parcial, i fins i tot la seva planta completa i funcionalitat ens són desconegudes (fig. 46). El primer que sobta d'aquest segon edifici és la seva orientació. Efectivament, les seves estructures apareixen esbiaixades en relació a l'edifici I. Això és així perquè aquesta construcció, tot i que també construïda parcialment més enllà dels límits de la terrassa, s'adapta al màxim a l'orientació d'aquesta. De fet, la terrassa superior de la muntanya de Sant Julià és una llengua de terra i roca allargassada i no gaire ampla que traça una sinuosa línia, amb diversos girs est-oest. Al final de l'edifici I la terrassa gira cap al nord, i la construcció que estem descrivint s'adapta i ressegueix aquest gir.

La part coneguda de l'edifici ens defineix una construcció quadrangular, formada per un doble sistema de murs paral·lels. Defineixen una mena de passadís exterior i un gran espai quadrangular central. Un cop més, tots els murs estan construïts amb pedra lligada amb morter, amb l'ús, en punts determinats, de blocs de sorrenca. La banda nord de l'edifici es recolza directament sobre la roca, mentre que per fonamentar la banda de migdia van caldre grans terraplenaments i alguns contraforts. De fet, el sistema de fonamentació dels murs de migdia ens pot ajudar a intentar interpretar-lo. En efecte, els murs que conformen el quadre interior de l'edifici van directament sobre la roca, mentre que els de l'exterior no ho fan, tot i disposar d'un contrafort a la banda de migdia. A més, el passadís que encercla el cos central anava pavimentat amb un sòl de morter. A partir d'aquestes dades podem deduir que ens trobem davant d'un edifici amb un cos central que constituïa l'espai d'ús pròpiament dit, amb murs ben fonamentats que podien suportar pesos elevats, amb un ambulatori que l'encerclava i que, tot i que devia anar cobert, devia ser-ho amb un sostre senzill, sense cap altre pes donat per l'existència d'un segon pis o altres estructures.

2.2.5. Fase II (fig. 49, 50, 51)

La reforma de l'edifici i de tot el sector ve determinada pels propis canvis produïts en l'estructura política, social i militar del nord-est de l'actual Catalunya i, de fet, arreu de l'occident europeu. L'élite governativa era en bona part una altra, els problemes militars eren uns altres, com també ho

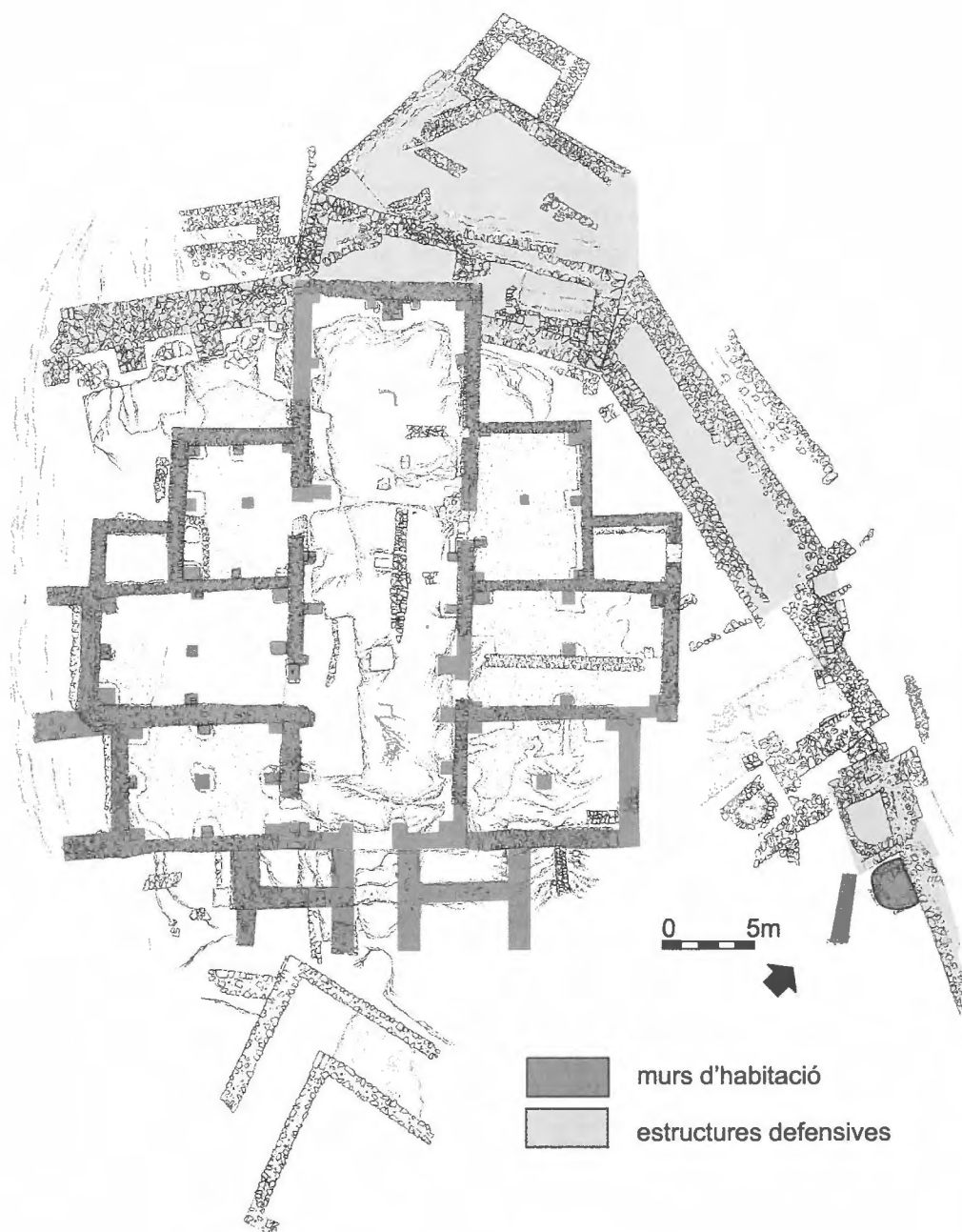

Fig 49. Fase II. Planta general.

eren les tàctiques, l'estratègia i la composició dels exèrcits. Tanmateix, es va aprofitar una construcció ja existent però adequant-la a noves necessitats, nous ocupants i noves tàctiques defensives. De tota manera, allò que per damunt de tot caracteritzava l'existència del *castellum* va seguir essent el control del territori i de la via nord-sud d'accés a la ciutat de Girona.

Tot i que l'excavació de la totalitat de les estructures conegudes del *castellum* no està finalitzada i és possible que la muntanya encara ens amagui algun edifici o construcció fins ara desconeguda d'aquesta època, la primera conclusió que es pot extreure de les zones conegudes és que la reforma implicava una contracció de l'espai ocupat. Efectivament, les noves necessitats van comportar la desaparició

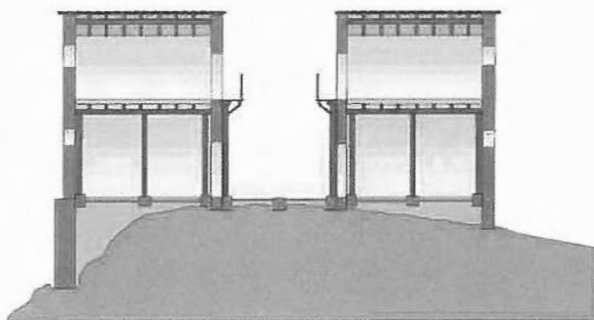

Fig 50. Edifici I. Secció transversal (nord-sud) (fase II).

completa de l'edifici II. Altrament, aquesta reducció de l'espai es va veure complementada per una utilització més intensa de l'edifici I, que semblaria com si s'hagués convertit en la peça central del nou *castellum*. Aquesta nova concepció comportava convertir un edifici que fins aleshores servia de gran magatzem en una autèntica fortalesa. La seguretat de la porta principal, a llevant, va quedar fortament reblada amb la incorporació de dues petites torres de flanqueig. Aquests dos elements es conserven de forma desigual. La del costat de tramuntana (àmbit 32) (fig. 16, 49) ha desaparegut quasi del tot. Se'n conserva solament la rasa de fonamentació. La de migjorn (àmbit 25) s'ha preservat molt millor (fig. 16, 49). Construïda al vessant del turó, va haver de ser sostinguda per uns poderosos contraforts que mantinguessin ferma l'estructura. És aquí on podem observar amb claredat un dels elements característics d'aquesta fase constructiva: l'ús de blocs de travertí ocupant el lloc i funcionant tal com en la fase anterior ho feien els carreus de gres.

La resta de l'edifici I va mantenir en gran mesura la planta original, però no el seu alçat ni la funcionalitat dels diversos espais. La gran reforma va consistir a alçar una planta per sobre de totes les cambres situades a l'entorn de la nau central, fet que implicava, al mateix temps que un canvi de funció de les velles dependències, una reorganització completa del lloc (fig. 50, 51). Per construir aquest nou pis, es van disposar tot un seguit de pilastres als angles i al centre de les cambres, per assegurar l'estabilitat dels paviments del pis superior, d'*opus signinum*, de més de 0,30 m de gruix. Les restes d'aquests paviments ensorrats es van trobar, tal com s'ha vist, a bastament durant les excavacions

del recinte. En aquest sentit, va ser especialment interessant l'excavació de l'àmbit 6, ja que el nivell d'enderroc presentava una diferència molt marcada entre la meitat de llevant i la de ponent (fig. 37, 39, 40). Al costat est de l'estança es va localitzar un potent nivell de runa i restes de morter i *signinum* procedents de l'ensorrament del pis superior. En canvi, a la meitat de ponent, aquest nivell no existia i el farcit era essencialment de terra. Aquesta dissemblança mostraria que només la meitat de l'estança disposava d'un primer pis, mentre que l'altra, la de ponent, probablement era ocupada per una terrassa amb sòl de fusta.

La col·locació de les pilastres de travertí va significar també la construcció de nous paviments de morter de calç al pis inferior.

Aquest model es repeteix a totes les estances excepte a la gran nau central i a les dues petites torres de tramuntana i migdia. Aparentment, no sembla que aquestes dues dependències simètriques haguessin patit canvis. Només a la torre de migdia cal apreciar una variació; a l'àmbit 16, situat immediatament al nord de la torre, es van posar dues pilastres davant de l'espai de la torre, molt juntes, el que fa que en aquell costat de la cambra acabi havent-n'hi quatre en comptes de les tres habituals (fig. 49). És probable que aquesta quarta pilastra s'hagi de relacionar amb la col·locació d'una estructura a l'alçada del primer pis, per accedir a la torre, i que substituïria l'antiga escala de fusta.

La gran àrea central va ser compartimentada en dos sectors. Es va bastir un mur nord-sud que creava dos grans espais, el de l'oest, més petit, que ocupava una superfície d'uns 80 metres quadrats, amb costats de 10 m per 8 m, mentre la resta, molt més gran, es mantenia com una unitat. La construcció d'aquest nou mur, del qual actualment només es conserva la rasa de fonamentació, va comportar l'aparedament parcial de les portes d'accés a les cambres 6 i 16, que van veure reduïda a la meitat la seva llum original. Aquest nou espai presentava un sòl de petits còdols sense lligar, molts d'ells procedents de l'engrunament del *rudus* dels paviments d'algun edifici colgat o enderrocats (l'edifici II?). Contra la paret de l'extrem de ponent es va construir una nova estructura quadrangular, similar a una gran pilastra, de pedra lligada amb morter. Aquesta nova estructura s'ha de posar en relació amb un altre tram de mur, adossat al turó artificial que servia de base a la torre de guaita, ja

Fig 51. Edifici I i muralla (restitució) (fase II).

que ambdues formaven part d'un sistema d'accés tant a la torre esmentada com al pis superior de les cambres de l'edifici. Tot aquest nou espai anava descobert. No podem saber, amb les dades que posseïm, si la resta de l'antiga nau central es va cobrir o no.

De fet, en aquests moments, l'edifici I se'ns apareix com una estructura tancada sobre ella mateixa i amb un aspecte més defensiu, tal com semblaria remarcar la construcció de les dues torres que flanquejaven la porta (fig. 49, 51). L'alçat d'un primer pis sobre les cambres laterals va afectar també la gran nau central, que va ser compartimentada i va esdevenir, versemblantment, una zona descoberta. La concepció d'aquest nou edifici s'apropa més al concepte de castell medieval: un element fortificat, tancat i amb un pati d'armes interior, preparat per acollir, en determinats moments, tant homes com bèsties com pertinences personals, un model del qual, altrament, podem seguir l'evolució des de la darrerria del segle III però que es consolida amb força i esdevé norma durant el segle VI. L'única

porta d'entrada al recinte quedava ben defensada pel flanqueig de dues petites torres quadrangulars que sobresortien notablement de la línia de façana, creant un espai reduït davant de la porta on era difícil moure's i, en canvi, on un hipotètic atacant quedava exposat per tres dels quatre costats, una solució característica i ben documentada en algunes obres militars nord-africanes immediatament posteriors a la "reconquesta" bizantina. En són exemples *Madauros*, on la porta-torre del castell emmarcava l'accés que donava a l'exterior, amb dos elements que sobresurten que semblen petites torretes (Duval, 1983, 152, fig. 2); *Limisa* (Qars Lemsá), més convencional (Duval, 1983, 157-158, fig. 6 i 7) o, a més alt nivell i de molta més volada, una de les portes urbanes de *Lepcis* (o *Leptis*) *Magna* (Duval, 1983, 192, fig. 13 a). Altrament, la planta general de l'edifici presenta un gran pati central que crea l'eix principal, longitudinal, a l'entorn del qual es disposen perpendicularment un seguit d'àmbits de dimensions variables però més aviat grans, simètricament disposats, que definei-

xen exteriorment un edifici de murs i angles rectes, amb entrades i sortides, d'una notable personalitat. Plantes similars, construccions que recorden fortament el nostre edifici I, ens són ben conegudes en contextos visigots avançats, a partir de la darrerïa del segle VI o en grans cases urbanes de cronologia emiral (segle VIII avançat — fins al 868). Recordem, en primer lloc, el palau episcopal de *Barcinona*, de final del segle VI, que consta d'un cos central amb dues ales quasi simètriques i façana exterior a base de "torres" que sobresurten, que li conferien l'aparença d'un castell que insistia sobre el caràcter monumental del lloc i reafirmava explícitament el poder del bisbe, planta singular a base de "torres" articulades que es posava en relació amb models palatins i àulics tot citant-se un seguit d'exemples diversos (Bonnet i Beltrán de Heredia, 2001, 87-89, fig. 22, dreta, i les consideracions apuntades a Gutiérrez, Abad i Gamo, 2005, 349-350). La vil·la àulica, excepcional des de tots els punts de vista, de Pla de Nadal (Riba-roja de Túria), datada en el segle VII i destruïda ben entrat el VIII, ofereix també aquest joc d'elements ("torres") que sobresurten, creant una imatge de solidesa i un joc de volums de notable bellesa (Juan i Lerma, 2000, 135-142; Rosselló, 2005, 288). Finalment, i deixant de banda altres exemples similars adduïts en el treball de Bonnet i Beltrán de Heredia (2001, 88), cal fer referència, per l'extraordinària semblança que té, en planta, amb el nostre edifici I, sobretot una de les residències urbanes

explorades en la zona de Morerías a Mèrida. Es tracta d'edificis de plantes heterogènies amb eix central, que es localitzaven a tocar la muralla romana fundacional i que es dataven amb tota seguretat a època emiral, amb uns inicis de mitjan/segon meitat del segle VIII i un moment final que coincidiria amb la destrucció de la ciutat per part de l'emir cordovès el 868. Interessa assenyalar també que les cases d'aquesta fase eren cobertes amb *tegulae* de mòdul petit, de menys gruix i rebava estreta i poc remarcada (Mateos i Alba, 2000, 156-164, fig. 6; Caballero, 2003, 159-161 i fig. 2 de la pàgina 145). Una altra qüestió que cal ressenyar pel seu valor i que, com l'afegit de les dues torres de defensa de la porta, pertany a la segona fase de la història de l'edifici, és la construcció d'un segon estatge en el qual les estances que duplicaven les de la planta baixa eren pavimentades amb potents sòls d'*opus signinum*. Aquesta obra, ja ho hem vist, va exigir un reforçament del nivell inferior amb la creació de pilastres adossades als murs perimetrals i disposades en posició central, que facilitaven la distribució d'un complex embigat de fusta capaç de sostenir sense problemes un paviment d'aquell pes i d'aquelles característiques. Recordem que edificis ben datats en la segona meitat del segle VI o, ja en el VII, presentaven un segon pis amb sòls de *signinum*, més monumental i digne que la planta baixa, que era pavimentada amb un senzill i modest paviment de terra piconada. En efecte, a *Recopolis*, la ciutat de nova planta fundada el 578

Fig 52. Espai III. Detall del forn i del mur que tancava l'àrea on era disposat (fase II).

per Leovigild a la Celtibèria (Zorita de los Canes, Guadalajara, els edificis A1, A2 i A3, situats a l'acròpoli, a tocar l'església urbana, considerats sovint com a palaus, havien tingut el pis superior, la part noble de l'edifici, d'*opus signinum* (Olmo, 2000, 390). Semblantment, a Pla de Nadal, l'extraordinària vil·la "àulica" de Riba-roja de Túria, a una planta baixa de paviments de terra premsada i sense elements de luxe de cap tipus se sobreposava un nivell superior amb sòls de *signinum* i una complexa decoració complementària (escultura, estucs...) (Juan i Lerma, 2000, 136) o, més recentment al Tolmo de Minateda (Albacete), versemblantment l'antiga ciutat piscoipal d'*Eio* o *Elo*, on s'edificà, molt a finals del VI o principis del VII, una basílica detres naus amb baptisteri i, al costat un gran edifici de planta amb L, que s'interpreta com el conjunt episcopal, amb estatges superiors pavimentats, també, amb sòls d'*opus signinum* (Gutiérrez, Abad i Gamo, 2005, 349).

En la restitució proposada per a aquesta segona fase, basada, com s'ha vist, en les evidències recuperades durant l'excavació i en l'observació de les estructures conservades, ha de quedar clar que l'accés al pis superior s'havia de fer per força des del pati central. Hem d'imaginar l'existència d'unes escales de fusta i, també, per força, d'un passadís perimetral volat, sostingut per bigues encastades en els murs, tot de fusta, que facilitava la circulació a tot l'entorn del pati. Aquestes escales, dues d'afrontades simètricament, s'han de situar a la paret del fons (oest), sobre l'eix longitudinal de simetria, davant per davant de l'única porta, tot aprofitant els grans contraforts existents (fig. 51).

Voldríem, finalment, recordar que els paral·lels que hem pogut adduir d'altres edificis de planta similar en contextos tardoantics són sempre tardans, de com a mínim la segona meitat avançada del segle VI i fins al VIII-IX. És ben cert que l'aparença del nostre edifici I, en la segona fase de la seva història, acaba d'adquirir un aspecte de petita fortalesa que el fa, com hem vist, molt semblant a l'obra militar justiniana del Nord d'Àfrica, model d'inspiració assenyalat per edificis civils més tardans. Tanmateix, recordem que la planta originària, la de la primera fase, que hem de datar entre l'inici del segle IV i el del V, però sempre abans de la incorporació d'aquestes terres al regne de Tolosa, ofereix ja una planta creada a partir d'un eix longitudinal, que neix de l'única porta, i dues "ales" simètriques formades per unes quantes estances que

s'hi disposen perpendicularment. En ser de mides diferents dibuixen exteriorment unes façanes laterals definides per un seguit d'entrades i sortides, de volums que sobresurten a manera de "torres". La menor alçada de l'edifici, mancat d'un segon pis, disminuïa l'efecte final d'uns volums més equilibrats i no tan excessius com en la fase II. Aquestes circumstàncies ens porten a plantejar que l'origen d'edificis amb aquesta mena de plantes, basades en el joc de volums cúbics que sobresurten i que trenquen la linealitat, les façanes rectes i clarament definides, no s'ha de cercar obligatòriament al Nord d'Àfrica bizantí. Era un model que existia, potser lligat a àmbits militars que, recordem-ho, coneixem molt poc, a establiments funcionals dedicats a l'emmagatzematge i que, més endavant, es va veure a bastament usat i prestigiats en fer-se servir en fortificacions urbanes, castells, palaus, urbans i rurals, i finalment en habitatges urbans d'una certa volada.

De tots aquests elements, només cal esmentar una reforma molt puntual i que va afectar l'àmbit 4 (fig. 16). En aquesta estança, en un moment indeterminat, es va eliminar el pilar central de la cambra i es va construir un mur nord-sud que dividia l'espai en dos (àmbits 2 i 4). Aquesta nova paret era obra de pedra lligada amb morter, si bé cal remarcar que la seva factura era més barroera que les dels murs de l'edifici original.

2.2.6. Fase III (fig. 53)

Un cop abandonat el *castellum* es va iniciar ràpidament el procés de desmuntatge, per aprofitar-ne els materials constructius. Quan aquest procés ja era iniciat, però encara es mantenien dempeus alguns dels murs, es van edificar petites estructures a l'interior de l'antic edifici I, tot aprofitant algunes d'aquestes restes. Al costat de tramuntana de la gran nau central, tot aprofitant el mur d'aquell sector, es va construir un conjunt de tres estances (àmbits 10,11 i 12) (fig. 53) amb murs de pedra lligada amb fang i cobertes amb un senzill sostre de teules recuperat parcialment durant l'excavació (fig. 20, 55). A l'angle sud-est de l'àmbit 16, aprofitant també els murs de límit de l'antic edifici, es va construir una estructura de forma ovalada, també bastint un muret de pedra lligada amb fang, de funcionalitat desconeguda, potser una menjadora per al bestiar (fig. 53, 54).

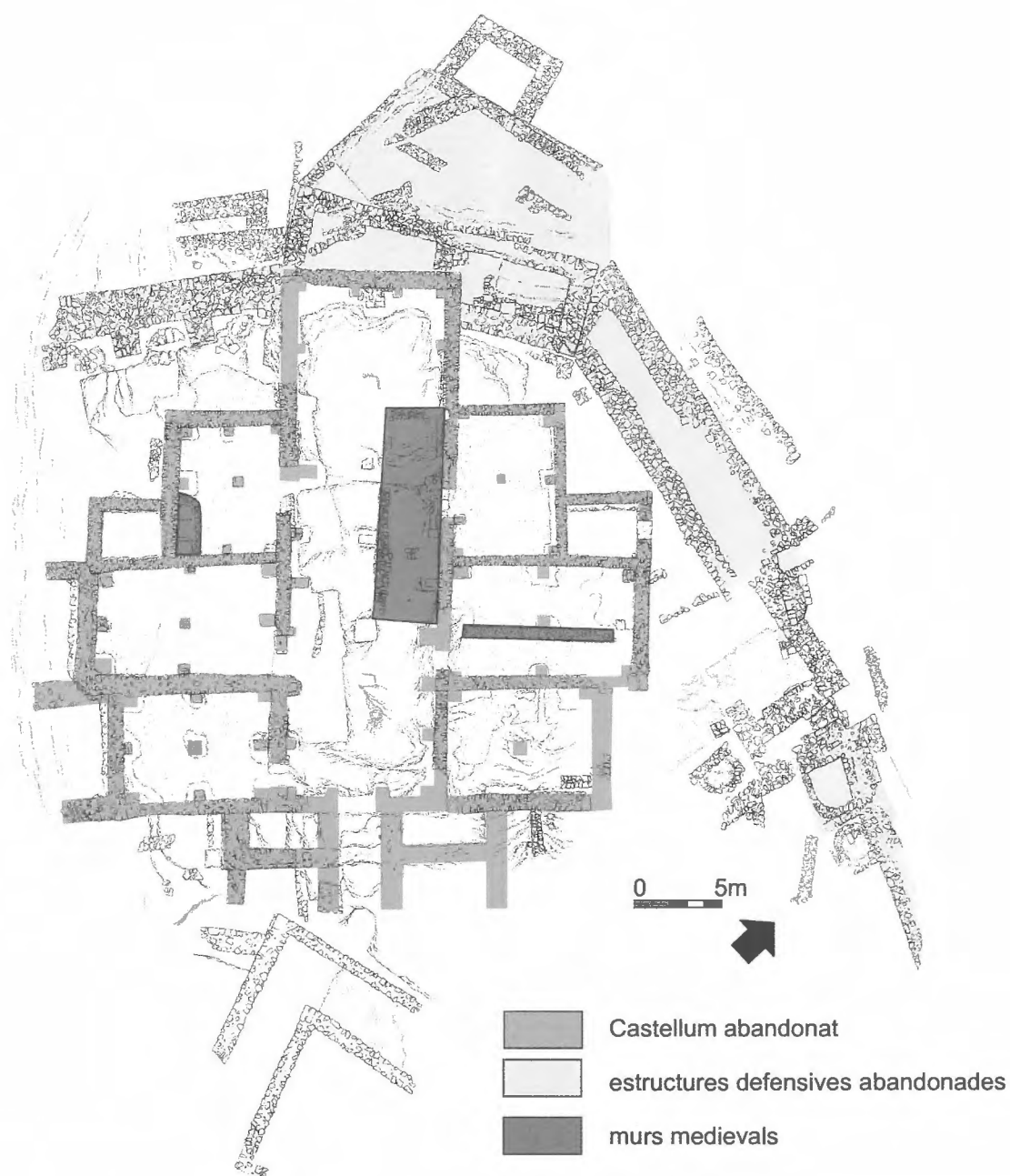

Fig 53. Fase III. Planta general de les estructures conservades.

2.2.7. L'espai III (fig. 10, 49)

La campanya de 2004, que es va concentrar en el sector de la porta del *castellum* i de la fase més avançada de l'*oppidum*, i en l'àrea nord-oriental d'aquella zona, on es localitzava l'anomenat espai III, va posar de manifest troballes interessants que modifiquen allò que havíem suposat però que, en canvi, permeten conèixer aspectes de la vida i de

la funció d'aquesta fortalesa que se'ns escapaven completament.

Aquest sector ocupa, de moment, una àrea d'uns 80 metres quadrats, queda definit per la muralla a tramuntana, la torre interior de defensa de la porta (*supra*), a ponent i un mur esbiaixat, de pedruscall i morter de calç d'uns 0,65 m d'amplada, a migdia. Desconeixem, en no haver-se explorat, quin i com seria el límit oriental. És interessant observar que

Fig 54. Àmbit 16.
Abeurador (fase III).

Fig 55. Mur nord-sud
que separa els àmbits 2
i 4 (fase III).

aquest mur va ser obrat de tal manera que s'unia en el seu extrem occidental amb l'angle sud-est de la torre (fig. 49, 52). L'espoli dels grans carreus de gres que definien exteriorment aquell element defensiu ho emmascara (fig. 12, 52). Hem de considerar aquesta paret el límit de l'anomenat espai III, una àrea notable amb una funció molt concreta i important però a cel obert, sense cap mena de coberta, tal com palesa el resultat de l'excavació i la funcionalitat d'aquest lloc.

A l'interior d'aquesta zona que continuarem anomenem, per comoditat, espai III, i situat justament contra l'an-

gle que dibuixa la muralla amb la torre i, gairebé, pel mur esbiaixat, hem localitzat un gran forn d'uns 2,5 m de diàmetre, comptant-hi el gruix del mur, de pedra i morter, de planta interiorment circular i inscrit dins d'una estructura quadrangular. La boca s'obria cap a llevant. És un element notable, ben conservat, amb la solera endurida per l'acció del foc, que va incorporar quan fou construït dues *tegulae* refractàries que formaven part de la base, posades amb la rebava cap ensota. Quedava molt clara la seva construcció posterior a la muralla i a la torre tardoantiga i la interrelació amb el mur esbiaixat (fig. 49, 52).

L'excavació, de moment, només ha explorat el nivell d'enderroc, l'abandonament d'aquesta zona, amb presència significativa de pedruscall i calçobre que procediria del saqueig i ruïna de la muralla i de les estructures de l'entorn. A mesura que avanci l'excavació podrem, de ben segur, poder saber més coses sobre aquesta zona.

Tanmateix, ja podem plantejar algunes propostes prou versemblants, a partir de les evidències reconegudes. L'espai III correspondria a la zona on es localitzaria el forn (o un dels forns) del *castellum*, la funció del qual estaria lligada al subministrament de pa i galeta (*bucellatum*) de la guarnició permanent, però també a l'exèrcit mòbil que es recolzava en fortificacions i castells hàbilment distribuïts sobre el territori, especialment controlant els grans camins i les cruïlles, com és el cas de Sant Julià en relació a la Via Augusta i al Congost. La pròpia activitat del forn, clos i protegit per una estructura ben obrada, aconsellava la situació en un espai a cel obert i ocupant un espai ben protegit però ampli i còmode. Altrament, hem observat que el forn ocupa el punt més alt de la zona i que el terreny s'inclina molt suaument cap a llevant, per facilitar la circulació de l'aigua en cas de pluja, fent impossible la inundació de l'estructura de combustió. El mur esbiaixat que delimitava cap al sud tota aquesta zona tindria, sobretot, l'objectiu de salvar el fort desnivell que hi havia entre la zona d'entrada al *castellum* i l'àrea del forn. Actuaria de mur de contenció i d'autèntic dic que desviaria l'aigua de la pluja impedit que entrés i inundés l'altre espai situat en una cota més baixa. L'àrea explorada, prou gran, certifica l'existència de murs i, per tant, de compartimentacions de l'espai, amb la qual cosa se'ns defineix una zona de superfície considerable, amb el forn al capdamunt, en l'espai més estret, i una àrea considerable per poder treballar amb eficàcia, amb espai suficient per poder emmagatzemar la llenya necessària per fer funcionar el forn i, potser, per obrar la pasta. S'aprofitava un espai aparentment marginal, tot estalviant-se d'haver-lo d'omplir de terra per anivellar-lo amb la cota de circulació d'entrada al castell que, altrament, es trobava al costat de l'edifici I la funció proposada per a aquest espai era la de gran magatzem de, sobretot, l'*annona*. Recordem que, tot i que desconexem els espais interiors dels *castella* i fortificacions baiximperials i tardoantigues, és normal comptar-hi amb la presència de cuines —fortalesa bizantina de Timgad (Duval, 1983, 184-185)— o de

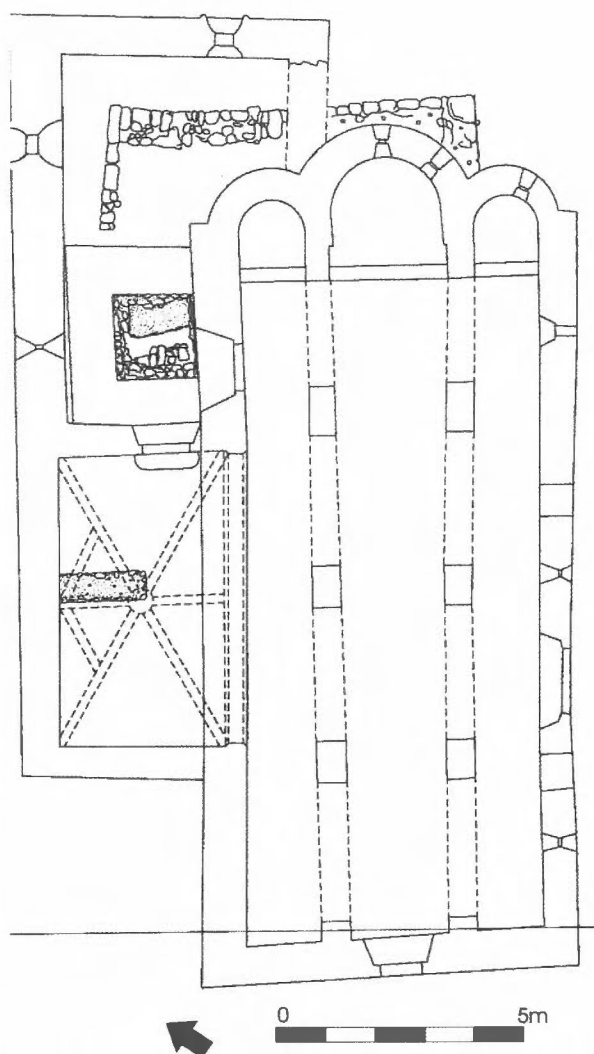

Fig 56. Edifici IV dins de les estructures de l'esglesiola actual.

grans forns semblants al nostre, com a *Dyonisias* (Qars Qarum, al Fayum) (Valbelle, Carrez-Maratray i Bonnet, 2000, 126, fig. 88).

Pel que fa a la cronologia, és segur que funcionà durant la fase II, la més tardana. No tenim cap dada, ni a favor ni en contra, per saber si ja existí des d'un primer moment (fase I). No seria, tanmateix, gens absurd.

2.3. L'EDIFICI IV: LA CAPELLA

On hi va haver l'*aedes* baixrepublicà que ocupava el sector central de l'*oppidum* ibèric, que va estar en ús com a mínim fins a la darreria del segle II, i

Fig 57. Edifici IV. Costat oriental conservat per sota de l'obra romànica. Observeu a l'angle uns blocs de sorrenca *in situ*.

Fig 58. Edifici IV. Detall del sector excavat dins la rectoria amb els fonaments del campanar romànic, a l'entorn, el sòl hidràulic de la capella, a l'esquerra, i la tomba de lloses, al mig.

que va servir com a pedrera selectiva a l'hora de bastir els edificis I i II (fase I) del *castellum* (*supra*), en un moment avançat de la fase II, en plena època visigoda i, potser ja, en ple segle VII, es va edificar una capella, un temple cristià que coneixem parcialment (fig. 8, 56, 59). En un treball anterior (Burch *et al.*, 2001, 120-124, fig. 70 i 71), vam descriure aquella troballa tot intentant situar-la dins de la història del lloc. D'aleshores ençà, hem modificat la valoració que havíem fet del lloc tot passant de considerar-la una tomba monumental lligada al *castellum*, que hauria acabat generant un cementiri i

una església parroquial, a estar convençuts que en realitat es tractaria d'una capella, un temple cristià, nascut a redós de la fortalesa militar, un element indispensable a partir d'un moment històric determinat, que hauria servit per cobrir les necessitats religioses d'aquells que hi habitaven, però també de la comunitat pagesa que viuria prop dels conreus i de les pastures dins dels límits de terme, fent una funció parroquial (Jones, 1974, 869-870; Ravegnani, 1983, 66 i nota 124). La dinàmica històrica del lloc, el fet que es tractés d'un establiment militar en ús durant l'antiguitat tardana i, sobretot,

durant tot el segle VI i VII, l'existència d'un grup humà permanent, la necessitat des del *castellum* de cohesionar el territori i els seus habitants, les seves dimensions, indubtablement excessives com a tomba privilegiada, i, especialment, la continuïtat volguda i assolida entre aquella capella i l'església actual, obrada a cavall de l'any 1000 (fg. 56, 57), han estat els punts de partida cap a un reflexió que ens fa modificar les hipòtesis plantejades substituint-les per altres que considerem més d'acord amb el conjunt d'evidències aplegades.

Així doncs, el primer que farem serà descriure amb cura les restes conservades, revisar i fer l'anàlisi crítica de la memòria d'excavació (Montalbán, 1997) i intentar confrontar el material allí aplegat amb altres dades i notícies complementàries de cara a intentar reconstruir de la millor manera possible la planta del lloc, la seva funció i cronologia. Quedi clar, però, que no podem anar gaire més lluny. Les dades són les que són, i només una nova excavació en extensió de l'església i del seu entorn immediat podria, potser, aportar nova informació estructural. Quant a la datació de l'edifici, no podem anar més enllà de fixar una cronologia relativa per al conjunt que, a través de dades més fluctuants del que voldríem, intentarem convertir en absoluta.

Quan es va decidir intervenir arquitectònicament en l'antiga església parroquial de Sant Julià, ara capella dedicada als Sants Metges, s'acceptava com a tasca primera i indefugible la necessitat d'efectuar unes excavacions arqueològiques imprescindibles per redactar el pla d'intervencions i actuacions posteriors. Va ser durant aquests treballs que es van localitzar unes restes estructurals anteriors al temple del primer romànic que ocupaven gairebé el mateix lloc, que mantenien una mateixa orientació i que van servir de fonamentació de bona part de l'edifici posterior, de forma, però, que no el destruïen sinó que l'incorporaven fent-lo perviure d'alguna manera en l'obra nova (fig. 56, 57, 58). Aquestes restes, conservades, visibles i explicades, es van localitzar sobretot en l'exploració efectuada immediatament a llevant de l'actual capçalera (fig. 56, 57), i també sota l'antiga sagristia, en tot el sector que correspondria a l'angle nord-oriental i, parcialment, per sota del vell campanar, més cap a l'oest del costat de tramuntana (fig. 56, 58).

Fem una descripció de les restes fent servir els mateixos números donats en la *Memòria* per identificar les distintes unitats estratigràfiques.

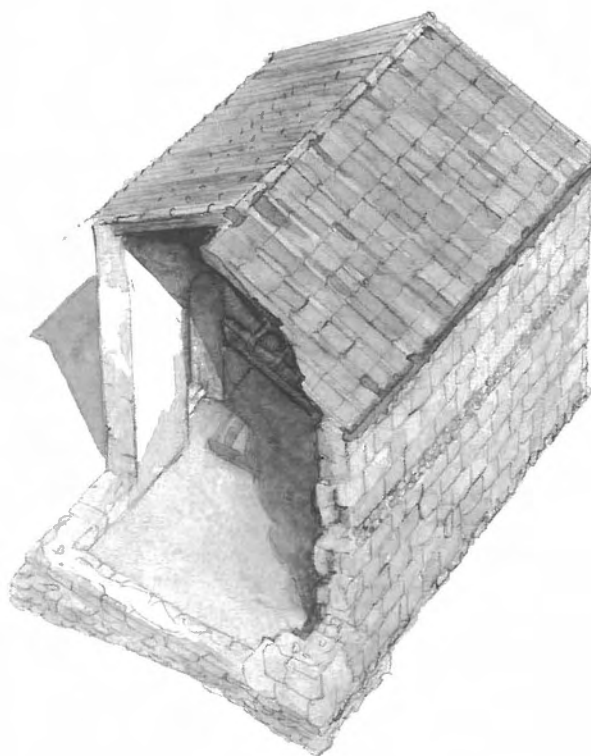

Fig 59. Edifici IV (restitució).

Constava, l'estructura descoberta, d'un mur 1021 que circulava de nord a sud que es va recuperar sencer, amb una llargària total de 7,60 m i amb un gruix màxim de 0,70 m. No és del tot recte i sembla aparentment tort i de dibuix poc acurat. És obrat amb blocs prou grans de pedra calcària i, de tant en tant, algun fragment de gres llevat d'un sector concret, des de l'angle fins davant de l'absidional septentrional, on el material utilitzat és el pedruscall esquistós del subsòl, en llesques característiques (fig. 56, 57). Un i altre material es van disposar dibuixant filades rectes i fortament unides per un excel·lent morter de calç. Tot el que s'observa correspondria als fonaments, per sota de sòl d'*opus signinum* (fig. 57, 58). Aquesta paret es disposava parcialment sobre 1032, un mur de pedra seca de pissarra que pertanyia a l'*oppidum* ibèric que va ocupar la muntanya entre el segle VI i el primer terç del segle I aC.

Aquest mur s'imbricava formant un angle recte amb 1016, idèntic en molts aspectes a 1021, però de gruix menor (0,60 m). Aquest mur, que prenia una direcció est-oest, presentava justament a l'angle nord-oest un bloc allargassat i ben tallat de

Fig 60. Mobiliari litúrgic. Peu d'altar.

gres *in situ*, d'1,21 m de llargària, 0,62 m d'altura i d'un gruix de 0,23 m (fig. 56), que constituïa la primera filada de l'obra vista, per sobre del fonament, que fa possible pensar en un parament extern de gran carreuat o amb l'ús dels grans blocs conformant els angles i altres parts estructuralment significatives de l'edifici (fig. 57). L'abundància, en l'obra romànica i posterior i en les construccions immediates, de gran quantitat de blocs retallats, de llindes, llindars i dovelles de pedra sorrenca, ens permeten imaginar amb versemblança que una part de l'obra vista de l'edifici, o potser tota, era obrada amb carreus de gres, com a mínim placat l'exterior dels murs, que procediria del desmantellament de l'antic *aedes* baix-republicà, parcialment usat com a pedrera en la construcció de l'edifici I de la fase primera del *castellum*. És ben possible, també, que aquesta capella (edifici IV) fos decorada amb una banda ornamental més o menys llarga, tal com posaria de manifest un bloc d'angle treballat que es conserva, aprofitat, en la paret de l'antiga sagristia, amb un doble registre horitzontal de volutes incises, esquematització de motius vegetals (vegeu-ne la descripció més endavant) (fig. 62, 63, 64). Hi

havia la possibilitat que es tractés d'una decoració més puntual que hagués ocupat, només, els angles de l'edifici, però la localització, el 2004, d'altres peces decorades no angulars (*infra*) ho fan més que improbable.

Paral·lel a 1016 i perpendicular a 1021 es va identificar el mur meridional d'aquesta construcció, que no va rebre cap número i que anomenarem, per referir-nos-hi, 1100. Es conserva perfectament l'angle sud-est, ben imbricats els dos murs d'identica factura, i el gir cap a ponent. De seguida, l'absis central i l'absidiola de migdia de l'església romànica, que el van fer servir de sòlida fonamentació, l'amaguen completament (fig. 56).

Per la part de dins d'aquests murs (1021, 1016 i 1100), que dibuixaven clarament l'extrem oriental d'una construcció quadrada o rectangular, es conservava en molt bon estat un sòl d'*opus signinum* que es lliurava a les parets (fig. 56). Aquest paviment, 1020, era fet d'un *rudus* de pedruscall uniforme damunt del qual es va disposar la morterada de calç i picadís de ceràmica, d'un bon gruix, uns 0,25 m, amb el característic color vermellós dominant. Es conservava també parcialment dins de l'absis major de l'església del primer romànic (fig. 57, 58).

És interessant observar que aquest edifici, desmuntat amb cura fins al nivell del sòl, va servir de fonament de la nova construcció (fig. 56, 57). L'absis central i l'absidiola nord es van obrar directament sobre el *signinum*, mentre que l'absidiola meridional i part del sector de migdia de l'absis central aprofitaven el mur 1100 per recolzar-s'hi (fig. 56, 57). El bon ancoratge de l'edifici antic i la seva solidesa ho feien possible. Altrament, però, en la cura per no destruir sinó per incorporar i preservar, constatem la voluntat ferma de continuïtat entre una construcció i l'altra que van tenir present el(s) comitent(s) i els beneficiaris de la nova església, perfectament assumida i resolta pels constructors.

Més enllà, és més difícil resseguir amb precisió la vella estructura. A dins i per sota dels murs que configuraven el basament del campanar quadrat de l'església, es va poder identificar amb claredat el paviment 1020, que en la meitat més occidental es trobava destruït, deixant veure el seu *rudus* preparatori i, immediatament a sota, les restes d'una tomba saquejada d'antic, 1034, que havia estat coberta en origen pel paviment hidràulic (fig. 58).

Més enllà del mur occidental del campanar (1010) no tenim dades absolutament incontestables però sí algun indici mal documentat durant l'excavació, cosa que deixa penjada una solució definitiva. Quedava clar, tal com hem pogut tornar a observar (estiu de 2004), que els fonaments de la paret septentrional del cloquer s'haurien recolzat sobre l'antic mur de la capella. Tanmateix, l'excavació només permet observar l'obra nova que emmascara la vella. En els altres tres costats, es van realitzar rases de fonamentació d'uns 0,60 m de fondària, que van rebentar el sòl d'*opus signinum* de l'antiga església i que van permetre localitzar la tomba 1034, que degué ser parcialment afectada durant aquells treballs. A la part central del cloquer, que no calia tocar, es va conservar intacte el sòl hidràulic.

En efecte, en no haver d'intervenir per sota del nivell de pavimentació en la capella que havia ampliat l'església cap a tramuntana, es va decidir no explorar arqueològicament aquell sector. Tanmateix, potser essent necessari tocar aquella zona, es va efectuar una ràpida excavació arqueològica controlada, durant el mes de juny de 1996, de la qual hi ha un breu descripció i un parell de fotografies però cap planta de situació, ni croquis acotats ni altres informacions que haurien de fer possible ubicar les troballes amb certa precisió (Montalbán, 1997, apèndix) (fig. 56). La nostra interpretació és feta, doncs, des de la inseguretat i el dubte, a partir de les poques dades aplegades a

la *Memòria* i de la informació fotogràfica, exhaustiva, conservada als fons del Servei de Conservació i Catalogació de Monuments del departament de Cultura a Girona (als responsables del qual donem les gràcies per l'ajuda obtinguda i per la seva amabilitat) que ha fet possible, fins a cert punt, ubicar troballes significatives.

L'exploració d'aquella capella va afectar només la meitat més occidental. Es va localitzar un gran mur de pedra i morter, molt sòlid, d'una bona amplada —que enlloc no se'ns indica—, que circulava de nord a sud i que profunditzava considerablement fins atènyer el subsòl rocós. Quedava clar que era anterior a la capella i no semblava que tingués res a veure amb l'obra romànica. Passaria, justament, per sota de la meitat de l'espai que ocupa la capella, i si el perllonguéssim cap a migdia aniria a parar fins on es disposa una de les pilastres de separació de les naus central i meridional del temple. Sembla, certament, que el límit septentrional d'aquesta paret es trobaria una mica més enllà de la projecció teòrica del mur 1016, la paret nord de l'estructura que ens ocupa.

Més cap a occident, la roca pujava brutalment. A poc més de 0,20 m de fondària es va identificar una tomba obrada en el subsòl rocós, orientada, en forma de banyera, que conservava les despulles incompletes de dos individus.

Proposariem, doncs, considerar aquell mur acabat de descriure com el de tanca, a l'oest, de l'edifici

Fig 61. Mobiliari litúrgic.
Peu d'altar. Detall de
l'orifici de les relíquies.

Fig 62. Bloc angular decorat.

Fig 63. Bloc angular decorat.

que estem analitzant. D'aquesta manera obtindríem una estructura de planta rectangular de 7,60 m nord-sud i 11,40 m est-oest, potser amb un pòrtic o dependència a ponent, tal com podria indicar el perllongament del mur més enllà del que li pertocaria i altres restes estructurals menys fermes. Si això fos cert, ens trobaríem davant d'un edifici d'uns 86,64 metres quadrats, no gaire més petit que l'església de cap al 1000, de poc més de 130 metres quadrats. Recordem, altrament, que les mides, proposada una i ferma l'altra, correspondrien a 38 peus romans i a 25 peus i 1/3 (fig. 56, 59).

El que queda clar, a partir de les dades que no havíem conegut fins ara, de l'excavació de la meitat occidental de la capella septentrional de l'església (juny de 1996), és que l'edifici IV no podia tenir el límit més cap a occident. Això ens deixa davant de dues possibilitats en reconstruir-ne la planta: o era rectangular, tal com hem exposat, hipòtesi més d'acord amb les dades que tenim a la mà, o era quadrat. En aquest cas ens trobaríem davant d'una construcció d'uns 57,76 metres quadrats, prou notable i indubtablement suficient, també, per acomplir la missió que l'havia generada.

Pel que fa als accessos, les dades arqueològiques no ens permeten identificar-ne cap. Qualsevol possibilitat és viable.

Pel que fa a restituir-ne la cobertura, no es plante-gen problemes. Si acceptem una planta rectangular, s'adequaria millor un sostre a dos vessants a partir d'unes bigues de fusta d'una mida perfectament admissible d'uns 6,40 m, restant els gruixos dels murs a l'amplada de l'edifici. Si fos quadrat podríem plantejar-nos, també, una cobertura a quatre cares, proposta que vam desenvolupar quan consideràvem que ens trobàvem davant d'un gran mausoleu (Burch *et al.*, 2001, 119, fig. 71) (fig. 59). A l'interior del temple actual es conserva un *stipes*, un peu d'un altar que es conserva des de la restauració del temple, acabada el 1996, contra el mur septentrional de l'església, en la nau del costat de l'Evangeli (fig. 60). L'havíem vist, abans dels grans treballs arquitectònics, fent la seva funció, formant part de l'altar secundari que hi havia davant de l'absidiola meridional. Es tracta d'un bloc de gres de forma prismàtica regular, de 0,845 m d'alçada,

0,51 m d'amplada i 0,26 m de gruix, que conserva en la cara superior un rebaixament quadrangular ben obrat, de 0,16 m de costat i de 0,10 m de fondària, que corresponia a un *loculus*, un espai especial per desar-hi relíquies (fig. 60, 61). Un encaix a tot l'entorn feia factible l'existència d'una tapadora que protegís les deposicions. Al damunt, sense dificultats, s'hi posaria la *mensa*. Les mides del peu d'altar, la presència del *loculus* i el material amb què va ser elaborat, un gran bloc de gres procedent del vell *aedes* baixrepublicà, ben a l'abast, ens fan plantejar com a molt possible que sigui l'únic element conservat del mobiliari litúrgic pertanyent a la capella visigoda i que molt probablement hagués continuat fent una funció similar, en un dels tres altars principals del temple romànic, amb voluntat expressa de mantenir la continuïtat entre la primera i segona construcció. Peces semblants són prou característiques de l'antiguitat tardana occidental, algunes creades a partir de peces epigràfiques romanes de diversa tipologia — basaments forals commemoratius, ares paganes,

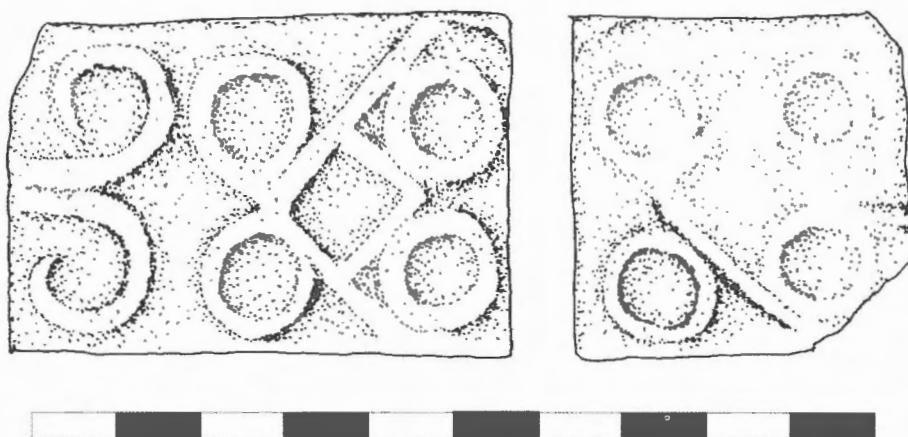

Fig 64. Bloc angular decorat.

Fig 65. Peça decorada.

Fig 66. Peça decorada.

cippi funeraris— o, com en el nostre cas, aprofitant un gran carreu romà (Palol, 1967, 194-196; Íñiguez, 1978, 112-117; Villalón, 1985, 219 i 225-229, Caballero i Sánchez, 1990, 444-485; Metzger, 1991, 263-264; Beltrán, 1994, 785-810; Caballero i Sáez, 1999, 176-182). Certament, l'anàlisi d'aquells objectes planteja interessants qüestions de tota mena que els diferents autors han intentar plantejar, ordenar i resseguir, amb la intenció d'aconseguir posar de manifest si en alguns d'aquells aprofitaments hi havia alguna cosa més que l'adopció d'una peça adequada que es trobava a l'abast. El més segur és que cada cas ofereixi la seva pròpia resposta. Sovint, mancats de dades complementàries, no estem en disposició de poder assegurar que la resposta que hem triat al problema, fonamentada en allò que tenim entre les mans, sigui en realitat certa. Pel que fa al nostre basament d'altar, estem convençuts que la raó principal a l'hora de ser utilitzat és que oferia les condicions necessàries d'estabilitat i de funcionalitat i que es trobava a l'abast, allí mateix. No creiem que hi hagués una voluntat conscient de "cristianització" d'un lloc sagrat precristià, sobretot tenint en compte que quan es va edificar la capella del *castellum* el vell *aedes* havia estat objecte d'un saqueig tan sistemàtic que molt probablement no era factible reconstruir-ne les característiques originals. Tanmateix,ensem que val la pena fer un repàs ràpid i exhaustiu sobre els altars anteriors al segle IX dels antics territoris de les diòcesis de *Gerundae* i *Emporiae*, que poden ajudar a fixar, parcialment, el problema.

Convé senyalar que un dels pocs altars sencers identificats a *Hispania*, de cronologia alta, que com a molt tard caldria situar dins del segle V, procedeix de l'església funerària del cementiri de la Neàpolis emporitana (Nolla i Sagrera, 1995, 98-102, fig. 57 a 60. Recordem que aquella hipòtesi, versemblant a partir de les dades conegudes, ha estat confirmada pel descobriment de l'informe de les excavacions emporitanes de 1846, on es posa de manifest de manera contundent que *stipes* i *mensa* es van trobar en aquell lloc durant la primera campanya [Buscató, Pujol i Nolla, en premsa]). Es va fer servir de *spites* un basament foral consagrat a *Iupiter Optimus Maximus* (I. O. M.), commemoratiu del dia de la fundació de la *Legio VII Gemina*. Era una peça adequada que hauria estat triada d'entre objectes similars procedents del fòrum abandonat feia uns 200 anys, i portada fins a la Neàpolis per fer un nou servei. La *mensa altaris* de marbre de *Luni* aprofitava un vell relleu neoàtic que havia reproduït la decoració fidíaca de l'escut de la imatge crisoelefantina que senyorejaba la cel·la del temple atenès del Partenó (Vivó, 1996, 213-222; Vivó, 1996-1997, 469-480). Segons D. Vivó (1996, 213-222; Vivó, 1996-1997, 469-480), la peça podria ser emporitana. Nosaltres pensem que és més versemblant, per un seguit de raons ja plantejades, proposar-ne un origen narbonenc (Nolla i Sagrera, 1995, 313-314). Ni en una peça ni en l'altra intuïm cap intent de cristianització o d'incorporació de tradicions paganes en el nou món cristià. Ens sembla clar l'aprofitament d'uns objectes que,

per les seves característiques, fan fàcil una adaptació a funcions noves. En aquest cas, no va ser necessari obrar un *loculus* en la cara superior del basament calcari, com es fa sovint amb aquestes peces, perquè, recordem-ho, l'altar era posat directament sobre **la tomba principal** de l'església, que esdevenia també una autèntica *cella memoriae*, sepulcre d'un personatge tingut com a sant, màrtir, confessor o algú molt lligat als orígens del cristianisme emporità. En aquest cas, tot el cos sebollit esdevenia relíquia.

De l'altar de l'esglésiola funerària de Roses, també paleocristià, només en coneixem el taulell horitzontal (Puig, 1999, 202-203), i per tant no podem saber com era el peu de la *mensa*.

Caldria esmentar, ara, dues peces gironines de valor desigual, en el benentès que a una podem resseguir-li llargament la pista mentre que per a l'altra aquest procés se'ns fa més imprecís.

En primer lloc, citem un basament d'estàtua foral, amb dedicatòria de la *res publica gerundensium* a l'emperador Filip l'Àrab (244-246) (Fabre, Mayer i Rodà, 1991, núm. 2, 24-25), dins de la tradició, tan pròpia de l'alt imperi, de dedicar una estàtua al nou *princeps*, reconeixement explícit de la fidelitat dels *ciues* amb el nou senyor i manera efectiva i eficaç de fer-lo conèixer físicament entre els súbdits. Aquesta peça, que es conserva avui al Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, a Sant Pere de Galligants, va ser descoberta per Jeroni Pujades fent de basament de l'altar de l'església de Sant Martí Sacosta, en origen un temple funerari situat als suburbis de *Gerunda*, a prop de les portes septentrionals de la ciutat, i que coneixem textualment des dels darrers anys del segle IX però que un seguit d'indícis permeten postular-ne una cronologia més alta, de com mínim el segle VII (Canal *et al.*, 2003, 87-98). Recordem que a la cara superior del basament d'estàtua es va obrar un *loculus*, un encaix prismàtic més fondo amb un graó, tal com el bloc de Sant Julià de Ramis. Se'ns fa més raonable acceptar un aprofitament des dels orígens antics d'aquella peça dedicada a Filip que no pas intentar aplicar-ho a temps més moderns. Estem convençuts que aquella peça va servir de *spites* de l'altar de l'església fins que fou donat per l'Església al museu.

L'altre objecte, novament una inscripció foral dedicada a *L. Plotius Asprenas*, un alt personatge d'aquella *ciuitas*, oferta per la seva muller (Fabre, Mayer i Rodà, 1991, núm. 3, 26-27), es conserva dins d'una fornícula obrada al mur septentrional

Fig 67. Capitell de pilastra.

del claustre de la Seu gironina. Aquest gran bloc va servir, des de final del segle XVII, de peu d'altar de la capella de Santa Helena. Hem pensat en la possibilitat que hagués estat el Pedró, un element important de la topografia urbana durant tota l'època medieval i moderna fins a la seva desaparició, que coincideix en el temps amb la consagració de l'altar de l'esmentada capella (Canal *et al.*, 2003, 196, fig. 61). Aquesta peça mostra en la cara superior un *loculus*, un retall prismàtic simple. No és raonable imaginar que aquesta inscripció romana va ser trobada quan calia obrar un peu per al nou altar de Santa Helena. L'aprofitament del vell Pedró és una explicació lògica i coherent que, a més, coincideix en el temps i hauria servit per preservar, donant-li una funció més noble encara, un objecte estimat i lligat a la història de la ciutat. Tanmateix, no sabem si és certa. Tant si ho és com si no, allò més probable és que aquell objecte de gran pes hagués servit de peu d'altar molt abans, versemblantment de l'església carolíngia de Santa Maria. Després hi ha dues possibilitats si acceptem aquests raonaments: que hagués estat substituïda i hagués servit de Pedró o que hagués continuat com a basament d'altar de la catedral, fins que hagués passat a ser-ho de la capella de Santa Helena. En aquest cas, l'orifici del *loculus*, recordem-ho, diferent, podria haver estat obrat més tard, a partir més o menys del 785 o més enllà. Pensem que aquests documents ajuden a valorar el peu de Sant Julià de Ramis.

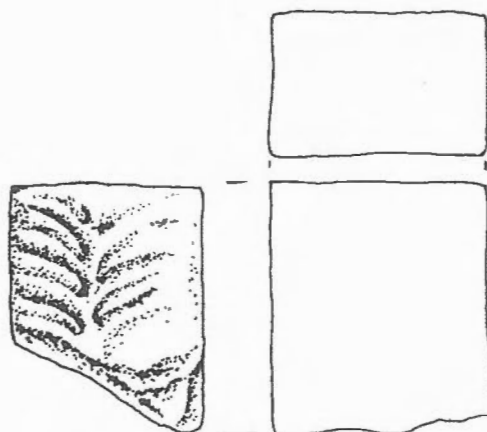

Fig 68. Capitel·l de pilastra.

Finalment, en relació a tot això, convindria recordar als nostres lectors que el peu de l'altar actual fa servir un altre gran bloc prismàtic de gres, del vell *aedes*, on es poden veure els encaixos en forma de cua d'oreneta propis de l'edifici baixrepublicà.

Durant l'estiu de 2004 va ser possible finalment accedir a l'antiga casa rectoral després d'unes imprescindibles obres de consolidació. Sabíem que una cambra gran de la planta baixa va esdevenir dipòsit de tots els blocs i carreus de pedra de cert interès que es van trobar a l'entorn de l'església just en el moment que començava la restauració del lloc i, també, d'aquelles noves que s'anaven descobrint a seu interior. La runa amuntegada i el mal estat de conservació de l'edifici havien fet impossible analitzar-les i veure si, dins del conjunt, hi havia peces arquitectòniques, mobiliari litúrgic o altres objectes d'interès de cara a aprofundir en la història del lloc. D'un total d'una cinquantena de carreus, majoritàriament de gres de Domeny/Taialà, es van localitzar unes quantes peces d'alt valor històric, algunes de les quals pertanyien a l'antic temple romanorepublicà —un capitel·l toscà esdevingut pica d'aigua beneïda, elements de l'arquitrau, blocs amb orificis de grapa en forma de cua d'oreneta—, altres que calia posar en relació a la capella anterior a l'església actual i altres més difícils de definir i que no queda clar si són baixrepublicans o altmedievals. Presentarem, tot seguit, les peces que posem en relació amb aquesta etapa i afegim la fitxa detallada del gran bloc decorat que

es conserva incorporat al mur oriental de la sagristia, i del qual hem parlat llargament (Burch *et al.*, 2001).

La peça núm. 1 correspon a un gran bloc de gres de 0,60 m de llargària, 0,40 m d'alçada i 0,40 m d'amplada que es conserva formant part del mur de la sagristia d'època moderna que es va afegir al costat nord-oriental del temple romànic. Ocupa una posició angular, i la darrera intervenció arquitectònica que va servir per restaurar i recuperar l'aspecte antic de l'edifici l'ha respectat (fig. 62, 63, 64). Fa, doncs, bastant més de dos-cents anys que és a la intempèrie. Aquest carreu presenta una decoració de tipus geomètric que ocupa les dues cares visibles del bloc, cosa que permet deduir que, en origen, ocupava també posició angular. Queda clar, també, que la decoració havia de continuar més enllà. Era una peça d'un fris ornamental més gran. La decoració és feta amb un solc ample i arrodonit de 2,5 cm d'amplada i d'una profunditat similar, que aconsegueix crear un efecte eficaç de llum i ombra, d'un relleu evident. Obrar en aquell suport no degué ser difícil. La cara que dona actualment cap a sol ixent mostra el dibuix ben conservat, ben visible, mentre que la cara que mira cap a migdia és molt més erosionada, cosa que fa difícil una lectura acurada dels elements decoratius (fig. 64). No sabem les causes d'aquest comportament diferent del bloc que, en darrera instància, podria tenir el seu origen en la situació inicial de la peça o en el lloc on va anar a parar abans d'ocupar la posició actual. La temàtica ornamental seria formada per

una superposició d'entrellaços de doble ull disposats horitzontalment. No queda clar si algun canal rectilini que s'observa sigui original. Aquest tema és, amb més o menys sofisticació i complexitat, ben present en la decoració sobre pedra des d'època visigoda al romànic i més enllà (Villalón, 1985, 153-154, fig. 184, fig. 242, fig. 277, fig. 360, fig. 361, fig. 391; Menéndez Pidal, dir., 1976, 494, fig. 185, 534, fig. 238, 547, fig. 266, 579, fig. 317; Jover, dir., 1991, 343; Schlunk i Hauschild, 1978, taf. 114; García de Castro, 1995, 649, fig. 129 i 655, fig. 151, entre altres) (fig. 62, 63, 64).

La peça núm. 2 correspon a un altre carreu de gres, tallat *a posteriori*, que hem localitzat a dins de la rectoria. Les mides són pràcticament idèntiques a les de la peça núm. 1. El bloc fa 0,58 m de llargària, 0,22 m d'altura i 0,37 m d'amplada. En aquest cas s'hauria retallat el carreu a mitja alçada. La decoració és idèntica a la descrita anteriorment a base de dos motius geomètrics que es van alternant, una mena de X o C doble contraposada i un altre motiu semblant. Podríem suposar que per sota, allí on el carreu ha estat retallat, es repetiria el mateix tema (fig. 65, 66). Motius semblants, no pas idèntics, en trobaríem en l'ornamentació d'objectes metàl·lics o sobre pedra des del segle VI en endavant (Villalón, 1985, fig. 259; Menéndez Pidal, dir., 1976, 692, fig. 459, 700, fig. 483, 816, fig. 588 i 817, fig. 589...)

La peça núm. 3, també decorada, s'ha d'adscriure a aquest moment. És un bloc de gres de 0,28 m d'altura, 0,24 m de llargària i 0,25 m d'amplada, amb una decoració única, potser una fulla de palma, de tècnica similar a la descrita. Hauria de correspondre a una pilastra o similar (fig. 67, 68). De semblants se'n localitzen arreu (Villalón, 1985, fig. 9, fig. 168; Jover, dir., 1991, 66; Schlunk i Hauschild, 1978, taf. 63; García de Castro, 1995, 655, fig. 151).

A quina època caldria atribuir aquests frisos decorats? No hi ha dificultats per respondre sense embuts a aquesta pregunta. Només poden pertànyer a la fase antiga de l'església. En efecte, les dades arqueològiques són ben clares: una capella inicial edificada directament sobre estructures ibèriques i baixrepublicanes i l'església nova de cap al 1000 que va ser objecte de modificacions puntuals ben conegudes i ben datades en època moderna (Burch *et al.*, 2001). L'església romànica es conserva prou bé com per poder resoldre, sense por, que no va presentar decoració geomè-

trica de cap mena, que hauria estat, de ser així, ben diferent. Cal, doncs, considerar que aquells carreus decoraven l'edifici d'origen visigot. Podrien correspondre, efectivament, a afegits posteriors però sempre anteriors al 1000.

Hem suposat des del primer moment (Burch *et al.*, 2001, 119, fig. 71) que aquella decoració ornamental, en una o varies faixes de 0,40 m d'alçada, l'exterior d'un edifici obrat del tot o en molt bona part amb carreus regulars de gres que procedirien de l'antic temple baixrepublicà. Continuem opinant d'aquesta manera, sobretot per la forma de la peça núm. 1 (*supra*), que obligaria a imaginar, si hagués estat col·locada dins de la capella, elements arquitectònics dels quals no tenim cap evidència. En cavi, no hi ha problemes de suposar coses que no tenim, si imaginem aquelles bandes decorades per la part de fora. Un efecte similar, salvant les distàncies de tota mena, amb l'exterior de Quintanilla de las Viñas (Burgos).

La peça núm. 4 és d'interès remarcable, i cal considerar-la un objecte de mobiliari litúrgic. És un gran bloc de gres de 0,60 m de llargària, 0,48 m d'amplada i 0,30 m d'alçada que presenta en una de les cares un triple encaix rectangular, idèntic i disposat equilibradament que ens fa pensar en la possibilitat d'una funció determinada dins de l'edifici sacre baixrepublicà, potser de l'arquitrav o de la cornisa. Més endavant, aquest bloc va ser treballat convenientment, buidant-lo internament per

Fig 69. Bloc decorat convertit en pica.

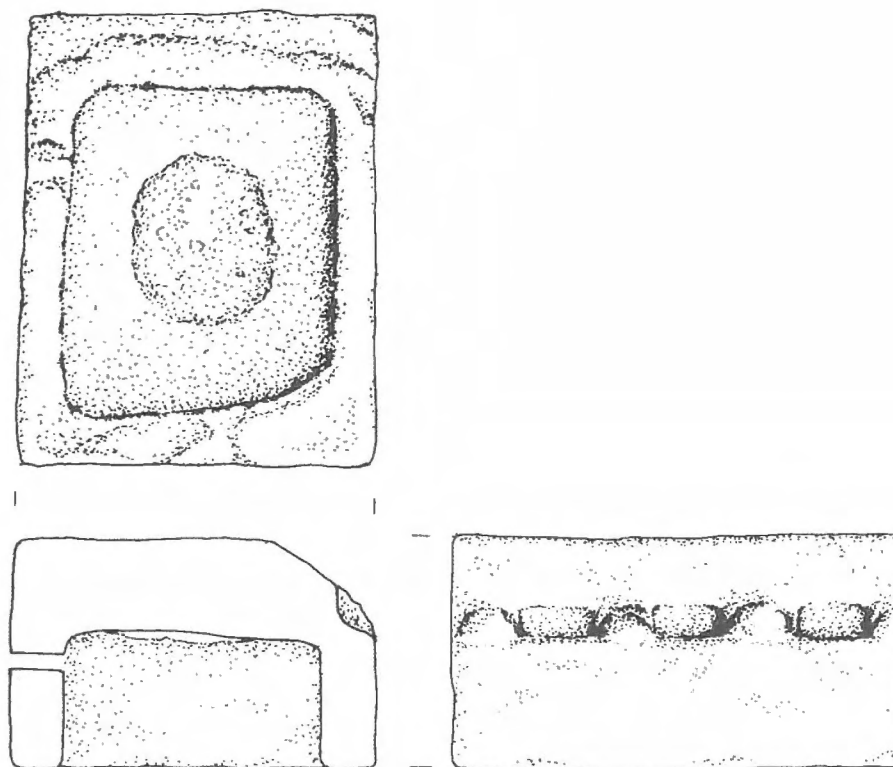

Fig 70. Bloc decorat.

crear un receptacle de planta rectangular i angles arrodonits, imperfecte, d'uns 0,42 m per 0,35 m i 0,18 m de fondària. A la part central, s'observa un espai circular d'uns 0,24 m de diàmetre que va ser omplert en un moment determinat de morter de calç d'una enorme duresa. Cal deduir que el morter clausurava un espai semiesfèric d'uns 8/10 cm de fondària. En origen, doncs, la fondària total d'aquest receptacle hauria estat d'uns 0,26/0,28 m. En un dels costats llargs de la pica, quasi al fons, es va obrir un petit conducte (2 cm) de desguàs (fig. 69, 70, 71).

Per les característiques de l'objecte, ha de correspondre a una pica baptismal antiga que, en un moment indeterminat, va ser modificada, fent massissa la semiesfera central. És certament difícil de datar, però podria correspondre al moment inicial de la història del lloc, al segle VII. Tal com hem argumentat i com tindrem ocasió de veure en l'anàlisi global de les dades documentals i arqueològiques relatives a Sant Julià, hem suposat que la capella del *castellum* —el nostre edifici núm.

4— va exercir, des de la fundació, tasques parroquials. En aquest cas, la funció baptismal era una de les tasques principals que, d'ençà el segle VI, com a mínim, trobem ja associada a les esglésies rurals en trencar-se, per força, el vell monopoli episcopal. Són moltes les esglésies antigues explorades arqueològicament on es documenta un conjunt baptismal amb piscina annex al temple. La nostra pica, amb la semiesfera, admet el possible ús d'un baptisme per immersió, puntual i destinada a infants, i, no cal dir-ho, el d'aspersió, que començaria a popularitzar-se a partir del segle VI, en convertir-se el baptisme d'infants en norma (Palol, 1967, 177-182; Villalón, 1985, 233-238; García de Castro, 1995, 238-241 i 245-246). Podria ser, també, una peça obrada en el segle VIII o IX. Res no ho impedeix, i no sabent-ne la procedència exacta és impossible ser més precisos. En coneixem de similars en context visigot tardà (Palol, 1967, 177-189; Villalón, 1985, 99-100 i 233-238) i unes quantes dels segles immediatament posteriors (García de Castro, 1995, 245-246).

Pensem, tanmateix, que el massissat interior i, probablement, el conducte de desguàs correspondrien a un segon moment, impossible de fixar cronològicament, quan l'única manera de batejar era per aspersió.

L'excavació de 1995 i l'apèndix de 1996 van proporcionar, també, un seguit de dades relatives al cementiri que es va generar, de seguida, a redós de la capella (edifici IV). En primer lloc, cal destacar la localització fortuïta, en trobar-se perdut en aquell punt el sòl d'*opus signinum* (1020), d'una tomba notable dins de l'edifici (fig. 58). No sabem si n'hi va haver d'altres ni tampoc si va ser obra simultàniament a la construcció de l'edifici, o si aquell es va bastir més tard. En efecte, en haver-se perdut d'antic, en aquest punt, el paviment, no és possible observar si va haver-hi perforació i reconstrucció. És una llàstima no poder-ho saber amb seguretat perquè les conclusions que se'n podrien extreure són, també, diferents. Recordem que la deposició de tombes dins d'esglésies va ser, malgrat les disposicions conciliars en contra, un fet constant, sense cap mena de temor de rebentar un sòl preexistent tot cobrint-lo amb un pegot absolutament diferent. Des d'aquest punt de vista, no hi ha cap mena de dificultat. Pensaríem, com a més raonable, una col·locació posterior a la consagració de la capella; l'altra possibilitat ens obligaria a imaginar una relació molt estreta i important entre l'erecció del temple i el difunt, cosa certament possible però altament improbable. Aniria, pensem, a favor de

l'opinió que defensem el fet que es localitzi descentrada en relació a l'eix de l'edifici, tot i que, convinguem-hi, no és ni de bon tros un fet determinant. També podríem pensar en l'existència, primer, de la sepultura i la construcció posterior de la capella sense que hi hagués una volguda relació de causa-efecte. És, però, la possibilitat menys segura. Aquesta tomba, 1034, que només coneixem parcialment (fig. 58), era orientada i s'adaptava a la perfecció a l'orientació de l'edifici, sense desviar-se'n ni un grau. Es va trobar oberta i saquejada i podem deduir que com a conseqüència de la construcció del campanar. Es pot observar que es tracta d'una tomba de caixa de grans blocs de pedra sorrenca conformant els laterals del taüt i una llosa plana i estreta, de calcària, definint els peus, amb lloses planes de coberta, versemblantment també de calcària. En tenim multitud de paral·lels ben datats a l'antiguitat tardana avançada a la necròpoli de la Neàpolis emporitana (Nolla i Sagrera, 1995, 272-275), entre les quals la núm. 323, ben datada per haver-s'hi trobat a dins un fermall de cinturó decorat de bronze de tipus liriforme, propi de la segona meitat del segle VII o inici del VIII. N'hi hauria d'altres? És ben possible, sobretot si la considerem obra després de la consagració de l'esglésiola i no com a sepultura lligada a la construcció de l'edifici.

L'exploració de l'entorn va aportar dades interessantíssimes sobre el cementiri i la seva evolució a tot l'entorn est i nord-est de l'edifici, a l'entorn de

Fig 71. Pica obrada en un bloc decorat.

la capçalera. Es distingia clarament l'existència de dos nivells d'inhumacions: el de dalt, ocupat per moltes sepultures en taüt de fusta, i un nivell inferior, per sota dels nivells de circulació que s'associaven a l'edifici IV quan funcionava, amb tombes de caixa de lloses, disposades seguint l'orientació dels murs i sempre orientades. Per la posició estratigràfica i per la tipologia, algun d'aquests enterraments, com el 1030, queda clarament per sota d'altres inhumacions, també de caixa de pedres (1022 i 1028), amb carreus ben tallats posats en vertical i quatre grans lloses planes de calcària cobrint el taüt. Dins d'aquesta tomba, que es recolzava en un mur ibèric (1032) es va localitzar una moneda d'argent, romana, un denari o una siliqua que no hem pogut localitzar però que és un molt bon indicatiu per proposar una cronologia antiga. Recordem que va ser obrada de tal manera que els fonaments de la paret oriental de l'edifici IV (1021) formaven el límit occidental del sepulcre, on hi havia el cap del

difunt. En obrar-la, es va cercar el contacte directe entre el difunt i l'edifici cultural. Més cap al nord, n'hi ha d'altres, 1026 i 1027, de caixa, més modernes, una de les quals, infantil, ens denota la funció parroquial del cementiri.

Finalment, cal assenyalar la descoberta i exploració d'una altra sepultura en el sector més occidental de l'excavació de la capella de l'actual església, el mes de juny de 1996. Aquí, de cop, la roca pujava ràpida i alta. Es va trobar a poc més de 0,20 m de fondària per sota del paviment. En aquest lloc es va obrar, a la roca, una tomba de "banyera" (rectangular amb les vores arrodonides), perfectament orientada i que havia estat ocupada per dos individus. Semblava tocada d'antic. Per l'indret i per la forma proposaríem considerar-la antiga, potser del segle VII o ja del VIII. Recordem les similituds tipològiques amb una part significativa dels enterraments del cementiri de les Goges (*infra*).

EL MATERIAL ARQUEOLÒGIC

L'exploració del sector nord-oest del *castellum* —muralla, edifici I i II i espai III— ha proporcionat material arqueològic associat, preferentment, a l'abandonament “pacífic” del lloc en un moment imprecís de la segona dècada del segle VIII, vers el 714-717. Es tracta de material ceràmic, escàs, i metàl·lic, notablement abundant i ben conservat que, deixat al lloc, va quedar col·gat quan es van enfoscar els trespolos de l'edifici. L'escassa presència d'atuellos de terrissa s'ha d'entendre per la funcionalitat específica de l'edifici I, on no s'hi vivia i, per tant no hi havia peces de cuina ni de taula i, en segon lloc, per la dinàmica pròpia d'un jaciment d'aquestes característiques que hauria de tenir el seu propi abocador on anaven a parar la brossa i les peces trencades. En alguns casos, el material més antic procedeix d'unitats estratigràfiques constructives (fase II, per exemple) i és, no cal recordar-ho, de valor inestimable. Recordem també que la pròpia història del lloc —ocupar el solar d'un antic *oppidum* ibèric— justifica que la immensa majoria del material ceràmic recuperat a l'interior de les diverses unitats estratigràfiques explorades és anterior al canvi d'era i, generalment, anterior al segon terç del segle I aC. Les grans obres baiximperials i tar-doantigues van afectar constantment els nivells preexistents. Aquest material antic, fàcil de discriminar, no és objecte d'estudi en aquest capítol. Ho serà quan es publiqui la fase antiga d'aquesta zona.

3.1 LA TERRISSA

Podrà sorprendre, a primer cop d'ull, la migradíssima nòmina de fragments ceràmics atribuïbles a l'antiguitat tardana i alta edat mitjana i que, pel cap baix, amb tal vegada algun petit *hiatus* o època sense ocupació, ha de representar a l'entorn de quatre-cents anys. Efectivament, uns pocs fragments d'àmfora que no arriben a 30 individus, algun bocí escadusser de DSP i unes quantes peces més de ceràmica comuna oxidada i, sobretot, grollera reduïda constitueixen el conjunt d'atuellos ceràmics més significatiu, però caldria no oblidar que hi ha la possibilitat que, en algun cas, s'hagi pogut confondre amb material tècnicament similar però d'època baixrepublicana o anterior. Els perfils, les formes i, sobretot, la tècnica de modelatge i de cuita han permès, pensem, separar un material de l'altre amb prou fermesa.

Queda clar que si haguéssim hagut de datar la fase tardana de la muntanya de Sant Julià a partir del material ceràmic hauria estat pràcticament impossible, i el nivell de precisió seria escàs. Tanmateix, aquestes poques troballes permeten confirmar moltes de les idees que ja hem exposat o que plantejarem més endavant, que hem basat en dades històriques i monumentals, en la lògica de la documentació conservada, en la tècnica constructiva i en les característiques formals i estructurals de l'edifici i en un conjunt d'objectes metàl·lics que tot sovint proporcionen una datació altament precisa i sense discussions.

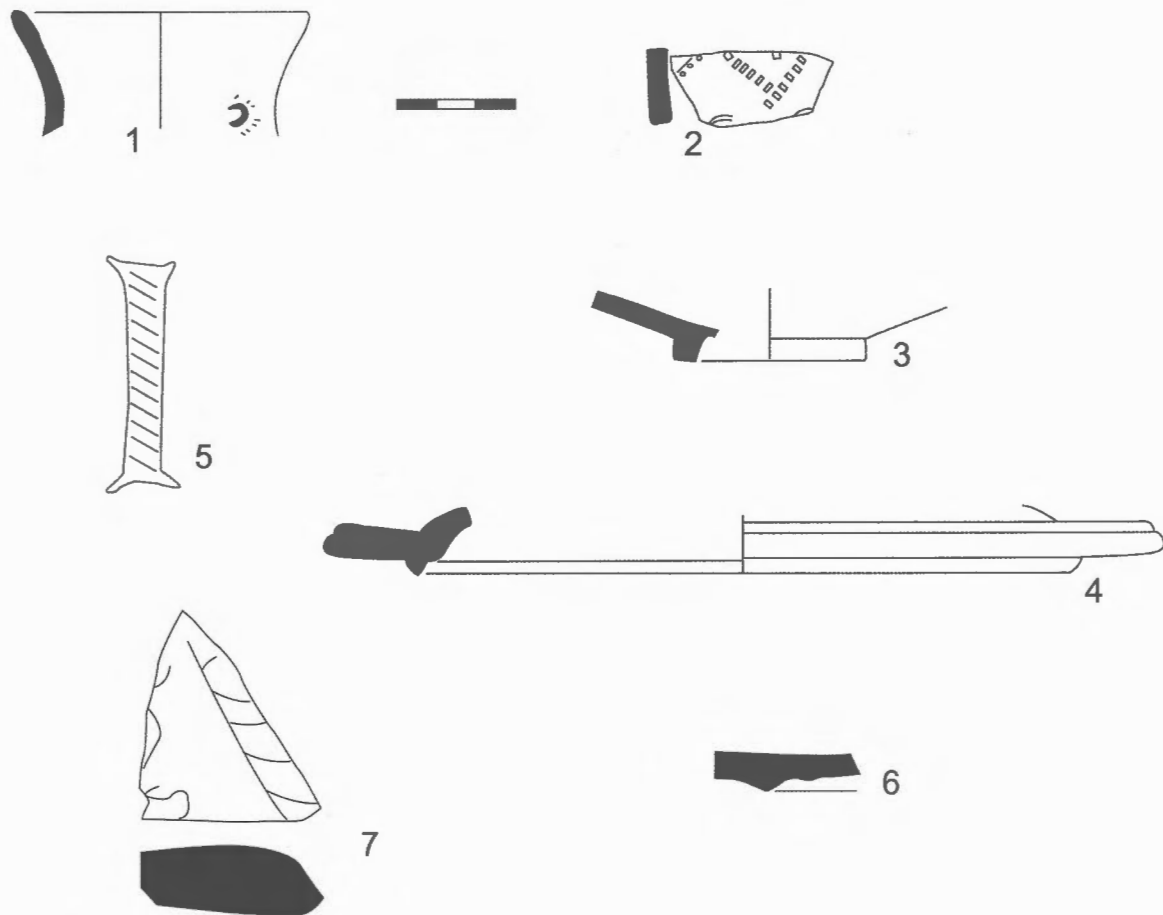

Fig 72. Ceràmica DSP reduïda. 1) Forma Rigoir 18 (UE 2665), 2) forma indeterminada (UE 2334), 3) forma indeterminada (UE 2212), 4) forma Rigoir 31 (UE 3100). Vidre. 5) Copa Foy 27. TSAD. 6) Forma indeterminada. Llàntia nord-africana. 7) Forma Atlante VIII B o C.

Caldrà, tanmateix, explicar la pobresa de material ceràmic tardà a partir de les característiques pròpies d'aquest jaciment i de la seva funció primera. Efectivament, les peculiaritats del lloc, pel que fa a restes estructurals, amb unes obres de fortificació dempeus i en prou bon estat que estalviaven esforços innecessaris, aprofitant, altrament, un lloc dominant, en situació immillorable, tot pensant en la funció per a la qual se'l creava, l'abundància de material de tipus bèl·lic i la impossibilitat, a partir d'allò que coneixíem, que pogués ser una altra mena de construcció, van fer-nos pensar, tot continuant la vella hipòtesi de l'existència d'una torre de comunicacions i control, en l'existència d'una caserna fortificada, lligada a la vigilància i defensa de la via i a la veïna ciutat de *Gerunda*, poderosa i emmurallada. Aquest hauria estat un punt de recolzament de la defensa mòbil del territori on hi

hauria, permanentment, un destacament reduït amb tasques de manteniment i vigilància però capaç d'albergar en moments puntuals una força nombrosa que seria avituallada convenientment. Aquell modest destacament generaria poques deixalles, que es llençarien a l'abocador situat en un espai marginal, més enllà de la zona excavada, i que pels indicis que ens proporcionen les prospeccions efectuades i la topografia del lloc no pensem que sigui fàcil de localitzar barranc avall. Més tard, la identificació del topònim antic de Sant Julià, *Castellum Fractum*, documentat ja des d'època de Carlemany (*infra*) no solament confirmava la teoria de trobar-nos davant d'un edifici de caire militar sinó que ens permetia recuperar-ne el nom original, *castellum*, un tipus de fortificació determinat, d'unes característiques molt concretes que, altrament, esdevé un element interessant i

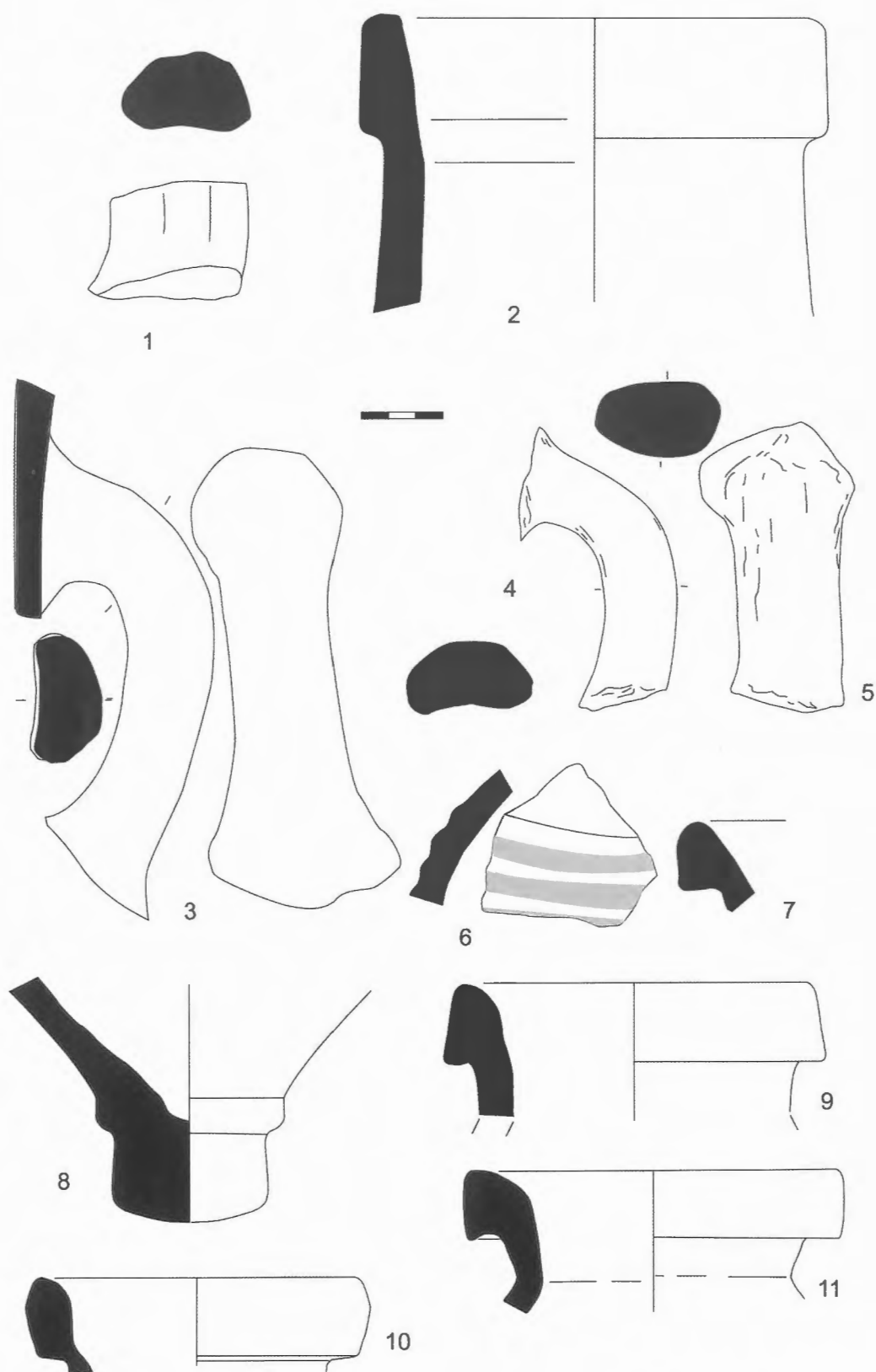

Fig 73. Àmfores. 1) Keay 62 (UE 3122), 2) Keay 61 (UE 3122), 3) Keay 61 (UE 2711), 4) Keay 62 (UE 2312), 5) indeterminada (UE 2316), 6) Keay 54 (Late Roman Amphora 4) (UE 2816), 7) Keay 62 (UE 2336), 8) Keay 61 (UE 2000), 9) Keay 62 (UE 2664), 10) indeterminada (UE 2711), 11) Keay 62 (UE 2675).

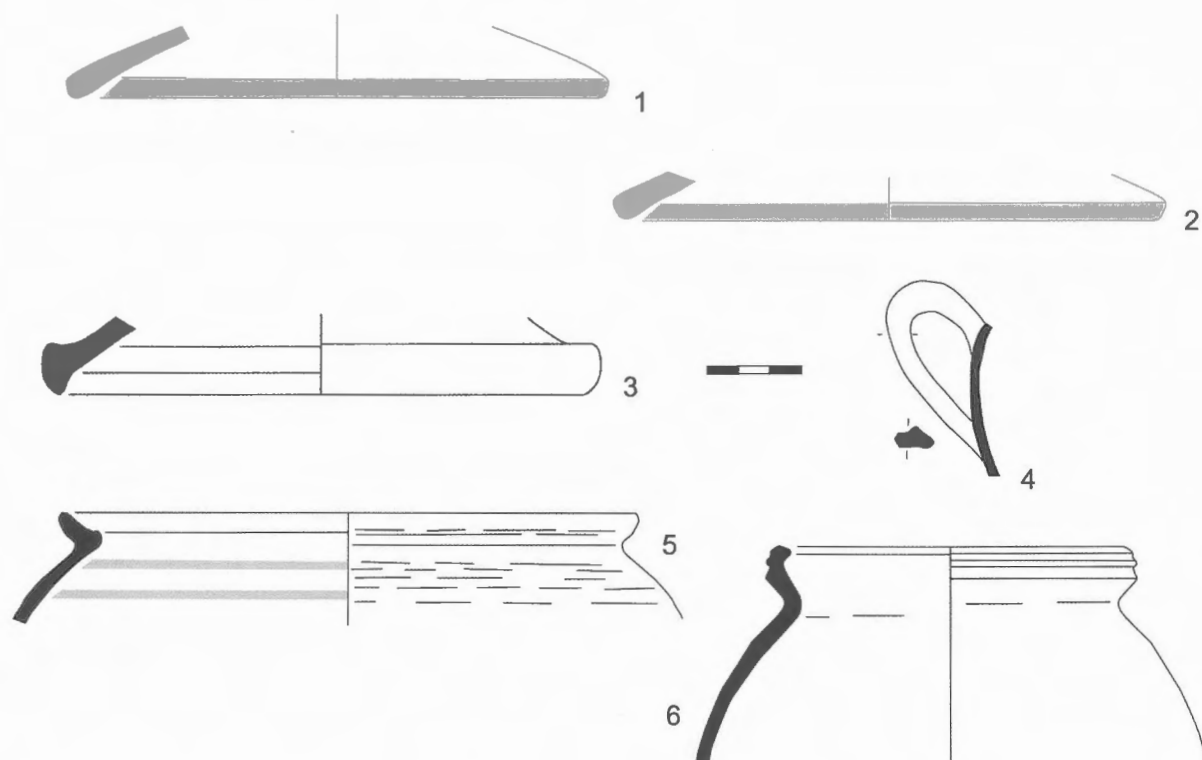

Fig 74. Ceràmica de cuina africana. 1 i 2) Tapadora Ostia III, 322 (UE 3224), 3) Tapadora Ostia I, 261 (UE 3100), 4) Tupí Hayes 131 (o Hayes 200) (UE 2536), 5) Olla Vila-roma 5.40 (UE 2674), 6) Olla Vila-roma 5.40 (U 2533).

molt valuós a l'hora de defensar una cronologia baiximperial. Al vell nom antic, *Castellum*, que hauria dut des de l'origen, se li afegí, des del seu abandonament real durant la segona dècada del segle VIII, en ser innecessari, l'adjectiu de *fractum*, en haver-se consolidat un ràpid abandonament i una intensa ruïna propiciada per l'aprofitament de materials diversos.

Aquestes circumstàncies explicarien, doncs, un conjunt ceràmic escadusser i, com tindrem ocasió de veure, més aviat modern —segles sisè, setè i vuitè.

L'estudiarem en conjunt, fent referències a la ubicació estratigràfica quan sigui convenient, puix que, tal com s'ha comentat i com posa de manifest un cop d'ull als inventaris i a les descripcions de les unitats estratigràfiques, hem aconseguit identificar pocs nivells clars lligats a la construcció de les diverses fases de l'etapa tardana. Només la caiguda del sostre o del pis superior sobre els sòls de

circulació tardoromans on, malauradament, les descobertes han estat escasses i gens significatives o les grans obres de reforma de la fase II del *castellum* del sector més oriental, amb dades, en aquesta ocasió, molt valuoses (*infra*).

3.1.1. Ceràmica fina d'importació, àmfora i vidre

En relació a la presència de ceràmica fina de taula importada, hem de parlar d'uns pocs fragments, alguns dels quals són tan petits i miserables que plantegen dubtes a l'hora d'una classificació ferma. Recordem uns pocs fragments d'africana D, entre els quals una base amb un peu curt, característic d'alguns dels grans plats d'aquesta producció (fig. 72, 6)) i mitja dotzena de DSP, sempre amb argiles reduïdes i engalba externa grisa, entre els quals destacariem una vora assimilable a la forma Rigoir 18, amb una decoració impresa a la cara externa en forma de sol, amb un cercle central i uns punts rec-

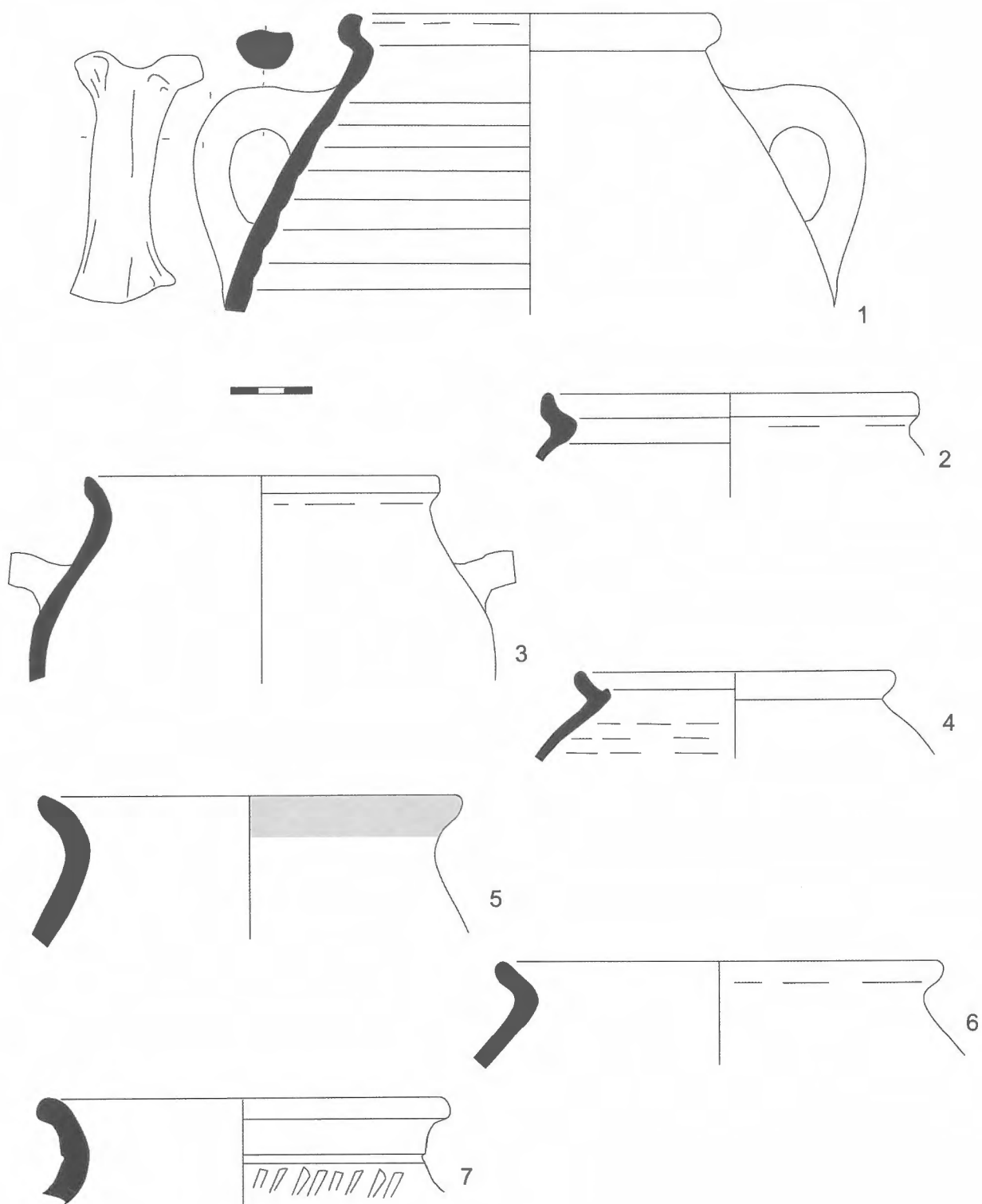

Fig 75. Olles i/o urnes. 1) UE 2603), 2) UE 2227, 3) UE 2533, 4) UE 2679, 5) UE 2258, 6) UE 2602, 7) UE 2582.

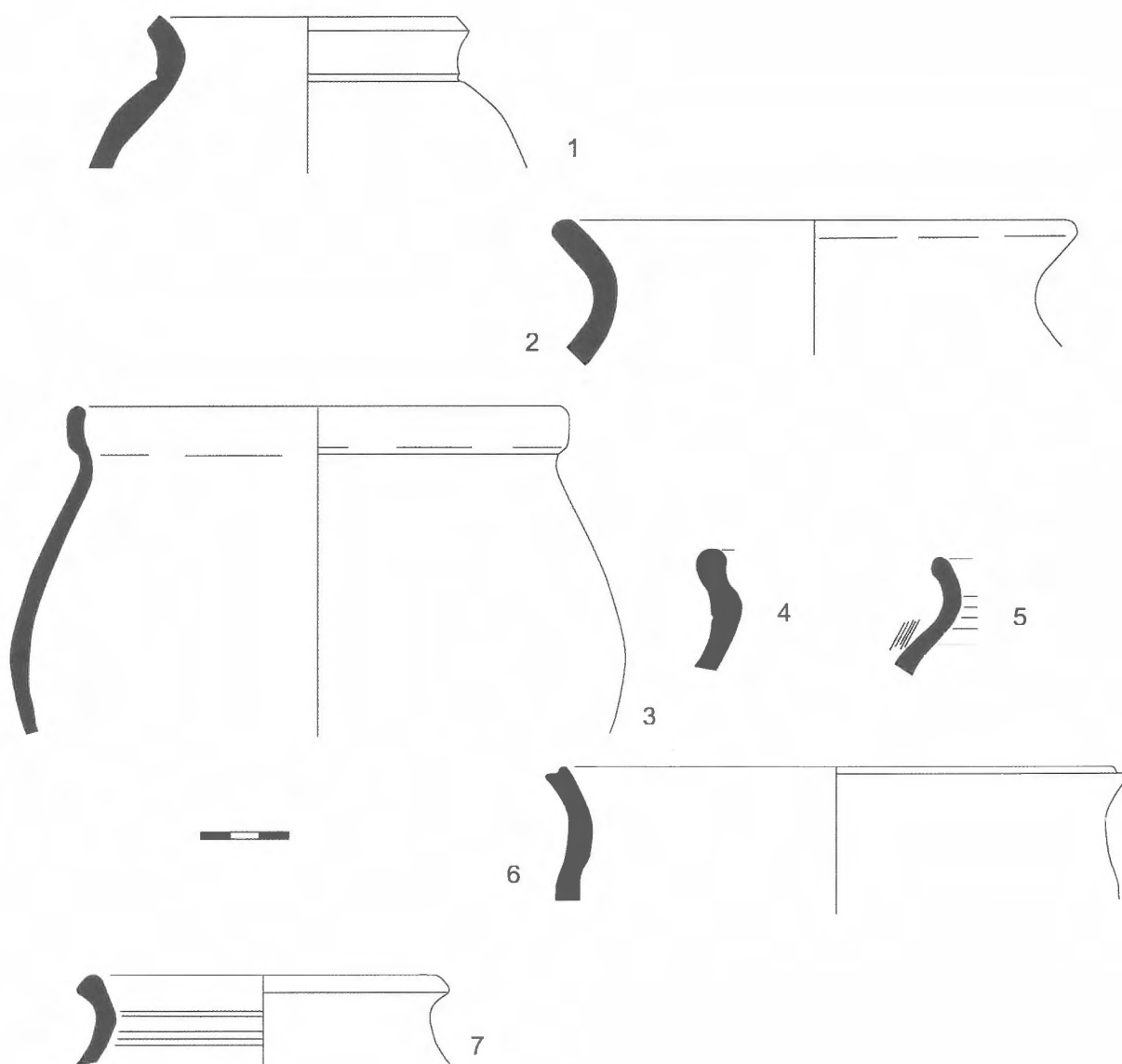

Fig 76. Olles i/o urnes. 1) UE 2448, 2 i 3) UE 3210, 4) UE 2448, 5) UE 2486, 6) UE 3224, 7) UE 2474.

tangulars disposats equidistants a manera dels rajols, apareguda en un nivell d'altíssim valor (fig. 72, 1, 83 a, 5), com tindrem ocasió d'anar veient (*infra*); també ens referirem a un peu d'un atuell de forma indeterminada, potser una escudella, amb restes evidents d'una decoració impresa d'un petit cercle amb puntillat seguit i dos altres concèntrics, de gran radi, un de puntillat seguit i l'altre, parcial (fig. 72, 3), un fragment d'una tapadora de la forma Rigoir 31 (fig. 72, 4) i algun fragment informe decorat amb rodeta. Recordarem, també, un fragment informe, minúscul, amb mostra d'una

decoració similar a base de losanges de traç discontinu i petits cercles impresos (fig. 72, 2). Aquest material, certament escàs, ens marca una cronologia àmplia que abraçaria tot el segle cinquè i els primers decennis del sisè.

Durant la campanya del 2005 s'han inventariat dos bocins de llàntia africana tardana (fig. 72, 7). Només el primer permet una mínima classificació a partir de la decoració feta a motlle parcialment visible. Pensem que correspon a una lucerna de la forma Atlante VIII B o C (Atlante, 1981, 192-198; Bonifay, 2004, 358-370) que,

recordem-ho, es dataria a partir de mitjan segle IV fins a la darrerria del V.

Si féssim referència, ara, al material amfòric, observariem novament una situació semblant. En efecte, uns quants bocins recuperats, molts informes, i solament unes poques formes que permetin una classificació segura. A títol general interessa destacar que majoritàriament el material identificat pot considerar-se, per les característiques de les argiles —vermelles, molt vives, rugoses, amb nòduls de calç— i per la presència constant d'unes engalbes determinades —grogues i vives, espesses i ben repartides i adherides—, procediria del nord d'Àfrica, preferentment del territori immediat de Cartago. Les formes identificades amb seguretat, la Keay 61 —una vora amb nansa (fig. 73, 3), una altra vora amb coll assimilable a la variant B, i potser una nansa (fig. 73, 2), i un peu (fig. 73, 8, 83 b, 2)) i la 62 —tres vores (fig. 73, 7, 9 i 11, 83 b, 1), les dues darreres en contextos preciosos) i dues nanses (UE 2312 i 3122)— ho confirmarien. De l'orient de la Mediterrània, del territori de Gaza, hem localitzat uns pocs fragments que cal posar en relació amb la forma Almagro 54/Keay 54 (fig. 73, 6, 83 b, 3), que hauria transportat vi. D'aquest mateix estrat, recordarem un fragment informe, amb decoració a la paret externa de fins solcs paral·lels. Altres fragments, vores, nanses i informes, més malmesos, no permeten filar més prim.

Si analitzem la cronologia d'aquest recipients se'ns dibuixa un panorama força coherent amb uns recipients amb cronologia ferma dins dels segles VI i VII (Keay, 1984, 278-286 i 303-350; Remolà, 2000, 158-161 i 226-228; Bonifay, Carrer i Rigoir (dir.), 1998, 108-127; Bonifay, 2004, 140-141 i 137-140, respectivament) tot i que, pel que fa a la forma 62, no és rara la seva presència al llarg de la segona meitat del segle V. L'altra, la 61, apareix repetidament en contextos clars de la setena centúria, com per exemple a Tarragona (Remolà, 2000, 158-159), Marsella (Bonifay, Carre i Rigoir (dir.), 1998, 108-127 i 357-358), a Cartagena (Ramallo, Ruiz i Berrocal, 1997, 207-210), al sector de Santa Margarida, a Empúries (Llinàs *et al.*, 1997, 75-79 i 81) o al puig de les Muralles (Puig Rom, Roses) on és ben documentada al costat de la forma Yassi-Ada I, d'idèntica cronologia (Nolla i Casas, 1997 b, 11 i 19, fig. 8).

Ambdós envasos haurien contingut i transportat, versemblantment, oli nord-africà, una substància

absolutament bàsica i, des de múltiples òptiques, gens estranya per tant de localitzar entre les deixalles generades pels estadants del *castellum*.

Les mateixes consideracions podríem fer per a l'àmfora de Gaza, ben present a les zones costaneres de l'actual Catalunya en contextos tardans (Keay, 1984, 278-286; Remolà, 2000, 226-228; Bonifay, Carre i Rigoir (dir.), 1998, 126-127).

Només hem recuperat dos fragment d'atuell de vidre amb forma identificable. El primer és una peça translúcida, de color verdós clar, molt uniforme i sense exfoliacions, un vidre modern, típic de l'antiguitat tardana. La forma conservada podria pertànyer a un got de parets obertes de 6 cm de diàmetre, molt semblant a d'altres localitzats, per exemple, al puig de les Muralles (Puig Rom, Roses), recentment estudiats i dins d'un context de segle setè (Nolla, 1998, 237-249, fig. 6,35-38), que assimilaríem a la forma 28 b de Foy, que aquesta autora dataria des de la darrerria del segle VII en endavant (Foy, 1995, 212-213, pl. 24). L'altra, la llarga tija massissa i helicoidal de 5 cm d'una copa, d'un vidre de qualitat, tanmateix amb exfoliacions, de color blau-verd molt clar, semitransparent, que cal posar en relació amb la forma 27 de Foy, és ben present en contextos avançats i preferentment a partir del 700 (Foy, 1995, 211, pl. 24) (fig. 72, 5, 83 a, 4). Recordem que s'han trobat unes quantes d'aquestes copes al puig de les Muralles (Puig Rom, Roses) abandonat a final de la segona dècada del segle VIII (Nolla, 1998, 241-248, fig. 3, 4 i 5) o a Mataró (Pérez-Sala, 2004, 515, fig. 24,32). Una i altra peça confirmen, per una banda, la data d'abandonament del *castellum* i, per altra, la precisió de la cronologia atorgada a aquests atuell de vidre.

Convindria, ara, descriure i analitzar la ceràmica comuna oxidada i reduïda que, com tindrem ocasió de veure, constitueix un conjunt numèricament significatiu i prou uniforme. Tanmateix, abans d'entrar en el tema és justificat fer unes quantes consideracions que han de permetre solucionar dubtes tot assenyalant qüestions de tipus metodològic que podrien —i poden— puntualment portar a errors.

Efectivament, tal com s'ha anat veient i tal com sovint s'ha intentat explicar, el *castellum* de Sant Julià es disposà directament sobre les ruïnes del vell *oppidum* aprofitant parcialment, tot millorant-les, les defenses urbanes nord-occidentals. Aquest

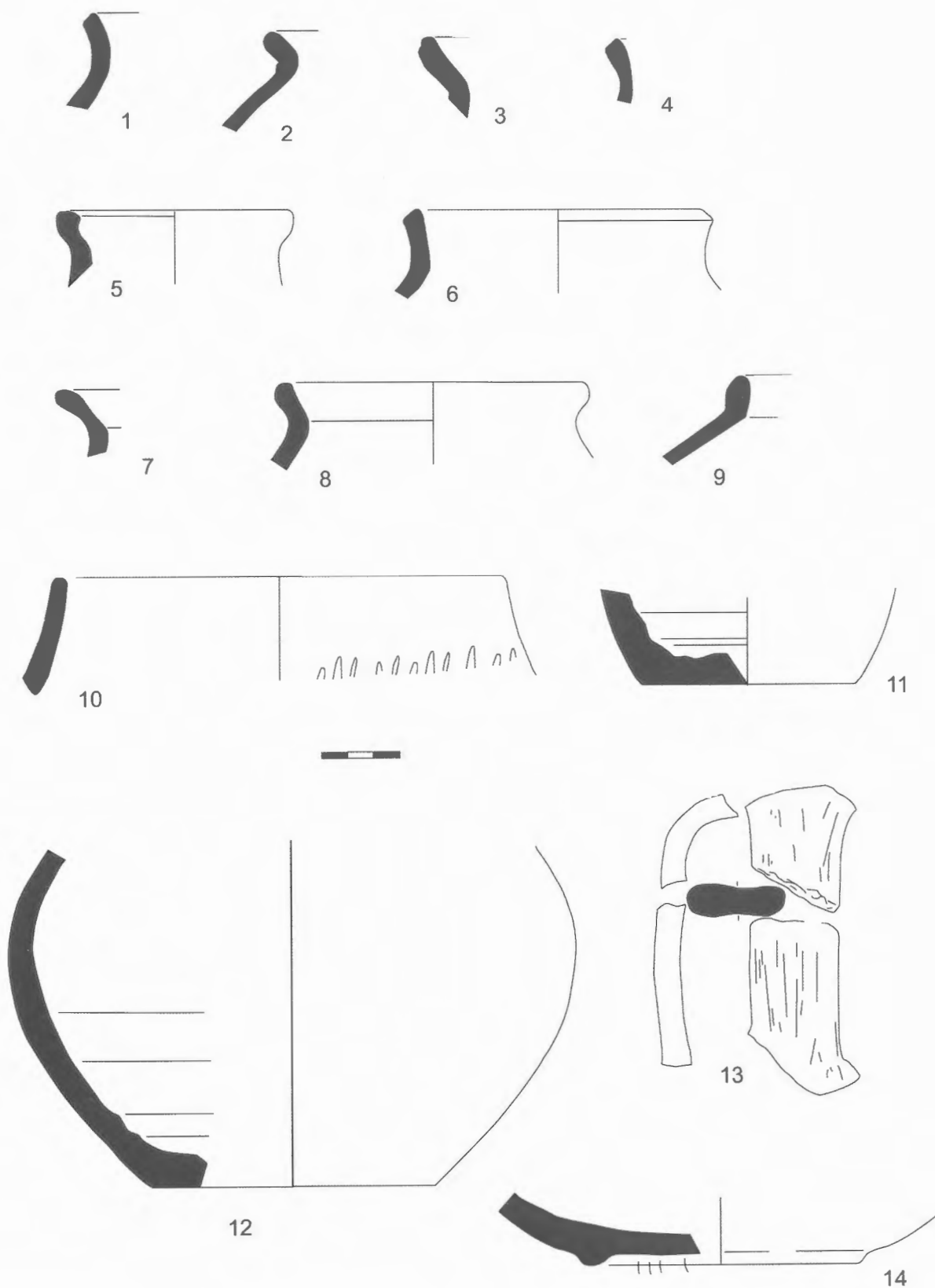

Fig 77. Olles i/o urnes. 1) UE 2449, 2) UE 2448, 3) UE 2327, 4, 6 i 7) UE 2448, 10) UE 2958, 12) UE 2449, 14) UE 2568. Gerres i/o tupins. 5) UE 2448, 9) UE 2822, 11) UE 2484, 13) UE 2212.

fet significà el remenament constant de nivells antics amb cronologies baixrepublicanes o anteriors. Les reformes, algunes de gran volada, que significaren modificacions importants de la caserna tardoantiga, afectaren altra vegada estrats antics. Aquest fet i les peculiaritats de l'establiment baixromà, amb una presència humana permanent reduïda i amb l'ús assumit de mantenir polit i net el recinte i llençant les escombraries generades en uns determinats abocadors que no han estat localitzats, fan que el material ceràmic atribuïble a aquesta fase avançada de la història del lloc sigui escàs i poc representatiu i preferentment es tracti de ceràmica comuna, oxidada i reduïda.

Sabuda és la dificultat, per manca d'estudis sistemàtics, d'una atribució cronològica precisa de les ceràmiques anomenades "comunes", moltes vegades de disseny precís i savi i de funcionalitat molt determinada, que expliquen una perdurabilitat constant de la forma al llarg de centúries. Aquest fet s'intensifica amb les anomenades ceràmiques reduïdes grolleres, terrissa de cuina molt estandaritzada amb formes de molt vella tradició i d'escassos canvis tipològics que permetin una certa precisió cronològica.

Aquestes circumstàncies han representat, doncs, sense el recolzament d'una estratificació precisa i fiable, un problema afegit que, com anirem veient, ha estat possible solucionar a partir de les peculiaritats formals i tipològiques de les ceràmiques comunes d'època ibèrica o baixrepublicana, ben fixades en el sectors dels jaciment on no hi ha perdurabilitats posteriors al primer terç del segle I aC —sector de l'antiga església parroquial (Burch *et al.*, 2001, 112-120, fig. 69) o camp de sitges del Bosc del Congost (Sagrera, 2002). Per a les ceràmiques comunes de tipus oxidat, hem tingut a favor la diferència radical tant de formes i acabats com d'argiles, entre les produccions anteriors al canvi d'era i les posteriors, amb la qual cosa, doncs, podem considerar que el material que analitzarem tot seguit representa la quasi totalitat de la ceràmica comuna tardana localitzada durant aquestes campanyes d'excavació.

3.1.2. Ceràmiques de cuina africanes

Hi atribuïm dos fragments, molt semblants, de dues olles (fig. 74, 5 i 6) de forma globular que assimilariem a la forma Vila-roma 5-40, definida per primera vegada en aquell extraordinari abocador de la part alta de l'antiga *Tarraco* (Aquilué, 1989, 196-

198, fig. 91) amb petites variacions. Es tracta d'una olla sense coll, llavi ben diferenciats i obert, molt marcat i preparat interiorment per encaixar-hi una tapadora, amb la cara exterior marcada amb petits solcs paral·lels i marques de tornejat que són evidents, també, en la paret externa i interna. És característica la presència de dues petites nanses contraposades que anaven de la panxa al llavi —i que no hem pogut documentar en els nostres fragments— i el recobriment d'una patina grisosa sobre la paret exterior. Recordem que a Vila-roma aquestes peces s'havien de datar cap a mitjan segle cinquè i com s'assenyalaven les semblances amb els grup 24 de Fulford i Peacock amb cronologies, en aquest cas, de segle sisè i setè (Fulford i Peacock, 1984, 184-185; Bonifay, 2004, 239-242). Tindrem ocasió de veure una producció de peces formalment semblants en terrissa oxidada local i en reduïda grollera. Els fragments identificats mostren uns diàmetres de boca entre 18-20 cm i una alçada indeterminada però, amb tota seguretat, a l'entorn d'uns 15-18 cm. Cal referir-se, ara, a una vora ben desenvolupada d'un plat-tapadora de la forma Ostia I, 261, abundantíssima en nivells del segle III i IV i que desapareixeria en la primera meitat del segle V (fig. 74, 3, 83 a, 6) (Aquilué, 1995, 66-67; Bonifay, 2004, 225-227). És una peça grisa, passada de forn, que hauria de correspondre al moment fundacional de la fortalesa o en els primers temps de funcionament si no la considerem com a prova de les freqüentacions del lloc en relació a l'existència del temple romanorepublicà. Dos nous fragments (fig. 74, 1 i 2) que assimilariem a la forma Ostia III, 322, amb vora fumada, semblen característics de finals del segle II i del III, amb una més que possible pervivència durant la centúria següent (Aquilué, 1995, 67; Bonifay, 2004, 225-226).

També considerariem d'origen africà un fragment de tupí amb nansa (fig. 74, 4) que assimilariem a les formes 131 o 200 de Hayes (Aguarod, 1991, 297-299), tot i que la datació d'aquells gots ansats no va més enllà de l'alt imperi. Tractant-se d'un únic fragment en abstindrem de fer consideracions i un fragment informe, interiorment acanalat i recobert per una ben fixada engalba cendrosa a l'exterior.

3.1.3. Ceràmica comuna oxidada.

Poc nombrosa si la comparem a la ceràmica reduïda de cuina, i no cal dir si ho fem amb les ceràmi-

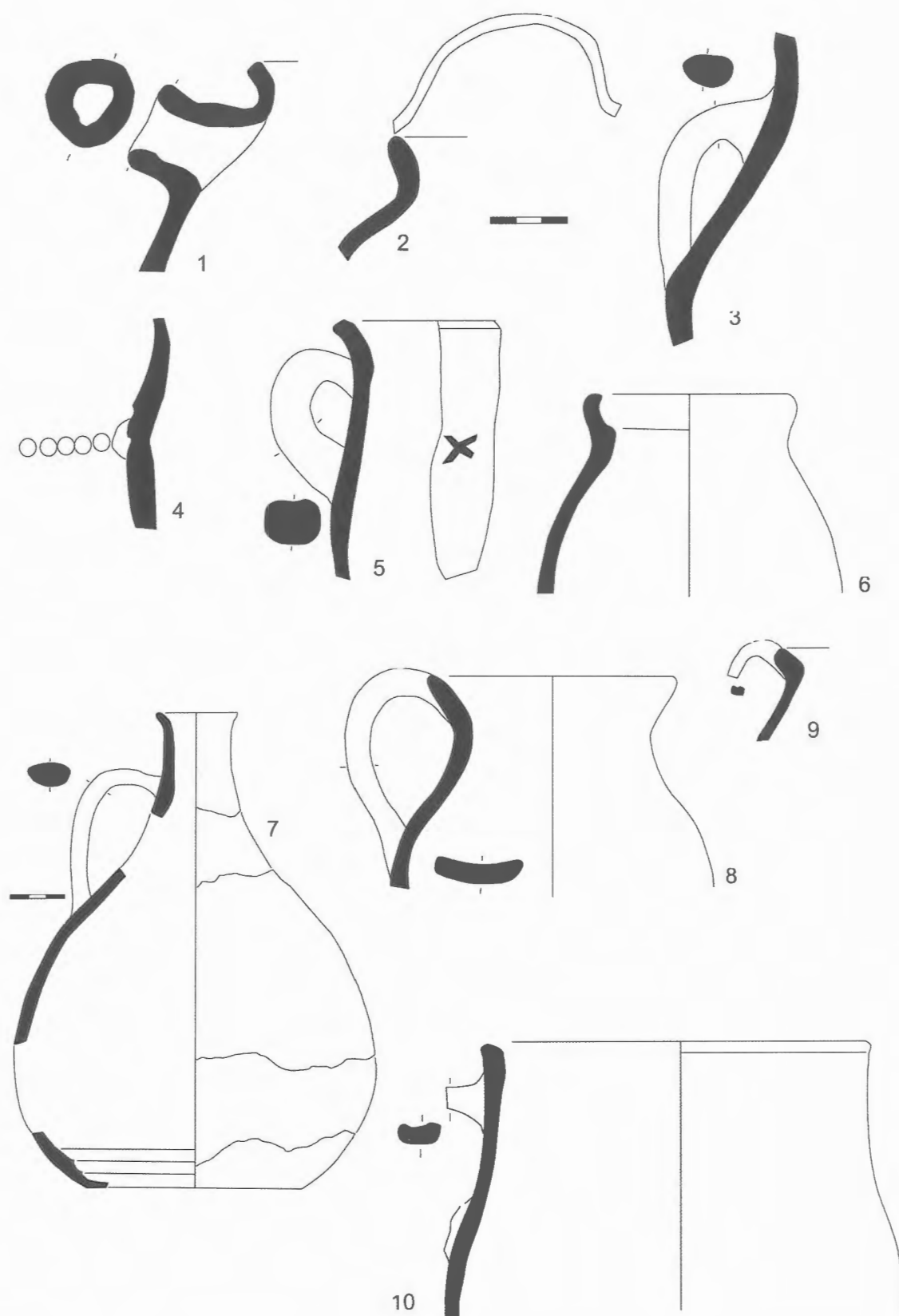

Fig 78. Recipients amb broc vessador. 1) UE 2484. Gerres amb boca trilobulada. 2) UE 2577). Gerres i/o tupins. 3) UE 2350, 4) UE 2554, 5) UE 2714, 6) UE 2350, 8) UE 2449, 9) UE 2613, 10) UE 3219. Ampolla. 7) UE 2217.

ques grolleres preferentment de tonalitats negres o gris molt fosc però de vegades marronoses o vermellores. També cal considerar que els fragments identificats defineixen terrisses d'argila dura i ben cuita, dins d'una evident tradició romana.

Pel que fa a les formes identifiquem urnes o olles (pel matís entre una i altra, Casas *et al.*, 1990, 34) de mides mitjanes, sense coll, vora evident i oberta i sense peus i base plana (fig. 77, 3 i 12), uns fets característics de la ceràmica d'aquesta època com constatem, per exemple, al territori de l'actual Extremadura (Alba, 2003, 320, 322, 324 i 326 i fig. 21, 23, 25 i 27). Altres fragments podrien correspondre a gerres de panxa globular amb petit peu anul·lar (fig. 77, 14), o ampolles d'una o dues nanses (fig. 78, 3) entre les quals n'hem d'assenyalar una de sencera (fig. 78, 7), de base plana, panxa alta, espatlla, quasi sense coll i broc ben evident i alt i una nansa (o dues) que de l'espatlla s'uneix al coll, sota l'alta vora, d'argila rosada amb puntets blancs i negres, brillants, i amb una engalba beix cobrint l'exterior del recipient. La nansa, força plana, és de secció el·líptica. És un atuell de 39 cm d'alçada, de 7 cm de diàmetre de boca, una amplada màxima de 29 cm i un diàmetre de base de 17 cm. En contextos tardoantics sovintegen gerres/ampolles semblants, com tindrem ocasió de comprovar. Una altra peça interessant és un recipient de base plana, amb fort acanalat intern, d'argila de qualitat, fina i ben depurada, de color beix suau i cobrint exterior d'una engalba blanca molt ben adherida, rugosa. Podria correspondre per les mides (8 cm de diàmetre de base) a una gerra o ampolla.

3.1.4. Ceràmica comuna reduïda

Si considerem ara les ceràmiques reduïdes grolleres, el panorama és molt més complet i, sobretot, amb un nombre força més considerable de fragments. En tractar-se, com veurem, de ceràmica lligada a la cuina, a la manipulació i conservació d'aliments, a la cocció i al bullit, ajudaria a explicar, potser, aquesta presència significativa. Són peces preferentment sense peu i de base plana o lleugerament bombada, característiques constants i quasi sense excepcions en les ceràmiques d'època del domini visigot a Mataró (Cela i Revilla, 2004, 373-397), Iesso (Uscatescu, 2004, 50-66, fig. 17-40 i 52) al territori de l'actual Extremadura (Alba, 2003, 320, 322, 324 i 326 i fig. 21, 23, 25 i 27) i, de fet, arreu

de la Península Ibèrica (Caballero, Mateos i Retuerce, editors, 2003), amb poques decoracions si no són impressions senzilles fetes abans de la cuita (UE 2554, 2582, 2683, 2958) o raspallats (UE 2484). A diferència del que podem comprovar en contextos tardans, a Sant Julià són rares les peces amb mugrons ornamentals o amb apèndixs i nanses aplicades (fig. 78, 4, 75, 7, 77, 10).

Vegem-ne, tot seguit, grups i peculiaritats:

A) Olles.

Constitueixen un conjunt característic àmpliament documentat. Són recipients de perfil en S, de panxa globular i base plana, sense coll i llavi evident però no pas especialment alt i obert cap enfora. Les nanses, contraposades, són en forma d'orella, sempre robustes i algunes amb punt d'unió doble i de secció semicircular que s'uneixen en totes les peces documentades sempre a la panxa per sota del llavi. És també un fet que es repeteix estries ben marcades per dins i per fora. Una peça notable (fig. 75, 1), de nanses robustes i contraposades que acabem de descriure, ens pot servir de model, amb un diàmetre de boca de 14 cm, llavi curt però ben marcat i obert, idèntic al de les olles de ceràmica de cuina africana que hem descrit més amunt (*supra*), adaptat a rebre una tapadora, alçada considerable (més de 25 cm) i diàmetre màxim d'uns 25 cm si fa no fa a mitja altura de la peça. La base, sense peu, seria plana o lleument còncava. Internament i externa, marcada per un seguit d'estries paral·leles. N'hem identificat tres individus (fig. 75, 1, 2 i 4).

Són semblants unes altres olles amb nanses de cinta (fig. 75, 3), amb llavi menys marcat, suauement obert. Els diàmetres de boca d'aquestes peces se situen entre 13 i 14 cm, però són menys altes i d'amplada màxima molt menor que les que hem definit anteriorment. En coneixem dos individus (UE 2533 i 2536). No hi ha dubte que aquests recipients eren de base plana o subtilment còncava.

Formes molt semblants, idèntiques en molts aspectes, les trobem a la ciutadella de Roses, en contextos clars del segle VII (Puig, 1998, 191, làm. 4, 2 i 4), al puig de les Muralles, a Roses, en un context clar del segle setè i principi del vuitè (Nolla i Casas, 1997 b, 9-10, fig. 3, 1 a 5, 4, 2 i 5, 1 i 2). A Vilauba, en la fase més avançada de la història del lloc, trobem olles o urnes de perfils de

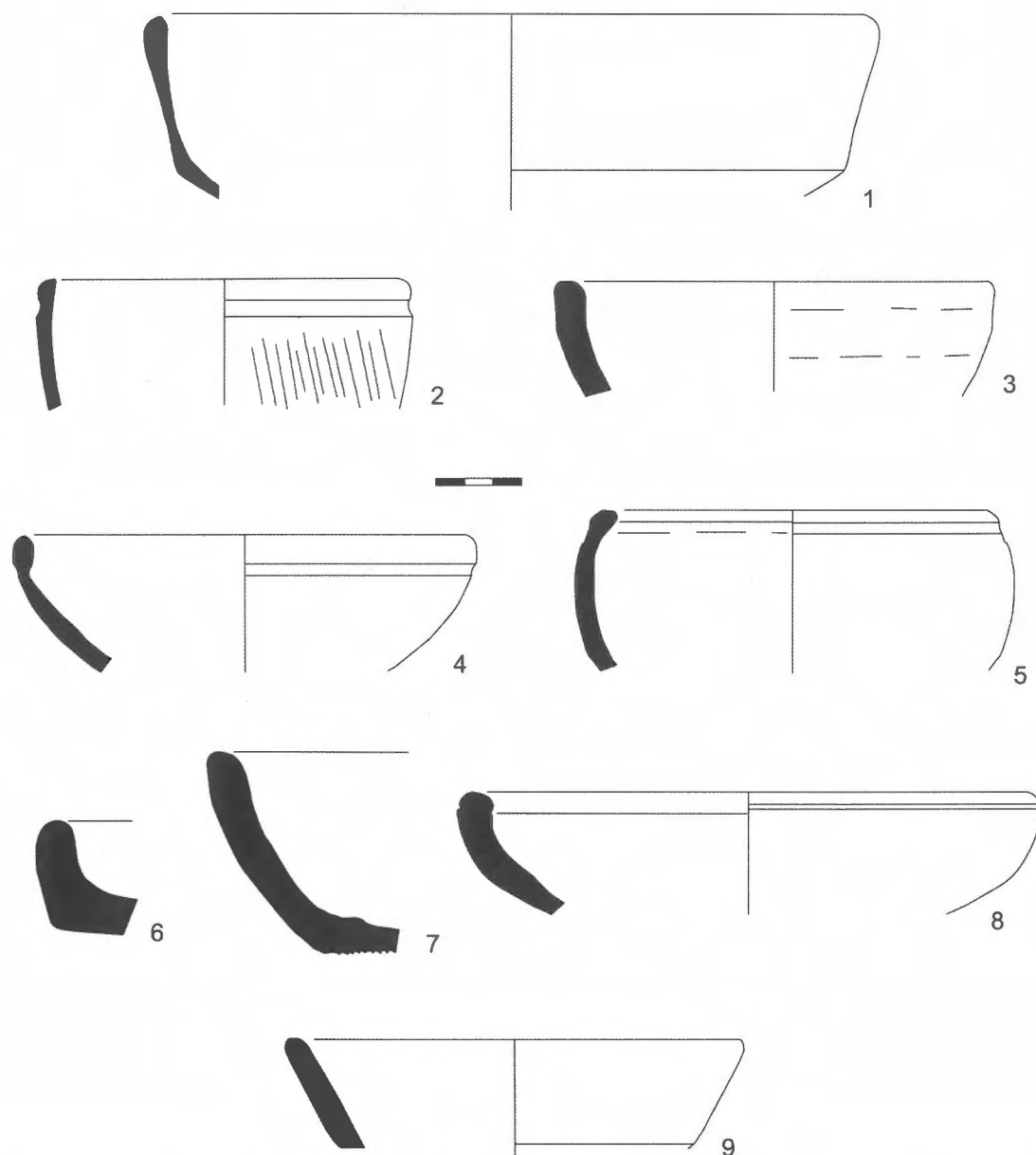

Fig 79. Escudelles i/o cassoles. 1) UE 2667, 2 i 3) UE 2533, 4) UE 2536, 5) UE 2448, 6) UE 2678, 7) UE 2448, 9) UE 2613. Plat. 8) UE 2443.

vora molt semblants però sense poder documentar la presència de nanses (Castanyer i Tremoleda, 1999, làm. 95,14, 273, làm. 105,7). A Tarragona, peces semblants són característiques del segle VII (Macias, 1999, 141-142, làm. 56; Macias i Remolà, 2000, 490-491, fig. 4,2 a 7) per a les quals s'apunta un origen oriental. Més lluny, coneixem recipients molt semblants recuperats en nivells tardoantics a la Ligúria (Munialdo *et al.*, 1998, 235, fig. 4).

Finalment ens referirem a un altre recipient similar però de perfil molt suau i parets quasi rectes, amb nanses contraposades petites però molt robustes, de secció quadrangular amb vores arrodonides i amb una decoració exterior conformant una faixa de X incises abans de la cuita (fig. 78, 5). Interessa destacar que decoracions similars són ben conegudes en contextos baiximperials o posteriors (a Vilauba, per exemple: Castanyer i Tremoleda, 1999, làm. 103, 15).

B) Olles o urnes.

Peces idèntiques amb l'única diferència de posseir dues nanses (olles) o cap (urnes) (Casas *et al.*, 1990, 34). Hi ha d'haver de tot, versemblantment, però amb un predomini d'olles que no podem avaluar, tal com semblaria indicar la descoberta de nombrosos fragments de nanses. També caldria considerar que, en alguns casos, podrien correspondre a gerres o tupins d'una sola nansa. A partir d'un diàmetre de boca de 15 cm o superior ens inclinaríem per atribuir-lo al grup d'olles o urnes. En cas de mides inferiors semblaria més adequat atribuir-lo al grup de gerres i tupins.

Dins d'aquest grup les divisions s'han de fer a partir dels perfils de la vora, sempre en S, però amb múltiples variants, que de vegades poden arribar a ser notables. N'hi ha amb el punt d'unió de la panxa i el llavi molt marcat (fig. 75, 6) i, de vegades, pintat externament amb una engalba blanca (fig. 75, 5), o amb un solc ben evident en el punt d'unió amb la panxa (fig. 76, 4), de vora triangular (fig. 76, 6 i 7). Altres són de perfils més suaus, amb llavis més o menys alts i més o menys matisats i amb variacions notables quant al diàmetre màxim del recipient, amb peces esveltes i altres de molt rabassudes, amb parets més gruixudes o més primes i amb diàmetres de boca superiors als 15 cm. En altres ocasions, sense distinció clara, la diferència entre panxa, coll i vora és imprecisa, només un suau canvi d'orientació (fig. 77, 10), en aquesta ocasió, amb impressions lanceolades profundes, posades en vertical, decorant la paret exterior del recipient en el punt de la màxima amplada

Se'n troben de similars arreu en contextos tardans, a Vilauba (Castanyer i Tremoleda, 1999), a la zona de la carretera de Sant Martí, a Empúries (Llinàs *et al.*, 1997, 75, fig. 40), a Tarragona (Macias, 1999), a Roses, al puig de les Muralles (Nolla i Casas, 1997 b), entre altres.

C) Tupins i gerres.

Amb una única nansa en un i altre cas i diferents per les mides més reduïdes del tupí. En aquestes peces la nansa sol unir-se al llavi. N'hem localitzat amb nanses amples de cinta (fig. 78, 8) i altres de secció semicircular (fig. 78, 9) i d'alçades variables, amb diàmetres de vora de 10 a 12 cm. Les gerres mostren perfils més suaus i més alçada. No hem conservat cap fragment que ens informi com s'unien les nanses al recipient. De la UE 2000, en

coneixem una peça amb diàmetre de vora d'11 cm, similar a una procedent de can Paleta, al Penedès (Enrich i Enrich, 1997, 26-27 i 36 (P-II-19)), a Fuentes, al centre de la Península (López i Barroso, 1998, 312, fig. IX) o a Extremadura, en contextos similars (Alba, 2003, 320, fig. 21). També correspon a aquesta forma una vora reduïda, de llavi molt recte i panxa globular (fig. 77, 9) i, potser, un peu amb base plana, de tons marronosos (UE 2812).

D) Gerres de boca trilobulada.

N'hem identificat una (fig. 78, 2) amb un diàmetre de boca d'uns 12 cm i perfil d'olla. No s'ha documentat, però per les característiques del recipient hem de suposar l'existència d'una sola nansa. Novament en trobem paral·lels al puig de les Muralles (Nolla i Casas, 1997 b, 9-10, fig. 4,1), de cronologia ben fixada, a Tarragona (Macias, 1999, 99 i 102, làm. 29,25 i làm. 25,3, o a Vilaclara (Enrich i Enrich, 1997, fig. 11, 14 i 16) a Extremadura (Alba, 2003, 320, fig. 21, amb diversos exemples) o, si mirem més enllà, a la Ligúria (Munialdo *et al.*, 1998, 243, fig. 6). Aquestes gerres esdevenen un dels objectes característics en contextos visigots i immediatament posteriors (a València —Pascual, Ribera i Rosselló, 2003, 102, fig. 27—, a Melque —Caballero, Retuerce i Sáez, 2003, 256, fig. 17—, vall mitjana de l'Ebre —Hernández i Bienes, 2003, 310, fig. 2,5 i 312, fig. 4,10—, Madrid —Vigil-Escalera, 2003, 280 i 283, fig. 3 i 5—, Braga i Dume —Gaspar, 2003, 477, fig. 28, Còrdova —Fuentes i Hidalgo, 2003, 524, fig. 11).

E) Gerra amb broc abocador.

Una peça identificada (fig. 78, 1) i només parcialment conservada. Aquest recipient té més de 20-25 cm d'altura, amb diàmetre de boca a l'entorn de 10-12 cm i, en canvi, un diàmetre màxim d'entre 20 i 22 cm, amb forma d'olla i amb un broc cilíndric poc acurat, disposat sota el punt d'unió de panxa i llavi de 4/5 cm.

Recordem la localització d'un atuell similar a Vilauba, peça única localitzada en un estrat baiximperial (Castanyer i Tremoleda, 1999, làm. 92,8). Aquesta mena de recipients, com veurem tot seguit, són característics de contextos cronològics tardoantics amb una perdurabilitat molt clara dins d'època carolíngia, en el benentès que caldria distingir dos models, dues formes, prou diferents que no queda clar que tinguessin les mateixes funcions ni que evolucionessin paral·lelament. Cal dir que a

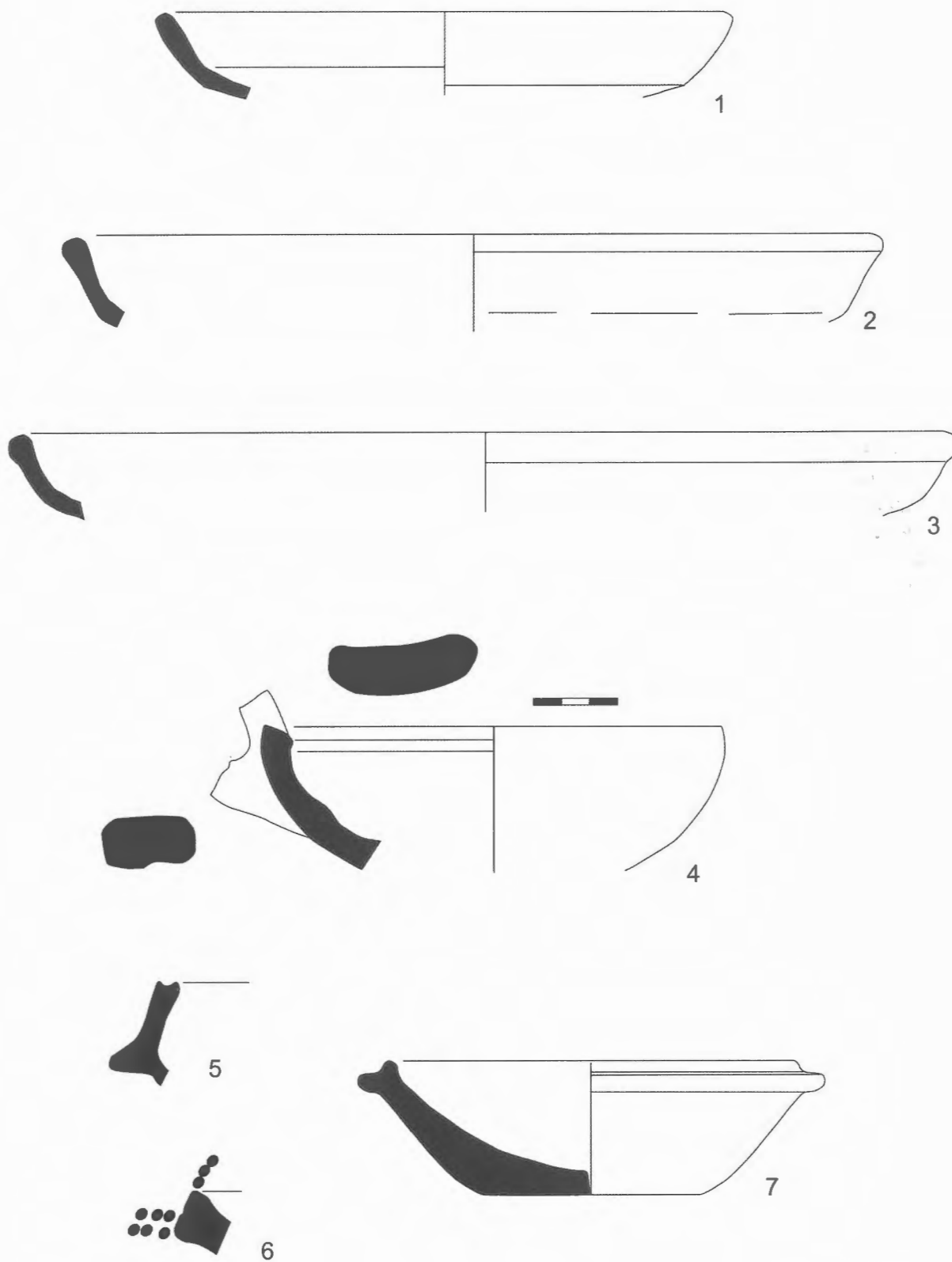

Fig 80. Plats. 1) UE 2632. 2 i 3) UE 2536. Escudella amb una nansa. 4) UE 2350. Morters. 5) UE 2572, 6) UE 2536, 7) UE 2536.

partir de fragments escadussers és difícil atribuir la peça a un o altre recipient. Es tracta, en un cas, de cassoles altes amb gran diàmetre de boca i un broc abocador. Pertany a aquest grup un fragment trobat a Sant Martí d'Empúries, dins d'una sitja, en un context propi dels segles V i VI (Aquilué i Burés, 1999, 395, fig. 343,2), o a Narbona, al Clos de la Lombarda (Raynaud, 1991, 217, fig. 1,11), els fragments de Cartagena (Ramallo, Ruiz i Berrocal, 1997, fig. 11, 1 i fig. 12) en un context de primer quart del segle VII o els d'Eivissa (Ramon i Cau, 1997, 305,15), de cronologia similar, o els de Tàrraco (Macias, 1999, 53-56, fig. 1-2), que caldria datar en els segles V i VI.

L'altra seria una gerra, amb diàmetre de boca molt més reduït, amb un broc abocador disposat per sota del llavi, un recipient, indubtablement una gerra, amb una o unes nanses per moure-la còmodament, que s'adequa molt millor al que hem localitzat a Sant Julià i que, com podem comprovar, sembla que és l'atuell que acabà imposant-se, i és evident el seu ús en contextos clars d'època carolíngia, entre els segles VIII i X (com a exemple, amb presència clara des de contextos merovingis a l'entorn de l'any mil: Gentili, 1988, 318-334). El fragment de Vilauba, ja ressenyat (*supra*), s'hi aproxima extraordinàriament, com altres recipient del nord d'Itàlia (Brogiolo i Gelichi, 1998, 218, fig. 3,5-6), a la Toscana (Ciampoltrini, 1998, 295, fig. 4,6) o a Roma (Ricci, 1998, 361, 5,2, 373, fig. 13,5, 376, fig. 15,1 a 4) en cronologies pròpies del segle VII. També trobem altres exemples a València (Pascual, Ribera i Rosselló, 2003, 105, fig. 30,1), en l'horitzó I del Tolmo de Minateda (Albacete) (Gutiérrez, Gamo i Amorós, 2003, 129, fig. 6,8 i 133, fig. 9,4) Vall del Duero (Larrén *et al.*, 2003, 296, fig. 4), Madrid, (Vigil-Escalera, 2003, 383, fig. 5). En contextos més tardans la trobem a Barcelona (López *et al.*, 2003, 59, fig. IX,10) o a Melque (Caballero, Retuerce i Sáez, 2003, 252, fig. 14);

F) Ampolles.

Se'n localitzà una de quasi sencera en la UE 2217 (fig. 78, 7), nivell d'enderroc de la fase més moderna, d'argila vermellosa, amb el broc prou marcat i 6,8 cm de diàmetre de boca, base plana, una alçada total de 39 cm i una amplada màxima, a la panxa, de 28 cm. Només s'ha conservat una nansa i noensem que en posseís dues de contraposades, tot i que no ho podem descartar. És una peça notable, grollerota, amb paral·lels abundants en

contextos de segle setè avançat o poc després. Recordem la presència d'una peça similar al puig de les Muralles (Nolla i Casas, 1997 b, fig. 6,2), a can Bernades, a Santa Perpètua de Mogoda (Coll, Roig i Molina, 1997, 11 i 52, làm. 7,11). L'aparició, en nivells de la fase baiximperial de Vilauba, d'una ampolla de broc alt i desenvolupat, amb nansa, podria ser un prototipus d'aquestes, més avançades en el temps (Castanyer i Tremoleda, 1999, làm. 103,12).

Peces molt semblants, amb una o dues nanses i argiles oxidants, en coneixem en contextos funeraris ben datats a la segona meitat del segle VII o inici del VIII (López i Barroso, 1998, 300-301 i 310, fig. VII), en els nivells d'abandonament del poblat del Bovalar, al Segrià (Cau, 1999 a, 360-361; Cau, 1999 b, 363), a Extremadura (Alba, 2003, 322, fig. 23), a l'horitzó II del Tolmo de Minateda (fig. 15,7), Melque (fig. 17), vall del Duero (fig. 7).

G) Cassoles.

Peces abundants però tipològicament molt variades. Algunes de parets rectes i obertes, amb llavi indiferenciat, altres de formes més arrodonides i fins i tot hemisfèriques, amb llavi petit però ben marcat, altres de més baixes similars a grans plats, de parets rectes o més arrodonides, i peces carenades que recordarien les escudelles. En total hem identificat una desena d'individus. Sense peus i base plana, en alguna ocasió podrien estar dotats d'una o dues nanses, com un gran fragment (UE 2358), d'uns 20 cm de diàmetre, amb una nansa molt robusta, de secció el·líptica i molt plana, conservada parcialment (fig. 80,4), o una altra, de parets molt robustes i d'uns 30 cm de diàmetre (fig. 79, 3 i 6), que podrien haver estat morters, tasca perfectament compatible amb el gruix de les peces. En coneixem de molt semblants a la zona d'Empúries, en nivells de segon quart del segle sisè (Llinàs *et al.*, 1997, 69, fig. 36,3), a Cartagena, en contextos del primer quart del segle setè (Ramallo, Ruiz i Berrocal, 1997, 221 i 223, fig. 3,5 i 6,4; Soler i Egea, 2000, 405, fig. B,9-13), a prop de Madrid (Geanini, 1998, 330, fig. 7), a Narbona (Raynaud, 1991, 231, fig. 8,6) o a la Itàlia septentrional (Brogiolo i Gelichi, 1998, 220, fig. 5,1), sempre en nivells tardoantics.

De cassoles/plats de parets obertes i rectes i base plana (fig. 79, 1), per exemple), se'n documenten a Vilauba en contextos baiximperial (Castanyer i Tremoleda, 1999, làm. 79,15 i 86,4) o d'època del

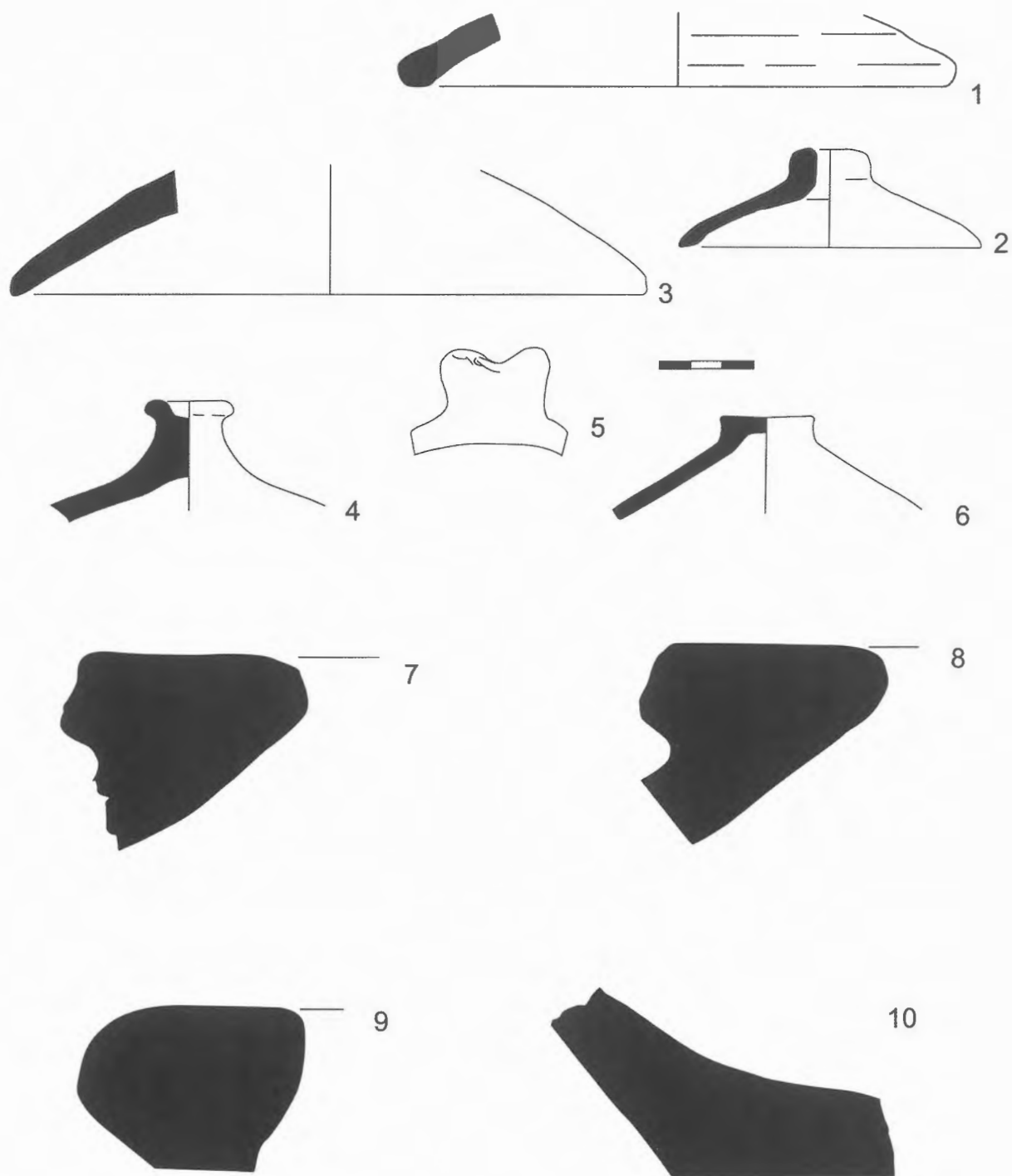

Fig 81. Tapadores. 1) UE 3201, 2) UE 2673, 3 i 4) UE 2513, 5) UE 2667, 6) UE 3224. *Dolia*. 7) UE 2539, 8) UE 2536, 9) UE 2648, 10) UE 2536.

domini visigot (Castanyer i Tremoleda, 1999, làm. 96,9) o a Mataró (Cela i Revilla, 2004, 388, fig. 173). Recordem que és una forma perfecta, omnipresent des de la baixa república.

H) Escudelles i plats

Recipients hemisfèrics, amb llavi arrodonit i marcat per un solc (fig. 79, 2 i 4), amb diàmetres de boca a l'entorn dels 15-17 cm, documentats en contextos tardans (Vilauba, fase baiximperial, Castanyer i Tremoleda, 1999, làm. 71,1 o 88,5). En algunes ocasions, no es diferencia el llavi de la paret del recipient (UE 2554), amb exemples semblants en contextos baiximperial de Vilauba (Castanyer i Tremoleda, 1999, làm. 85,9). D'altres peces mostren una carena alta, molt marcada, i llavi reentrant (UE 2577). Exemplars similars se'n documenten, en contextos del segle VII, a la ciutadella de Roses (Puig, 1998, 191, làm. 4,1 i 3).

Els plats, idèntics tècnicament a les escudelles, poden ser oberts i sense diferenciar paret de vora (fig. 80, 1) o amb un engruiximent arrodonit que la defineix (fig. 80, 2 i 3)

I) Morters.

Un de sencer, de parets molt massisses, de base plana, 5 cm d'alçada i un diàmetre de 15 cm i base plana. Una robusta rebava disposada immediatament sota un llavi molt curt i indiferenciat, constitueix la característica més significativa (fig. 80, 7). De semblants a Vilauba, fase baiximperial (Castanyer i Tremoleda, 1999, làm. 71,16, 72,10, 92,13) o en la visigoda (Castanyer i Tremoleda, 1999, làm. 93,11 o 94,9) o a Roses, a la ciutadella, dins del segle VII (Puig, 1998, 190, làm. 3,7). Hi ha un altre fragment (fig. 80, 5), d'un recipient amb visera i vora alta que podria correspondre, també, a una d'aquestes peces a bastament documentades en contextos tardoantic, amb paral·lels molt semblants entre el material de la fase V de les excavacions de la carretera de Sant Martí, a Empúries, que hom data vers el segon quart del segle VI (Llinàs *et al.*, 1997, 69, fig. 36,1) o, més lluny, a la Ligúria, amb cronologies similars (Munialdo *et al.*, 1998, 236, fig. 5).

La presència abundant de morters en contextos tardans és un fet prou conegut que cal relacionar amb costums alimentaris determinats. Recordem, a títol d'exemple, el significat d'aquests atuellers en els nivells tardans de Tarragona (Macias, 1999, 116-132) o a Narbona (Raynaud, 1991, 212, fig. 1,17 i 20 i 219, fig. 3,2 i 3)

J) Tapadores.

Unes quantes, amb argiles oxidants (fig. 81, 3) i, altres, reduïdes (fig. 81, 1, 5 i 6), amb poms massissos, cilíndrics o lleugerament còncaus. Peces semblants en els contextos tardans, de segle VI i VII, de l'excavació de la carretera de Sant Martí a Empúries (Llinàs *et al.*, 1997, 69, fig. 36,4 i 6 i 75, fig. 40), a Tarragona (Macias, 1999, 161-168) o a Narbona (Raynaud, 1991, 222, fig. 4,1 i 2).

K) Dolia.

Hem recuperat uns quants fragments d'uns recipients de magatzematge que assimilaríem sense dificultat a *dolia* i sempre de mida moderada, lluny d'aquells contenidors enormes que, immòbils i mig soterrats, es localitzen a bastament en la major part de les vil·les del país.

Els fragments que hem localitzat identifiquen atuellers de dimensions mitjanes i moderades, relativament fàcils de moure però amb les característiques pròpies dels recipients de més capacitat tant pel que fa al tipus d'argila, a l'abundància de desgriquant, als acabats generals i als perfils dels llavis com a les bases, planes i àpodes.

Tampoc no és segur que algunes d'aquestes peces no puguin pertànyer a les etapes més antigues de la història del lloc, a època baixrepublicana o a la fase més avançada que correspondria a l'ocupació reduïda i puntual de la zona de la muralla de la segona meitat del segle I aC. Nogensmenys, la presència en molts altres jaciments tardans de recipients d'emmagatzematge similars a Tàrraco, per exemple (Macias, 1999, 95-96), o a Iesso (Uscatescu, 2004, 130, fig. 50, 10) ens fa pensar en la possibilitat que almenys uns quants fossin propis d'aquesta etapa. Recordem una vora relativament petita i, per tant, atribuïble a un recipient de mides moderades procedent de la UE 2536 (fig. 81, 8 i 10), o unes altres molt semblants (fig. 81, 7 i 9) (en aquesta ocasió, de perfil més arrodonit), nivells alts en la seqüència estratigràfica i amb presència significativa de material tardà.

3.1.5. Tegula i imbrices (fig. 82)

Una de les sorpreses de l'excavació ha estat documentar l'ús, en el sistema de cobertura de l'edifici tardoantic, d'unes teules planes i d'uns *imbrices* de mòdul petit en grans quantitats i associades, sempre, a la caiguda del trespol, que permet deduir que, almenys a la darrera fase de construcció, els

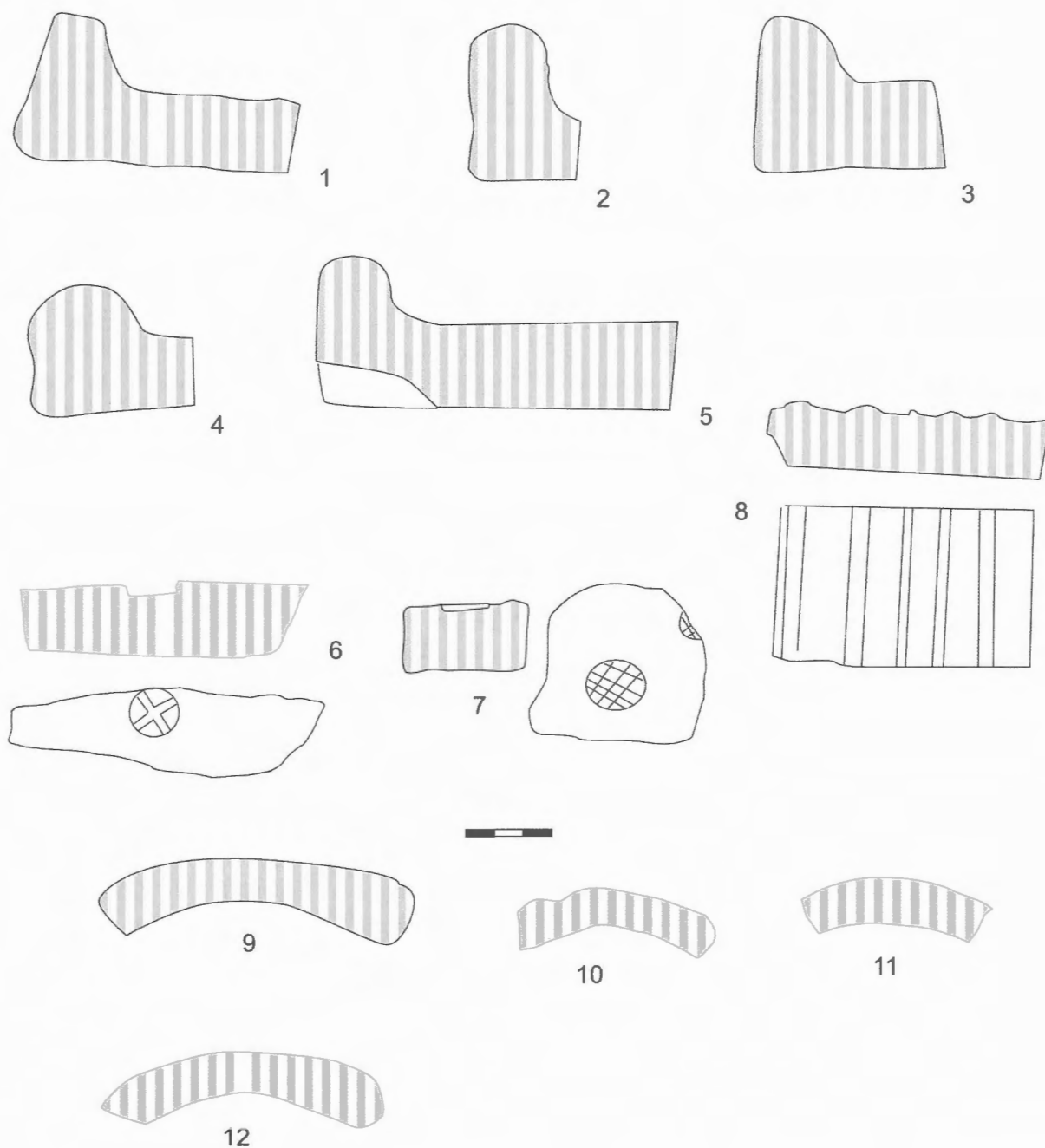

Fig 82. *Tegulae* i *imbrices* de mòdul petit. 1 i 2) UE 2469, 3) UE 2930, 4) UE 2821, 5) UE 2900, 6 i 7) UE 2275, 8 i 9) UE 2923, 10 i 11) UE 2469, 12) UE 2923.

sostres del *castellum* foren coberts a la manera convencional, fent servir teules planes i teules corbades però usant-ne unes d'identiques però de mides força menors i, en conseqüència, d'un pes considerablement inferior. És interessant assenyalar que estratigràficament ha quedat ben palès la diferent cronologia de les *tegula* i *imbrices* de mides convencionals o petites. Efectivament, en contex-

tos baixrepublicans, en estrats que es daten en el moment final de vida de l'*oppidum* o immediatament anteriors, com per exemple en els grans farciments de la plataforma de construcció del temple itàlic (Burch *et al.*, 2001, 81-84) o, en aquest mateix sector, clarament associats a la darrera muralla, amb un sòl de teules planes a l'interior de la cambra rectangular d'accés a la torre i de connexió dels

diferents àmbits de la fortificació, amb una cronologia precisa de cap al 100-80 aC, *tegulae* i *imbrices* són de mòdul i forma convencional, de dos peus per un i mig (0,60 m x 0,45 m), amb els encaixos corresponents i les poderoses rebaves paral·leles. Cap fragment, entre uns quants, no surt de la norma. En canvi, en contextos clarament tardans són nombrosíssims els fragments de *tegulae* i *imbrices* de mòdul petit amb la presència escassa de peces grans que considerem com a residuals.

Aquestes *tegulae* són la meitat de les antigues —un peu per mig peu més un quart de peu (0,30 m x 0,225 m)—, amb un gruix de 2,3 a 2,5 cm i les rebaves característiques a l'entorn de 5 cm d'altura. Unes quantes peces eren marcades a la cara superior amb una o més estampilles impreses abans de la cuïta, de forma circular o lleument el·líptica. Les dues documentades són anepigràfiques. Una és una retícula (fig. 82, 7) i l'altra una gran X (fig. 82, 6) o bé una creu. La cara inferior porta, a l'extrem, els encaixos característics, uns retocs rectangulars que facilitaven la col·locació de les peces i de vegades, a la cara externa, uns acanalats molt ben marcats, molt uniformes. En altres ocasions, trobem un solc ben visible però poc profund, paral·lel a la rebava o solcs perpendiculars obrats, sempre, abans de coure (fig. 82, 8). En tots els fragments conservats observem les mateixes característiques tècniques, com si haguessin estat obrades en una mateixa bòbila, cosa, per altra banda, ben versemblant. Es tracta d'argiles rosades, a cops més ataronjades, prou uniformes, amb presència molt puntual d'algun petit nòdul de calç o algun gra de quars, dures i recobertes exteriorment per una engalba blanca espessa, ben repartida i adherida. Recordem que en els contextos tardans de la vil·la de Pla de Palol (Platja d'Aro), dins de la fase II, vàrem documentar *tegulae* de mòdul petit, decorades amb creus impreses (Nolla (ed.), 2002, 153, fig. 120,13). Darrerament a Girona (2004), en excavacions encara inèdites situades en el sector de l'exemple carolingi, al costat de la muralla romana, també se n'han trobat alguns fragments.

Els *imbrices* mantenen relació amb les *tegulae*, amb un gruix de paret de 1,6 cm aproximadament i uns acabats idèntics (fig. 82, 9 a 12).

Les evidències estratigràfiques assenyalen que aquestes *tegulae* i aquests *imbrices* eren els que cobrien el sostres dels edificis durant la fase II. No sabem si ja ho feien durant l'etapa anterior, cosa no gaire probable.

L'ús de peces menors reduïa el pes brutal que havia de suportar el sostre i en facilitava enormement la col·locació i, per tant, els treballs.

P. de Palol, en referir-se a les troballes de la vil·la de la Olmeda a Pedrosa de la Vega (Palència), ens recordava que *la techumbre, en tégula plana de dimensiones reducidas, como es frecuente en estos tiempos del Bajo Imperio (...)* (Palol, 1986, 26). Assenyalarem que en contextos urbans de segle VIII avançat i IX, a Mèrida, a la zona de Morerías, on s'ha excavat unes residències urbanes de planta heterogènia (*supra*), aquells edificis eren coberts de *tegulae de formato más pequeño, de escaso grosor y de moldura estrecha con poco resalte* (Mateos i Alba, 2000, 157).

3.1.6. Consideracions generals

El conjunt ceràmic recuperat, preferentment terrisses comunes i grolleres, reduïdes i oxidades, juntament amb alguns fragments d'àmfora africana de les formes Keay 61 i 62, ens situen clarament dins d'un context tardoantic prou avançat, característic, *grosso modo*, de datacions posteriors al segle V i VI. Tanmateix, tal com s'ha vist, el conjunt general i pràcticament cada grup detalladament defensaria sense dificultats, a partir dels paral·lels adduïts i, sobretot, les grans semblances amb la terrissa recuperada al puig de les Muralles (Puig Rom, Roses), assenyalarien, tal com passa a partir de l'anàlisi del material metàl·lic, bronzes i ferros, aplegat en els nivells d'abandonament i enderroc, una datació de segle VII avançat o principi del segle VIII, cosa que ens lliga, raonablement, amb l'ocupació d'aquest territori per part dels àrabs, els quals, indubtablement, hagueren de neutralitzar un establiment d'aquestes característiques. Els pocs vidres recuperats reblarien el clau.

3.1.7. La datació de les fases del castellum

A partir de l'estratigrafia identificada i de l'anàlisi de les estructures evidents som capaços d'identificar tres fases o grans moments en la història del lloc. La fase inicial que es disposa directament sobre les ruïnes de l'*oppidum* que s'arrasen quan convé i que es colguen si no fan nosa. No posseïm material associat a aquest moment i, per tant, no és fàcil fer una proposta cronològica solvent a partir de l'*instrumentum domesticum*. Tanmateix, alguns fragments esparsos de ceràmica de cuina africana,

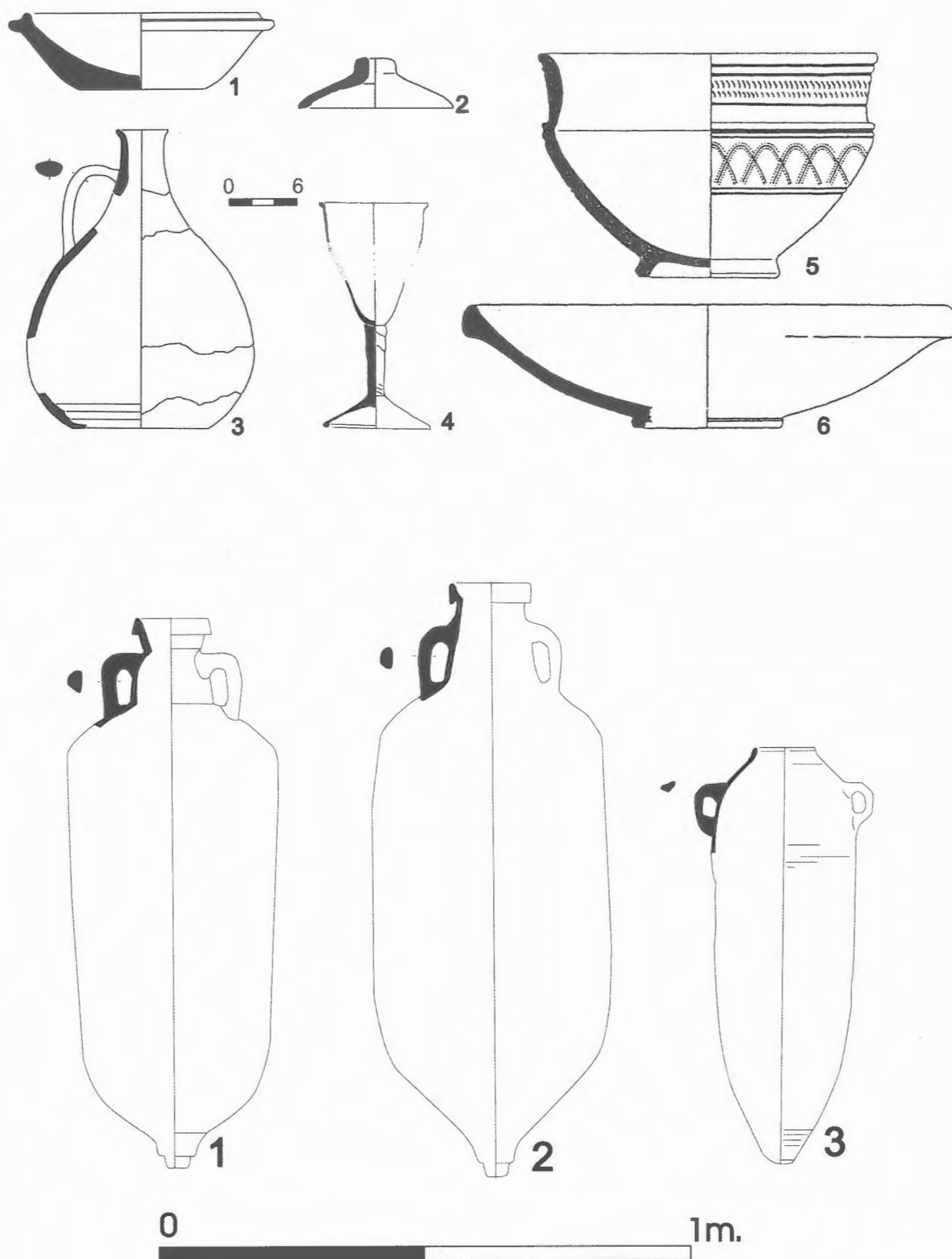

Fig 83. A) Taula d'algunes de les formes identificades a Sant Julià. 1) Morter (UE 2536), 2) Tapadora (UE 2673), 3) Ampolla (UE 2217), 4) copa de vidre Foy 27, 5) escudella DSP Rigoir 18, 6) Plat/tapadora de ceràmica africana de cuina Ostia. B) Àmfores. 1) Keay 62, 2) Keay 61, 3) Late Roman Amphora 4 (o Keay 54).

sobretot algun plat-tapadora (*supra*), demostrin la presència humana durant del segle IV. Més endavant intentarem precisar aquesta data a partir d'altres dades i d'una lectura global del problema.

Queda clar que el *castellum* va ser objecte de reformes importants que van significar una modificació substancial de les estructures, amb canvis de funció, elevació d'un pis superior, creació d'un pati interior, reforçament de la porta d'accés, a l'est, amb dues torretes bessones a l'edifici I i la desaparició de l'edifici II. És ben probable que aquestes reformes afectessin altres llocs del *castellum* que encara no coneixem.

No semblava, doncs, possible que amb una estratigrafia tan afectada i amb una creació, en aquest lloc, d'escassos residus generats per la presència humana, poguéssim proposar una cronologia absoluta a aquella intervenció. Nogensmenys, l'anàlisi detallada del material arqueològic recuperat i de les evidències estratigràfiques ens permet proposar unes dates que, si bé no són tan precises com voldríem, sí que són susceptibles de situar aquest fet en un moment determinat que, després, caldrà acabar de fixar a partir dels fets històrics que van afectar aquest país i van poder comportar respostes militars intel·ligents. Certament, com veurem, hi haurà varies opcions principals, totes versemblants que, en algun cas, podrien ser recolzades per alguns paral·lels ben datats tot i la prudència que cal tenir a l'hora de valorar-ho.

La construcció de les torres bessones que serviren per protegir la porta d'accés a l'edifici occidental del *castellum* va significar grans moviments de terra tot cercant la roca natural i l'estabilitat dels nous murs. Per l'orografia natural del lloc, la torre meridional va necessitar uns poderosos fonaments, profundíssims, que van comportar, després, uns grans abocaments de terra per anivellar les cotes de circulació. És precisament dels àmbits 27, 28 (UE 2665) i 31 (UE 2664), que cal lligar amb aquestes reformes, que entre el material ceràmic recuperat hem d'esmentar una vora de la forma Rigoir 18 de DSP reduïda, amb decoració estampada a l'exterior o una vora d'àmfora africana Keay 62. Una i altra peça coexistirien, sense dificultats, dins de la primeria del segle VI. Recordem, igualment, que en la UE 2675, que correspondria al colgament de l'edifici esbiaixat que hi ha a llevant (II), desmantellat com a conseqüència d'aquestes importants reformes, vam recuperar també una altra vora d'àmfora africana Keay 62.

Certament que podria tractar-se de objectes residuals o discutir-se el valor i la fiabilitat d'un registre tan escàs. Tanmateix, és ben legítim usar el que tenim tot deixant clar que aquestes consideracions són discutibles, en el benentès, però, que són les úniques que tenim i no són contradictòries amb altres dades que posseïm. No podria ser raonable imaginar una nova fortificació i adaptació del lloc durant l'interregne ostrogot, després de l'esfondrament del regne visigot de Tolosa a Vouillé (507), quan Teodoric hagué d'intervenir per assegurar els interessos del seu nét Amalaric? Pensem que sí, tot i que les obres pogueren realitzar-se, no cal dir-ho, entre el 507 i el 531 o poc més tard, quan es veié absolutament necessari consolidar el control sobre la *uia publica* que unia com un cordó umbilical la porció transpirinenca del regne —la Septimània—, amb *Hispania*, on hi hauria des d'aleshores el nucli central de la monarquia germànica. Atesa l'amenaça sempre present d'un imperi franc expansiu, el més raonable hauria estat defensar el camins naturals d'accés al regne (Carcassona), reforçar el pas dels Pirineus (*Clausurae* i altres fortificacions esmentades per Julià de Toledo) (*infra*) i el recorregut dels grans camins, dins d'una estratègia tardoantiga que contemplava l'existència d'exèrcits mòbils, ràpids i no gaire nombrosos, que actuaven connectats amb poderoses ciutats fortificades que calia assetjar i prendre per assalt si hom volia continuar la incursió i no deixar darrera enemics potencials.

Caldria altrament considerar la possibilitat que aquesta reorganització important del *castellum* hagués estat conseqüència directa de l'inici, per part d'Euric, a partir del 472 o poc més tard, d'una penetració efectiva a *Hispania*, on s'hauria prescindit de la voluntat de l'imperi i d'allò que especificava l'antic *foedus*. L'ocupació de la *Tarraconensis* mediterrània s'hauria anat fent amb alguna dificultat. Des d'aquesta òptica, no semblaria fora de lloc una utilització efectiva del sistema romà de defensa i protecció de la via. Un control d'aquells punts i de les ciutats assegurava l'èxit d'una operació a llarg termini que no es va accelerar fins després de l'ensulsiada del regne de Tolosa. En aquest cas, l'interregne ostrogot i el regne de Toledo no haurien fet altra cosa que mantenir un sistema heretat del baix imperi i adaptat pels generals d'Euric.

Finalment, atesos els paral·lels de l'edifici I, sobretot en la seva fase II, amb algunes fortificacions nord-africanes bizantines, amb palaus rurals i urbans, com l'*episcopium* de Barcelona o la vil·la

de Pla de Nadal i els edificis A1, A2 i A3 de *Recopolis*, amb pis superior d'*opus signinum* (*supra*), plantegen la possibilitat, que no hem de menystenir, de proposar una cronologia de darrer terç del segle VI, perfectament adequada a les àmfores Keay 62, potser en relació amb la pressió franca sobre la Septimània i la intervenció ràpida i contundent de Recared, enviat per son pare Leovigild. En aquest cas, fins i tot seria possible posar en relació la construcció de la capella amb aquest moment, que cal suposar que s'hauria perllongat al llarg d'uns quants anys.

3.2. OBJECTES METÀL·LICS

Tot i la llarga perdurabilitat d'aquest edifici, la localització dels metalls majoritàriament en els estrats d'abandonament ens situa en un moment uniforme que cal fixar en època visigoda tardana, entre final del segle VII i principi del VIII. L'anàlisi tipològica del conjunt ve a confirmar aquesta dada, ja que la comparació de molts d'aquests objectes demostra, com veurem, una relació clara amb jaciments d'aquest mateix període cronològic i context cultural, especialment —i com és lògic—, amb el veí jaciment de Puig Rom, a Roses, on també va aparèixer en el seu moment un gran conjunt de materials metàl·lics molt similar i en ocasions complementari al de Sant Julià de Ramis.

3.2.1. Eines

Durant les campanyes realitzades a la zona del *castellum* ha aparegut una sèrie important d'eines d'adscripció molt diversa que inclouen usos relacionats amb el treball de la fusta i la pedra, la tala, l'agricultura, etc...

Potser un dels grups més ben documentats d'entre les eines del *castellum* és el dels **ganivets**, dels quals trobem set exemples de tipologia diversa:

El primer tipus és de mida petita, fulla molt prima i secció triangular, amb un sol tall en tot el seu recorregut excepte a la punta, que se situa en l'eix de simetria del ganivet, a diferència dels altres tipus que descriurem més endavant. L'espiga apa-

reix també centrada i fa una transició cap a la fulla força més abrupta en el costat sense tall.

La longitud de la fulla, d'uns 10 cm, fa pensar que molt probablement la part corresponent al mànec, que estaria constituït per dues galtes de fusta abraçant l'espiga tal com passa en els ganivets actuals, tindria més o menys la mateixa mida.

N'hi ha dos exemples (fig. 84, 1 i 2), un dels quals és sencer (fig. 84, 2).

Un segon tipus tindria un aspecte similar, si bé amb lleugeres variacions: la fulla seria igualment d'un sol tall i secció triangular, però en aquest cas en tot el seu recorregut, sense canviar prop de la punta. La longitud de la fulla és semblant o una mica més gran que en el tipus primer, mentre que coincideixen en la seva amplada. El més peculiar d'aquesta forma és que el seu dors es perllonga fins a la punta, però, en canvi, l'espiga d'emmanegament no segueix aquesta línia sinó que, repetint el model del tipus primer, se centra respecte a la fulla. Aquest tret és molt característic dels ganivets d'època visigoda, a diferència dels exemplars tardoromans, en els quals l'espiga, dors i punta estan ben alineats (Ardanaz, Rascón i Sánchez, 1998, 444).

Aquesta forma té una representació molt àmplia entre les troballes arqueològiques de contextos visigòtics a partir del segle VI, constituint gairebé el que podríem denominar com a tipus "clàssic" d'aquesta època. Prova d'això són el tres exemples conservats a Sant Julià de Ramis (fig. 84, 3 a 5), dels quals cap no ens ha arribat sencer.

L'amplada més gran de la fulla és el tret distintiu del tercer tipus de ganivet, que tenim representat en dues ocasions (fig. 84, 6-7). Pràcticament només es diferencia del tipus primer per aquesta raó, ja que les característiques de la punta i l'espiga centrades repeteixen el model citat. Tot i així, la qüestió de l'amplada té un cert pes en la solidesa de la peça, i se'n deriven unes possibilitats d'ús més àmplies, de manera que mereix un grup a part.

La raó de l'adscripció dels ganivets al grup d'"eines" no està exempta de complicacions, ja que en molt casos, ja sigui en jaciments visigòtics o, sobretot, d'altres pobles germànics,³ aquest tipus de peces apareixen acompanyant la panòplia del guerrer.

³ —La troballa de ganivets en contextos de sepultura és realment freqüent (Ardanaz, Rascón i Sánchez, 1998, 411-412)

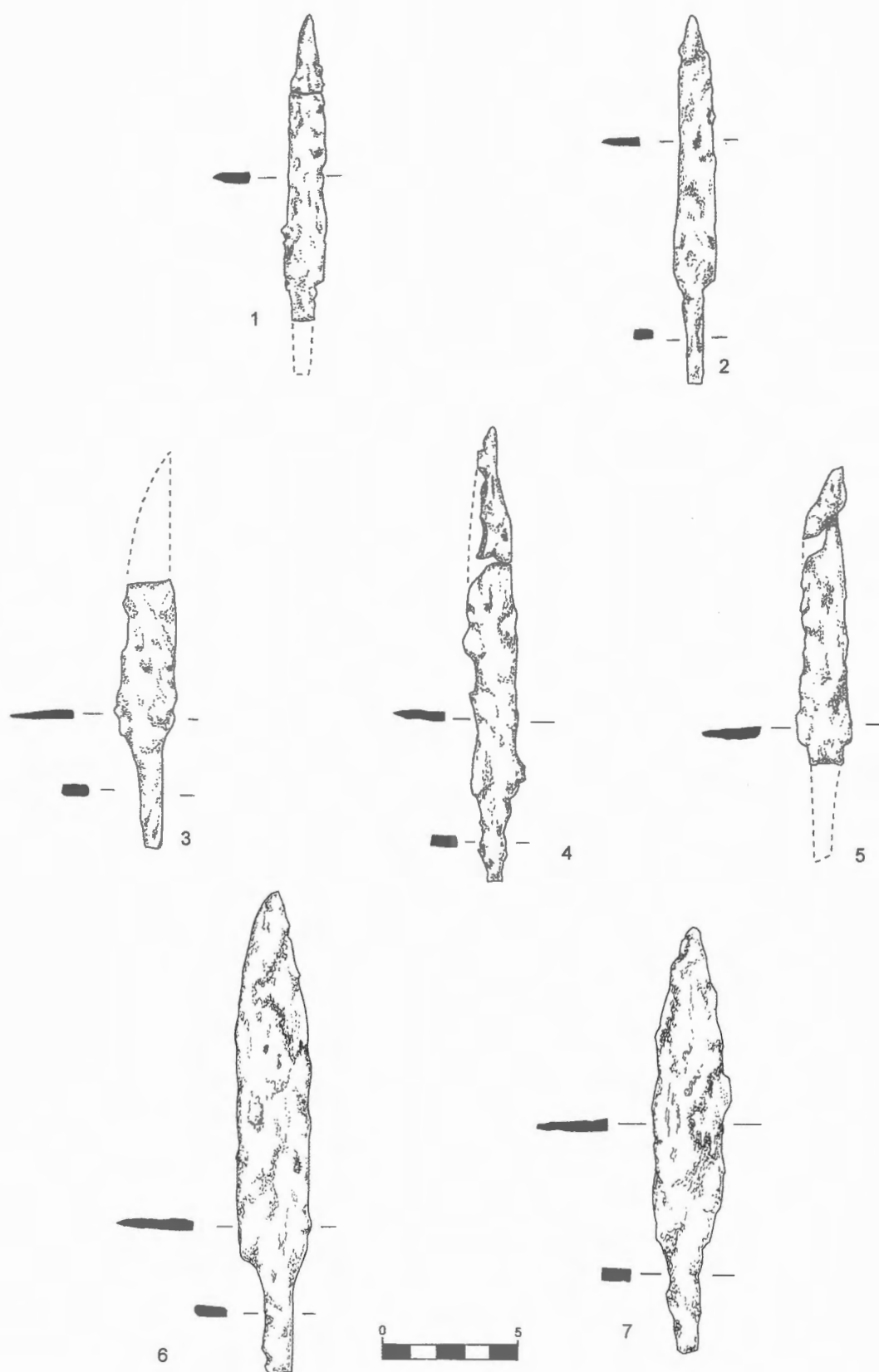

Fig 84. Ganivets 1 i 4 (UE 2350), 2 (UE 2422), 3 (UE 2265), 5 (UE 2406), 6 (UE 2256), 7 (UE 2286).

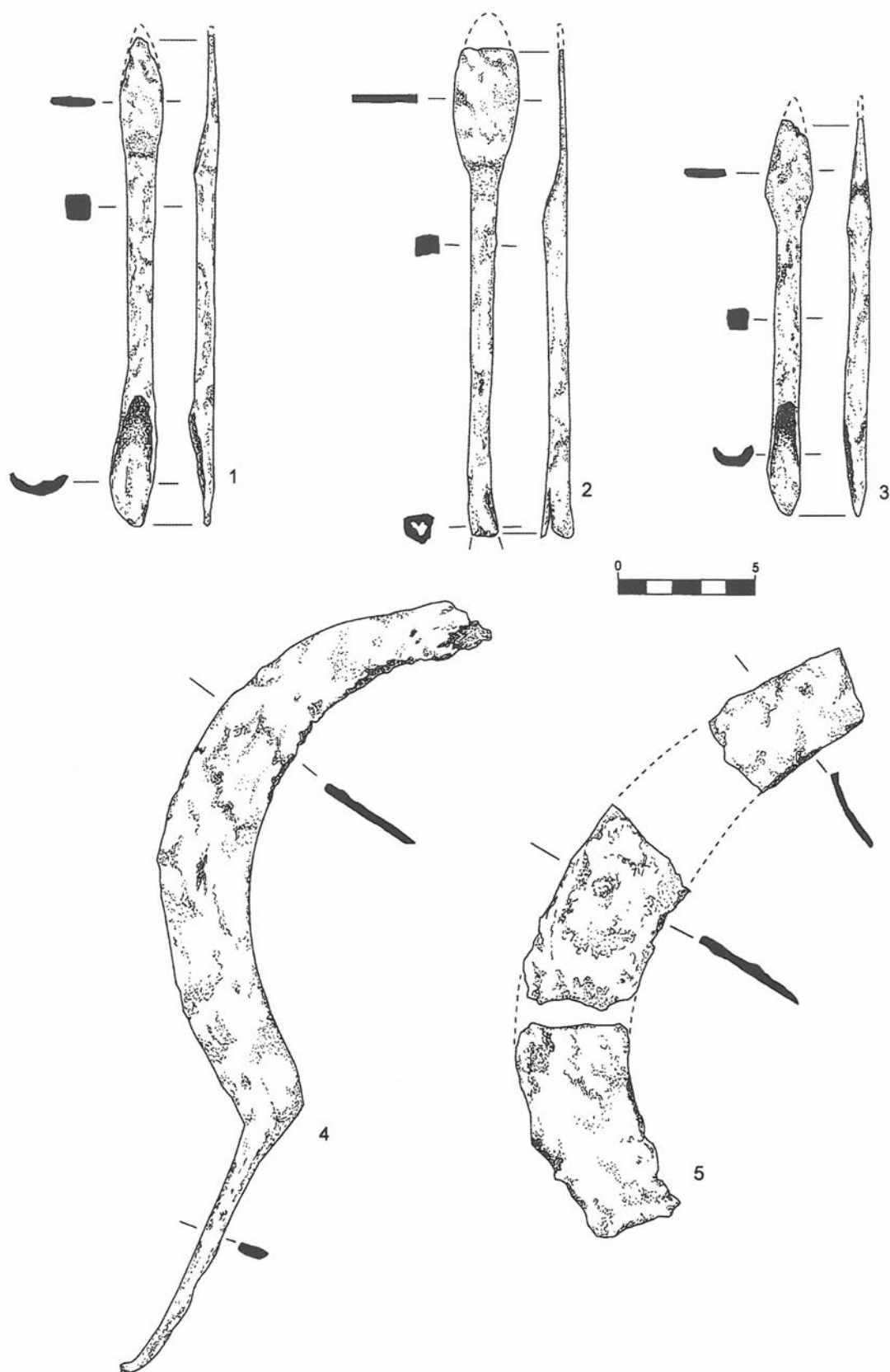

Fig 85. Gúbies: 1 (UE 2265), 2 (UE 2422), 3 (UE 2334). Falç: 4 (UE 2334), 5 (UE 2350).

Això fa que la filiació del ganivet com a arma o bé com a eina creï certs dubtes, però, com ja hem argumentat en un altre lloc (Garcia i Vivó, 2003, 164), prenem partit pel seu ús principal com a eina tant si acompanya les armes d'un guerrer com si es troba en altres contextos, ja que l'ús com a arma d'aquests ganivets hauria de ser circumstancial i secundari.

Un segon grup instrumental representat en el registre de materials de ferro del *castellum* és el de les **gúbies**, eina relacionada amb el buidatge o la perforació de la fusta.

Les característiques d'aquestes peces són les següents: un llarg coll de ferro de secció quadrada amb un extrem en forma de placa de secció plana que constitueix l'emmanegament, i un altre extrem, la part útil, en forma de cullera allargada. Aquesta cullera, que pot tenir diferents mides i obertures segons el cas, perllonga un dels extrems de la tija de ferro, de manera que rep més consistència i duresa. El trànsit entre aquestes dues parts és suau precisament per evitar la seva fragilitat a l'hora d'exercir pressió sobre la fusta.

El sistema d'emmanegament resulta curiós, ja que es produeix a partir d'una llengüeta de secció plana que aniria posada a l'interior d'un cos de fusta que conformaria el mànec, amb un sistema que recorda el dels tornavisos actuals. Pot tenir (fig. 85, 1 i 2) forma lanceolada o, com és més habitual (Henning, 1985; Hoeper i Steuter, 1999), romboïdal (fig. 2,3).

Aquest tipus d'eina, tot i no estar documentada amb anterioritat en contextos visigòtics peninsulars, sí que la trobem a bastament representada en poblats i necròpolis d'altres cultures germàniques.⁴

Entre les eines agrícoles, només s'han conservat dos exemplars de **falç**, una d'elles (fig. 85, 4) sencera i l'altra (fig. 85, 5) incompleta, amb la fulla fragmentada en tres trossos. Les característiques que presenten són força estandarditzades, amb fulles amples i molt corbades, amb un sol costat, l'interior, tallant, i una espiga llarga i plana per emmanegar amb un sistema idèntic al dels ganivets.

A la torre meridional (àmbit 24) (fig. 16 i 98) es va localitzar un conjunt de sis **estagues** de ferro (fig. 86, 1) de característiques idèntiques entre si, de 0,30 m de llarg i amb un extrem apuntat i l'altre sense cap. La secció de la tija és arrodonida.

Hi ha exemples d'aquest tipus d'estaca en el jaciment de Puig Rom,⁵ en un context cultural i cronològic idèntic al de Sant Julià (Palol, 2004, 47-50, fig. 123), i hem d'associar el seu ús amb la feina dels picapedrers, en concret amb el marcatge de punts per on tallar, posteriorment, els blocs sortits de la pedrera.

Dues de les eines trobades tenen un ús relacionat amb la tala d'arbres: els **tascons** (fig. 86, 2) i les **destrals** (fig. 87 a, 1).

Dins la mateixa torre (àmbit 24) (fig. 16 i 98) es va trobar una destrala de ferro de doble tall, amb pala estreta en el cos central que s'eixamplava de forma sobtada al tall principal, que és lleugerament arrodonit. A l'altre extrem, hi ha un segon tall, també de tendència vertical però més semblant al d'un magall. Atesa la llargada de l'extrem de tall principal de la destrala, el cos posterior ha de ser prou llarg per fer de contrapès. El gran forat d'obertura per al mànec, situat al centre d'equilibri de la destrala, així com el seu pes, ens fa pensar que s'hauria d'usar fent servir les dues mans.

Les seves característiques morfològiques, molt similars a les *dolabra* romanes (Bishop i Coulston, 1993, 104 fig. 63), fan pensar que es tracta d'una eina més que d'una arma (Ardanaz, Rascón i Sánchez, 1998, 443), sobretot si tenim en compte que l'ús de destrals com a arma entre els pobles gots o entre els francs es basava en un tipus llançivol, la *francisca*, que és ben diferent (Garcia i Vivó, 2003, 171-174).

Trobem peces d'idèntiques característiques a Puig Rom (Palol, 1952 a, Palol, 2004, fig. 120, 6) o a la necròpoli visigoda de Deza (Taracena, 1927, lām. XVII (sepultura 14)), si bé en aquest cas el tall secundari és un pic.

⁴ —Vegeu, per exemple, Henning, 1985, 579, lām. 4; Völling, 1995, lām., 19; Haberstroh, 2000, lām. 34; Hoeper i Steuer, 1999, 219, lām, 22, etc...

⁵ — Materials dipositats als magatzems del MAC-Girona.

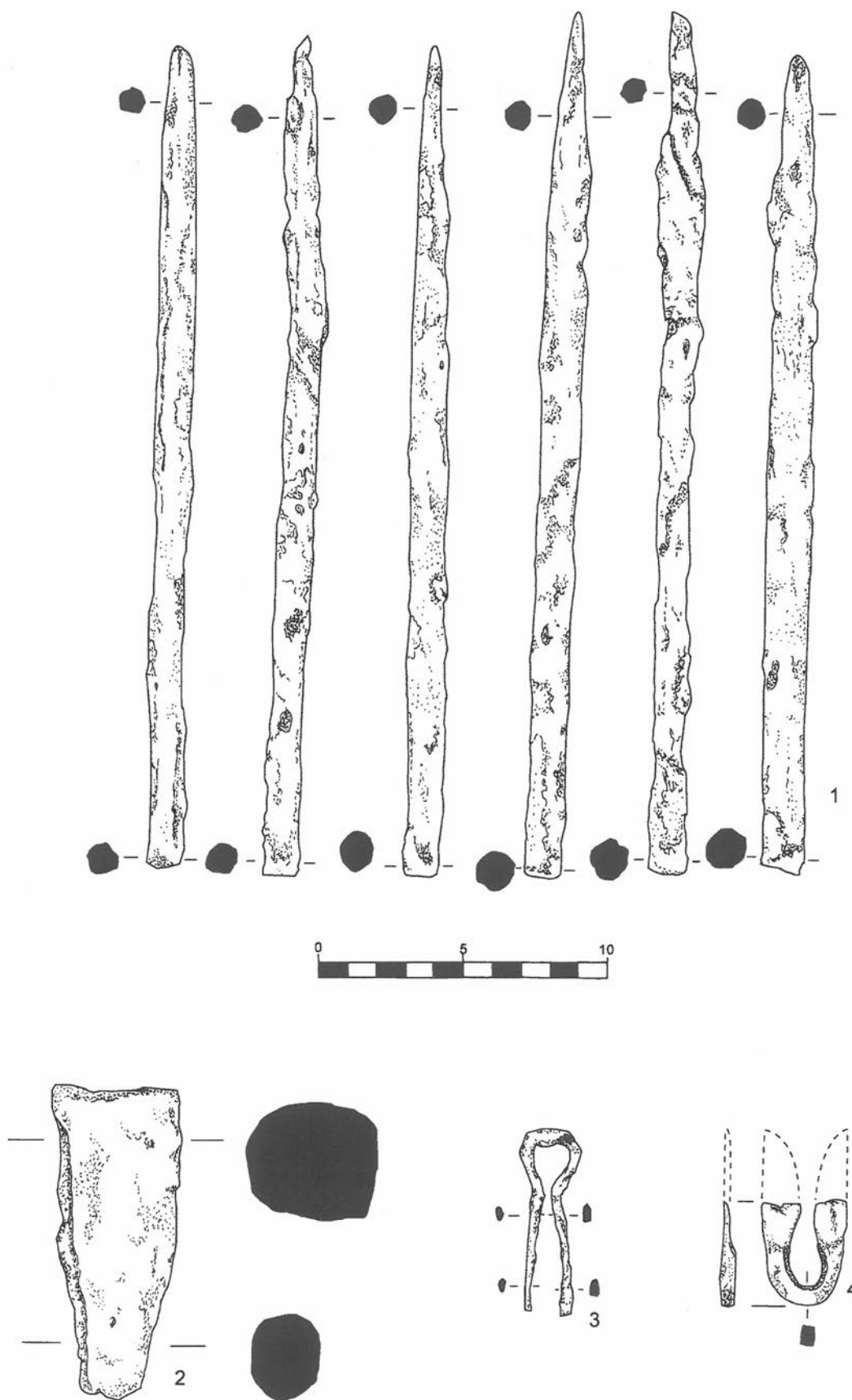

Fig 86. Estakes: 1 (UE 2576). Tascó: 2 (UE 2350). Pince: 3 (UE 2286). Tisoret: 4 (UE 2448).

Entre les altres troballes aïllades d'eines inclourem unes **pinces** de ferro petites (fig. 86, 3), fabricades d'una sola peça. Els extrems, de secció plana, es van unint prop de la base, que té secció i forma circular i és més sòlida, de forma que el suport de la peça és estàtic mentre que la part útil es fa molt flexible.

També hem identificat unes **tisoretetes** (fig. 86, 4) trencades però clarament identificables per la seva estructura en forma de barra doblegada en "U" que s'estreny als extrems per formar les dues fulles tallants, de les quals només conservem l'arrencament.

Hi ha una important col·lecció de tisoretetes d'aquest tipus entre els materials dipositats als magatzems del MAC-Girona que vénen, novament, de Puig Rom (Palol, 2004, 41-43, fig. 122, classificats com a ganivets i 68-74, fig. 124, classificats com a pinces).

3.2.2. Armes

Tot i que solen ser un dels materials metàl·lics més profitosos en el seu estudi, el cas de l'armament visigòtic peninsular és excepcional, ja que el coneixement que en tenim és, a aquestes alçades, força precari. Els reculls de referència que han estat publicats fins ara solen basar-se més en la documentació literària, amb les limitacions que això comporta, que en les troballes arqueològiques. Prova d'aquesta tendència, hereva de la investigació de mitjan segle XX, és la publicació recent d'un d'aquests compendis armamentístics a la col·lecció divulgativa *Guerreros y batallas*.⁶

A l'altra banda d'aquesta línia d'investigació trobem, en els últims anys, un cert enfortiment de l'estudi armamentístic en base a l'arqueologia i la comparació amb altres ètnies germàniques.⁷ El millor reflex d'aquesta tendència el representa l'obra compiladora d'Ardanaz, Rascón i Sánchez (1998, 409-452), que malauradament es troba amb l'escull insalvable d'haver de basar-se en registres arqueològics antics i, per tant, deficientes en major o menor mesura, que són la majoria dels que dis-

posem per a aquest període cronològic. Sortosament, van apareixent noves excavacions amb armament visigòtic (Azkárate, 1998;⁸ García i Vivó, 2003) que poden ajudar a ampliar el coneixement que tenim d'aquest tipus de material.

El cas de Sant Julià de Ramis és una prova evident d'aquest avenç en haver-se localitzat un total de vuit peces d'armament, algunes de les quals especialment significatives:

Entre les **llances**, que solen ser les troballes armamentístiques més freqüents per la seva presència a tot tipus de panòpia pel seu petit cost de fabricació, trobem dues puntes de tipologia diferent (fig. 87 b, 2 i 3) i una virolla (fig. 87 b, 5).

La primera punta (fig. 87 b, 2) correspon a una llança de mà; té la fulla lanceolada i secció losàngica, i s'emmanegava a través d'un cub troncocònic obert. El coll és curt i lleugerament escanyat, i n'arrenca el cub, que no té cap rebló o clau de fixació de l'asta. És probable que l'emmanegament s'ajudés d'una anella de fixació. El diàmetre d'obertura del cub i les mides de la fulla fan pensar que es tracta d'una llança de mà mig lleugera que, en cas de necessitat, podia ser llançada o usada com a javelina. La fulla no té nervi i s'eixampla adquirint un bon equilibri entre poder de penetració i d'esqueixament. Les mides i la manca de nervi la fan una punta manejable i flexible, a diferència de l'altra punta localitzada (fig. 87 b, 3), que tindria una força de xoc més important a causa de la duresa que li atorga el seu gran nervi central. La fulla és, en aquest cas, molt més llarga en relació al coll i té les espatlles aixecades, com sol ser habitual en les fulles visigodes d'aquesta època.⁹ Possiblement sigui una llança útil per a la cavalleria.

Una altra peça (fig. 87 b, 4), incompleta, podria pertànyer a l'emmanegament d'una llança o virolla o bé a un estri agrícola de ferro. Es tracta d'una peça de tendència troncocònica fragmentada en el seu extrem distal que recorda els cubs d'emmanegament que s'ajusten a una asta o mànec de fusta. La fractura ha escapçat una obertura que fa pensar en l'espai per a un rebló de fixació. D'aquest forat

⁶ —Muñoz i García Pinto, 2003: *El ejército visigodo. Desde sus orígenes a la batalla de Guadalete*. Madrid (Guerreros y batallas, 8).

⁷ —Sobretot tenint en compte la certa homogeneïtzació de l'armament entre els pobles germànics a conseqüència de la ràpida difusió d'equipament i formes de lluita en el període de les invasions (Lebedynsky, 2001, 7-8).

⁸ —El segon volum del qual està encara pendent de publicació.

⁹ — Puig Rom (García i Vivó, 2003; Palol, 2004), Aldaieta (Azkárate, 1998) i Tañine (Taracena, 1926) entre altres jaciments, inclouen peces d'aquest tipus.

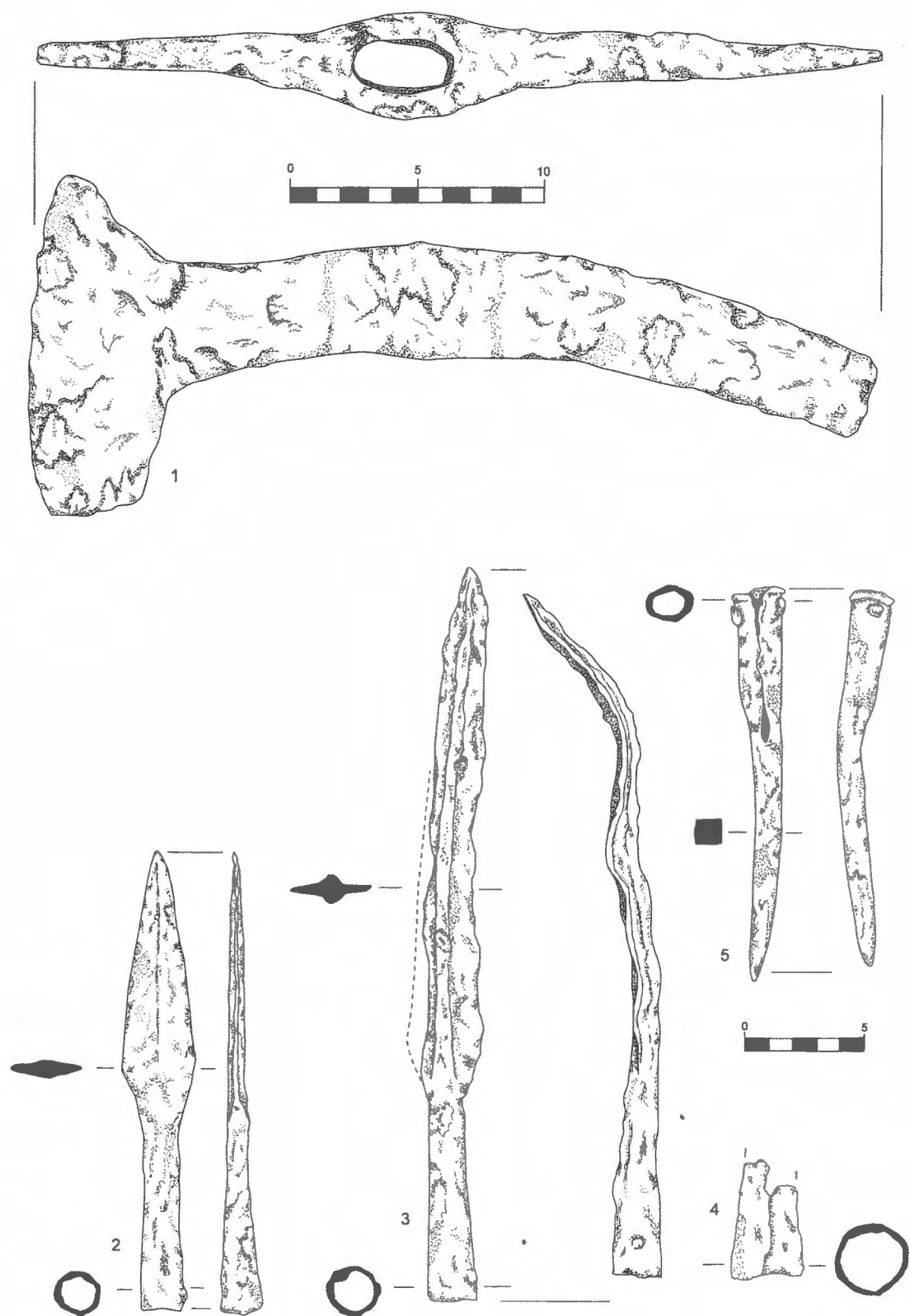

Fig 87. A) Destral doble: 1 (UE 2576). B) Puntes de llança: 2 (UE 2406), 3 (UE 2533), 4 (UE 2256). Virolla: 5 (UE 2256).

arrenca una esquerda soldada en vertical, resultat de la fabricació del cub de la forma que sol ser habitual en la manufactura d'aquestes eines.

La virolla citada anteriorment (fig. 87 b, 5) consta d'una punta de secció quadrada i un cub troncocònic que fou fabricat a partir d'una làmina de ferro, en forma de sector de cercle, doblegada en forja sobre una matriu cònica. L'asta s'introduïa per l'obertura del cub i es fixava amb dos petits claus a prop de la base. En aquest cas, la junta dels dos extrems de la làmina ha deixat una obertura important a l'alçada del trànsit punta-cub, resultat que és força comú en les virolles que no tenen la punta de secció circular.

És força llarga i amb un cub desenvolupat, i està doblegada prop de la transició del cub a la punta, com a conseqüència de la diferència de solidesa entre ambdues parts.

Les virolles tenien usos molt diversos: principalment servien com a punta secundària en cas que l'asta es trenqués prop de la punta principal, bé sigui en xoc o bé llançada; però també s'usaven per descansar la llança clavant-la a terra, com a contrapès per equilibrar-la o, fins i tot, per rematar enemics caiguts.

Sens dubte, però, la novetat més important entre les armes de Sant Julià de Ramis són les **manetes d'escut** (fig. 88, 1 a 5), ja que són les úniques peces d'aquesta mena conegudes, fins ara, entre les armes visigodes peninsulars. El conjunt tipològic, a més, és prou variat com per aventurar un ús diferenciats segons la panòplia a què estaven destinades (Garcia i Vivó, 2003; 168-171).

La primera de les manetes (fig. 88, 1) és sencera. Es tracta d'una placa allargada amb dues llengüetes que s'eixamplen considerablement als seus extrems distals, on hi ha sengles forats per als claus de suspensió i un cos central que s'eixampla suauement fins a l'eix de simetria de la peça, i se separa en forma bombada cap enfora en relació al cos de l'escut. Aquest cos central constituïria l'empunyadura. Hem de pensar que es tracta d'una placa que revestiria un suport de fusta —per això les seves

vores entrants— i aniria recoberta de tires de cuir o roba per facilitar la seva suspensió sense ferir la mà. Aquesta forma de les vores, així com les seves mides i característiques generals, l'assimilen als testimonis de manetes d'escut que tenim d'altres pobles germànics.¹⁰

D'aquestes mateixes característiques és la següent peça (fig. 88, 2), si bé en aquest cas les aletes són més llargues i l'empunyadura menys ampla.

Conservant alguns dels trets distintius del tipus anterior, com són la forma arrodonida dels acabaments de les aletes de suspensió, però incloent diferències importants, com la menor llargada i el fet que la part empunyada no sobresurt respecte a la resta de la placa sinó que segueix una línia rígida, trobem un segon tipus de maneta d'escut (fig. 88, 3), del qual només tenim un exemple. La tipologia d'aquesta peça l'acosta més al model centreuropèu (Schulze-Dörlamm, 1985), tot i conservar una forma genèrica molt propera a la de les altres peces del *castellum*.

La placa de ferro, que apareix força doblegada, està trencada en una de les aletes en el punt de contacte amb l'empunyadura, i conserva els dos claus, un d'ells trencat de la punta. La seva llargària ens indica que la maneta hauria de pertànyer a un escut lleuger, amb un cos de fusta no superior al centímetre de gruix, que constitueix una mida estàndard per a qualsevol escut.

Un últim tipus de maneta pertany a un escut molt més robust si ens hem de refiar de l'amplada de les seves ales de suspensió. El primer exemple d'aquest grup (fig. 88, 4) és una peça en dos trossos per una fractura al centre de l'empunyadura. Les dues aletes estan foradades pels claus de suspensió de l'escut, de secció quadrada segons l'obertura d'un dels extrems i el clau inserit que conserva l'altre. La part central de l'empunyadura també s'eixampla com en els casos anteriors i, igual que en el primer tipus, se separa de forma bombada del cos de l'escut. El clau conservat, així com la forma menys estilitzada, suggereixen la pertinença a un escut molt pesant.

¹⁰ Schulze-Dörlamm, 1985 i 1986. És possible, però, que no siguin un cas aïllat en context visigòtic: vegeu sinó Fernández-Galiano, 1976, fig. 37 (S1/46)), catalogada com a fragment d'una nansa de cassola amb mides calcades i una forma igual que mitja maneta de Sant Julià de Ramis. Aquesta peça procedeix d'una sitja datada del segle VII.

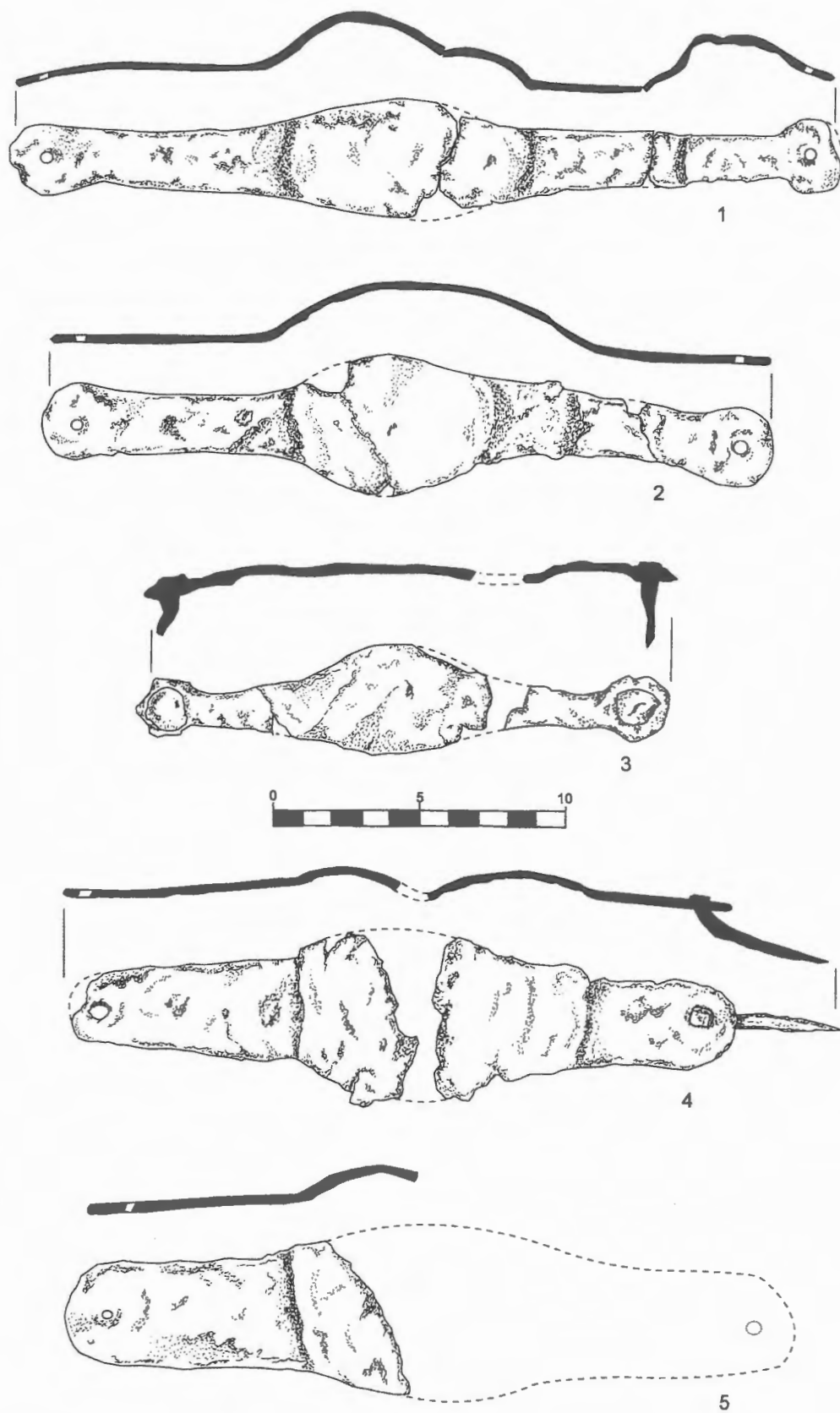

Fig 88. Manetes d'escut (UE 2286).

El segon representant d'aquest tipus de maneta (fig. 88, 5) només conserva una meitat, ja que l'altra no ha estat localitzada.

A diferència dels tipus anteriors, els extrems de les aletes no són més amples sinó que segueixen una forma homogènia que tendeix a eixamplar-se a mida que s'acosta al trànsit amb l'empunyadura, essent aquest més abrupte.

Uns quants indicis demostren que aquestes manetes no van ser mai incloses en escuts, sinó que estaven concentrades a la mateixa estança (l'àmbit 6) (fig. 16, 98) a tall de recanvis: en primer lloc, les peces van aparèixer molt doblegades i deformades, fet que indica que segurament no estaven unides a un cos de fusta quan es va produir l'enderroc del sostre del *castellum*. A més, al costat de les manetes no van aparèixer els umbons metàl·lics que formarien part dels escuts. La mida i punta d'alguns claus (per exemple el de les fig. 88, 3 i 4) demostra que no estan reblats o rematats, com hauria de ser per mantenir una bona subjecció de l'escut.

Una última dada referent a aquest fet és la gran amplada de l'empunyadura, que supera amb escreix la mitjana de les manetes de contextos centroeuropeus (Schulze-Dörlamm, 1985, 521-535). Això es deu a la composició completa de la maneta, que seria mixta, de fusta i ferro. La placa metàl·lica actuaria com un reforç que abraçaria l'empunyadura de fusta amb unes pestanyes que, en els casos de Sant Julià, no estaven doblegades i, per tant, no es van articular mai amb la fusta. Aquest sistema mixt d'emmanegament, alternatiu a les manetes senceres en ferro o fusta, és un mètode sòlid i resistent que apareix en el registre d'altres pobles germànics, com els saxons (Shadrake i Shadrake, 1997) (fig. 89 a i 89 b).

3.2.3. Elements ornamentals

No manquen, entre els materials de Sant Julià de Ramis, aquells elements ornamentals característics, sobretot, de les troballes arqueològiques de context funerari com són les sivelles decorades o els anells.

S'han trobat dos **fermall de cinturó decorats** amb característiques i influències culturals molt diferents, el primer (fig. 90, 1 i 91), de ferro, amb forma força estreta i allargada i dentada en tot el seu recorregut. Anava agafada al cinturó amb tres reblons de bronze, dels quals se'n conserva un a

l'extrem. Aquests reblons contrastaven clarament amb la superfície de ferro de la placa del cinturó i, juntament amb les seves dents, constituïa la seva decoració, senzilla però vistosa.

Aquest exemplar conserva l'anella, que és molt plana i profunda, però n'ha perdut la pua. Es tracta d'una sivella de característiques poc habituals, i no en coneixem cap paral·lel exacte a la Península, tot i que recorda vagament les sivelles visigòtiques rígides de tradició bizantina amb perfil liriforme del segle VII (Ripoll, 1998, tipus F o G). Tanmateix, l'exemplar conté diversos elements més clarament relacionables amb les sivelles merovíngies tardanes (Joffoy, 1974, tomba núm. 35), com serien, en primer lloc, la fabricació en ferro, molt comuna en contextos merovingis i molt poc habitual en els visigòtics. En segon lloc, la forma profunda i estreta de l'anella, característica de les peces d'origen franc i, per últim, el seu sistema de subjecció al cinturó a partir de reblons, en contrast amb l'habitual sistema de bagues de les sivelles peninsulars. Tot això ens porta a concloure que l'origen d'aquest tipus de sivella l'hem de cercar entre els tallers francs veïns a la zona del nord-est peninsular més que entre els tallers d'origen visigòtic o de tradició bizantina del centre i migdia de la Península. La placa té una llargària màxima de 9,5 cm, una amplada màxima de 3 cm i un gruix de 0,5 cm. La sivella, 3,2 cm de llargària i 4,2 cm d'amplada. La llargària total és de 12,7 cm.

L'excavació de 2000 va permetre localitzar a la UE 2572 una placa de fermall molt ben conservada i en forma de liri i lleugerament arronyonada, i que conserva les dues llengüetes on connectava amb la sivella —que no ha estat trobada— i una protuberància situada simètricament sobre l'eix longitudinal de la peça, a l'extrem oposat d'on hi hauria hagut la sivella (fig. 90, 2 i 92 a i b). La cara superior mostra una decoració de tipus geometritzant molt senzilla, retocada a burí, que ocupa tot l'espai disponible dividida en quatre registres. El primer, a l'extrem de l'objecte, té forma rodona acabada en punxa i on observem el que podria ser la representació d'una au amb les ales i la cua desplegadas i amb el cap, amb un llarg bec, mirant a l'esquerra. L'espai central presenta dos motius simètricament disposats amb una decoració abstracta de formes arrodonides i allargassades, i el darrer, ocupant l'extrem inferior de l'objecte, en forma de pentàgon quadrangular que podria representar un habitatge i dues figures més petites, tal vegada un peix (esquerra) i una au

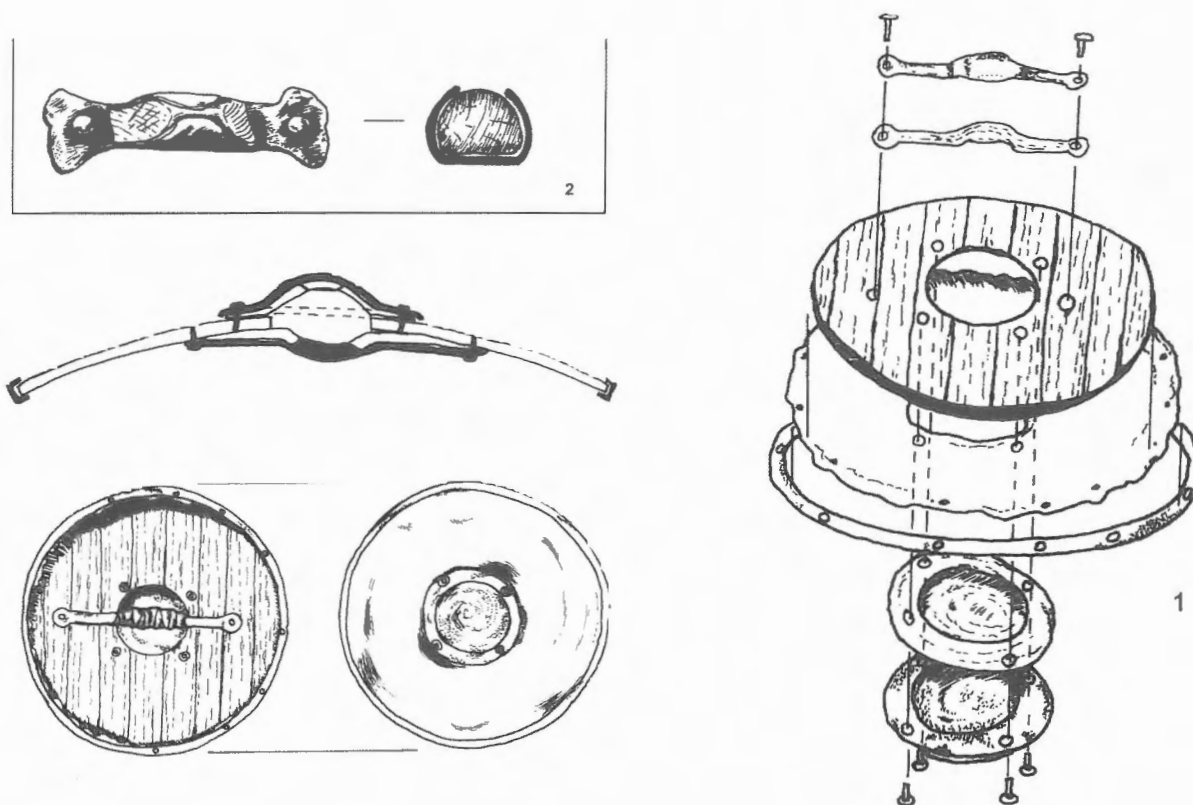

Fig 89. A) 1) Restitució ideal del funcionament d'un escut de Sant Julià de Ramis amb maneta de placa de ferro. B) 2) Detall d'una maneta saxona amb sistema d'emmanegament mixt, amb les pestanyes de ferro embolcallant un cos de fusta (segons Shadrake i Shadrake, 1997).

(dreta). La cara inferior, llisa, i marcada per una gruixuda rebava, conserva tres protuberàncies o llençüetes perforades disposades en triangle, dues paral·leles a l'eix major, ocupant un espai prop de la base i l'altra, transversal, sobre aquell eix, a la punta del cap, que servien per retenir el cuir del cinturó. La llargària és de 10,5 cm, l'amplada màxima de 4 cm i el gruix de 5 mm, amb un pes d'uns 50 grams. La UE 2572 correspon a un estrat d'abandonament que es localitza immediatament per sota del nivell superficial. Un estrat, doncs, format al llarg dels temps després de l'abandonament "pacífic" del *castellum*. Aquest estrat corresponia a l'àmbit 23, un espai fora murs de l'edifici I, definit pels àmbits 16 i 24. Les terres i materials d'aquest estrat han de procedir d'aquests sectors construïts que en arruïnar-se i caure ho van fer, parcialment, cap a migdia. Recordem que quan es va produir l'abandonament de l'edifici I, els àmbits 16 i 24 (fig. 16 i 98) i molts altres eren dotats d'una planta superior i, per tant, d'una alçada considerable. En aquest cas, aquesta

placa de cinturó confirmaria novament la datació proposada per al final de la fase II.

Són innumbrables les troballes d'aquest tipus de sivella en tractar-se d'un dels tipus més habituals, però en podem citar els exemples més pròxims, com els d'Empúries (Palol, 1950 b, fig. 7, 8; Nolla i Sagrera, 1995, 291-294), i, sobretot, a Puig Rom, d'on ve la placa de bronze núm. 31, que es conserva al Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, amb el núm. d'inventari 2251, trobada en la campanya d'excavació de 1946. Fa 11,8 cm de llarg, 4,3 cm d'amplada màxima i 3 mm de gruix, i es tracta d'un fermall liriforme i arronyonat, ben conservat, amb una decoració incisa feta amb burí i molt poc marcada, a base d'elements geomètrics i un ocell estilitzat, a la part baixa, amb les ales desplegades i la cua triangular. La cara posterior mostra quatre encaixos perforats per unir-se amb el cinyell. Peça fosa. (Palol, 1950 b, 77, fig. 6,2 làm. XLVIII). A la mateixa muntanya de Sant Julià de Ramis es va trobar, fora del recinte excavat, una

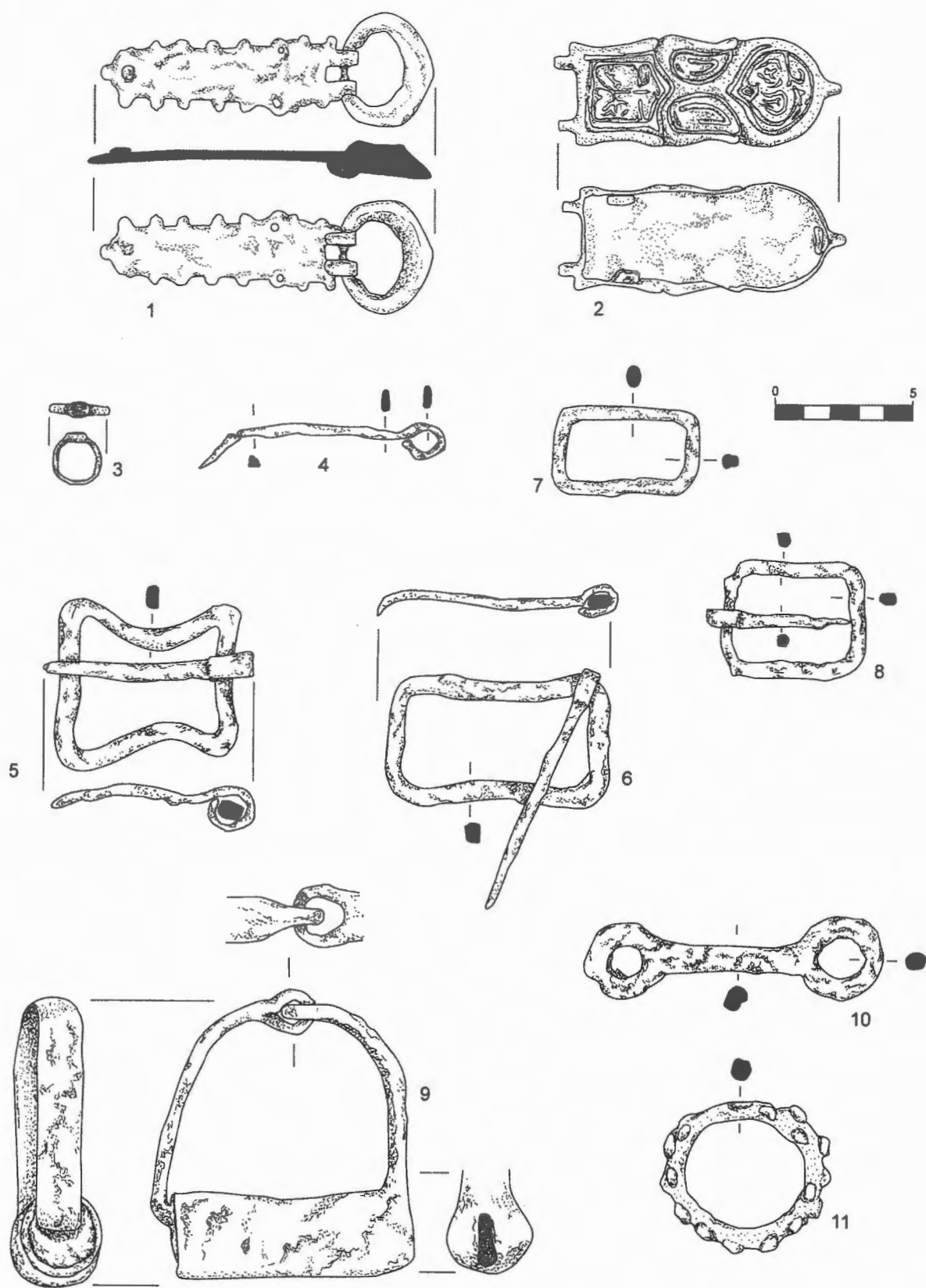

Fig 90. Sivelles decorades: 1 (UE 2356), 2 (UE 2572). Anell: 3 (UE 2576). Sivelles: 4 (UE 2265), 5 i 6 (UE 2448), 7 i 8 (UE 2350). Travó: 9 (UE 2448). Mos i anella d'arnès: 10 i 11 (UE 2533).

Fig 91 Fermall de ferro.

sivella de més qualitat que només conserva la placa arronyonada decorada de forma similar i que també té tres plaquetes de subjecció que analitzem en detall més endavant (fig. 103 a i b).

L'**anell de bronze** (fig. 90, 3) també és un dels objectes ornamentals personals més característics de les troballes en jaciments visigòtics, i tampoc no hi falta el corresponent paral·lel al *castrum* de Puig Rom (Palol, 1952 a). La decoració del segell és d'interpretació difícil per l'estat lamentable de conservació en què es va trobar.

3.2.4. Equipament i instrumental propi de la cavalleria

Hem volgut distingir, en aquest apartat, aquelles peces que pensem que s'han de relacionar directament amb l'equipament corresponent als cavalls o altres èquids, bé sigui en la seva relació amb l'activitat militar (cavalleria) o l'ús de l'animal com a bèstia de càrrega.

En primer lloc, hem de fer esment de la sèrie de **sivelles de ferro** sense decoracions i d'estructura més simple i funcional que poden haver estat destinades al corretjam dels cavalls i mules. Algunes, per les seves grans dimensions, es poden classificar més clarament en aquest grup, mentre que d'altres bé podrien formar part de la subjecció de corretges o baldrics per a homes: cinturons, suspensió d'armes, motxilles, etc...

La primera (fig. 90, 4) només conserva una llargua, sense l'anella. Pertany a una peça gran, probablement part del sistema de fixació d'una sella de muntar o similar.

Troblem dues sivelles més amb aquestes mateixes característiques i l'anella conservada en aquest mateix jaciment (fig. 90, 5 i 6). Ambdues tenen un escanyament al centre, que en una ocasió (fig. 90, 5) és més profund. Aquesta forma ondulada es repeteix en les sivelles del jaciment tan pròxim de Puig Rom (Palol, 1952 a; Palol, 2004, 26-27, fig. 121) o les necròpolis de Duratón (Molinero, 1971, lām. VII, fig.1 (sepultura 116)).

Fig 92. Fermall decorat de bronze, a) anvers, b) revers.

Un altre tipus de sivella, més petita i de perfil rectangular, està documentada en dues ocasions (fig. 90, 7 i 8).

Sens dubte, un element certament singular entre els metalls del *castellum* és el corresponent a un **travó** per a èquid (fig. 90, 9 i 93), fet amb dues peces de ferro. La primera és una tija corba de secció ovalada amb un dels extrems acabats en anella i l'altre amb un cilindre soldat, buit per dins, al qual s'ha practicat una obertura de 18 mm per 5 mm allà on es doblega el ferro a l'alçada del cilindre en angle recte (obertura de sortida del passador). La segona peça és un ferro similar de secció ovalada d'1,6 cm d'amplada que també té un dels seus extrems acabat en anella. L'altre extrem, rematat en un cap rodó (com el d'un clau), té inserida una tira de ferro que funciona com a passador. Aquesta segona peça s'articula amb la primera doblegant en forja l'anella 2 sobre ella mateixa i inserint-la a l'interior de l'anella 1. Posteriorment, es doblega el ferro 2 en corba cap a l'interior, es doblega el seu cap quasi en angle recte i, així, s'aconsegueix que les dues anelles facin joc i es pugui entrar el passador pel cilindre i extreure'l. Actualment, el passador trava la sortida perquè ha quedat doblegat per dins del cilindre a causa d'una fractura, de forma que no permet aquest joc.

El funcionament d'aquesta peça de travó no és independent, sinó que s'articularia mitjançant una cadena o corda amb una altra peça d'iguals característiques. Les dues peces es lligarien a les potes del cavall per sobre del turmell (que fa de límit i evita que rellisquin i caiguin a terra) utilitzant el joc d'anelles per introduir el passador a través del cilindre. Igual que unes manilles antigues, que tenen un sistema de funcionament gairebé idèntic, lliguen la pota del cavall, i el tipus de moviment que aquest fa impedeix que el passador surti sense voler-ho. Lligant-li les dues potes anteriors o posteriors, es pot immobilitzar el cavall per treballar-li les altres potes —tallar-li els ungles o ferrar-los¹¹—, o bé deixar-lo lliure de manera que no pugui anar gaire lluny. La llargada de la corda o cadena en limitaria, més o menys, el moviment (fig. 94).

Fig 93. Travó.

Els travons són útils freqüents fins no fa gaire, i es coneixen a la Península ja en contextos celtibèrics (per exemple a Izana o Calatañazor (Taracena, 1926, lám. VI; Taracena, 1927, lám. XI)).

La presència de peces de fre i arnès de cavall a l'àmbit 24 (fig. 16, 98) del *castellum* ha permès la reconstrucció d'un d'aquests sistemes de subjecció articulada (fig. 95). La primera peça (fig. 90, 10), correspon al mos; té forma de tija de ferro acabada en anella pels dos extrems. Aquesta peça hauria d'anar articulada amb una de les anelles d'una altra d'igual per constituir el fre que s'introdueix a la boca d'un cavall i que, alhora, lliga amb l'arnès. A les anelles dels extrems oposats, hi anirien enganxades sengles anelles de les quals arrencarien les regnes. Per evitar desplaçaments laterals, als extrems de la boca del cavall, just al coll de transició entre les barres del fre i les anelles exteriors, hi anirien, seguint el model tardoromà i visigòtic (Palol, 1952 b; Palol, 1972), inserides unes rodes calades de bronze que unirien el fre amb l'arnès. L'altre element localitzat és una senzilla anella de bronze (fig. 90, 11)¹² decorada amb botonets en relleu que formaria part de la junta de l'arnès entre frontatera i galtera. Aquesta anella hauria de formar

¹¹ —El recent estat de la qüestió d'Álvarez Rico (2003) referent a l'ús de ferradures a l'antiguitat no acaba de resoldre, per manca de dades fiables, el problema de la seva introducció en època romana o en un moment més avançat, però sí sembla confirmar almenys la seva presència entre els pobles germànics durant el segle VII. Malgrat tot, l'ús de ferradures entre els visigots de la Península és, ara per ara, una qüestió poc clara o, si més no, discutible.

¹² —Tenim coneixement d'una peça bessona, també de Sant Julià de Ramis, en una col·lecció privada.

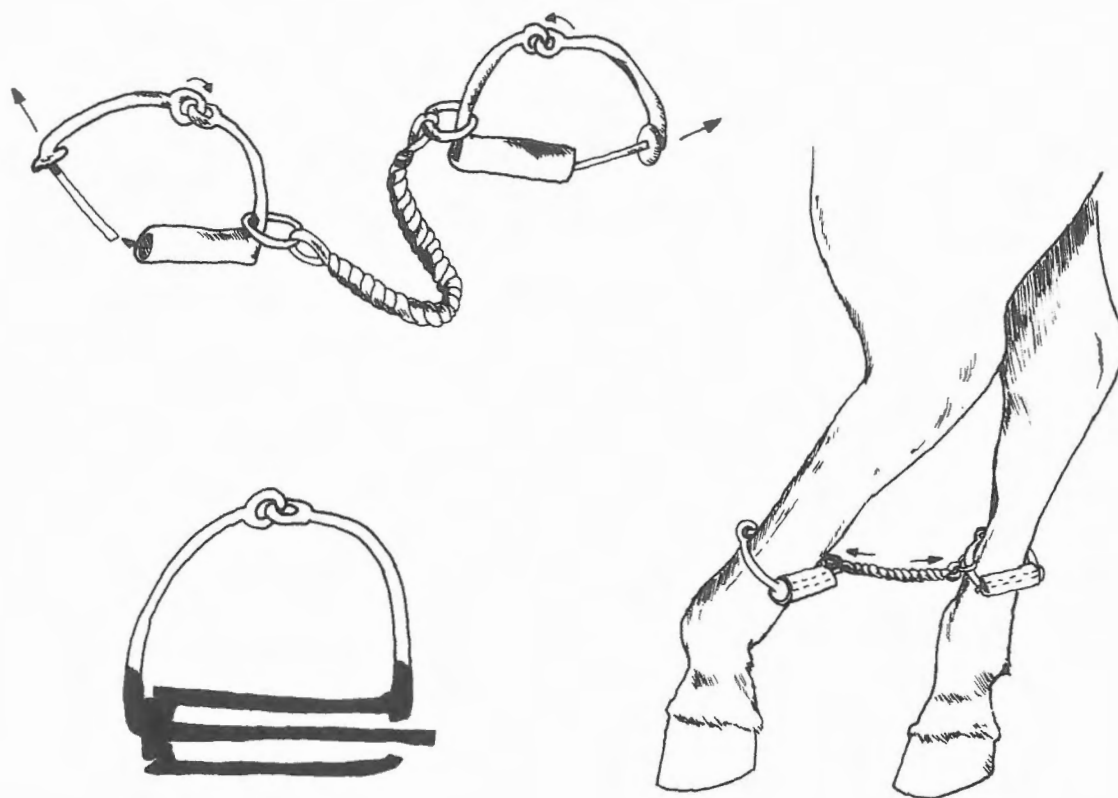

Fig 94. Restitució de l'ús d'un travó.

conjunt, suposadament, amb la roda calada del fre, decorant l'arnès de forma homogènia, ressaltant els canvis entre anelles de ferro i bronze.

3.2.5. Altres peces metàl·liques

Altres materials de caire molt divers han estat localitzats al *castellum*, alguns dels quals formen part d'objectes desconeguts (plaques (fig. 96, 1 a 3), anelles, claus o un dau de ferro), mentre que d'altres mereixen un comentari individual:

Els **ganxos** trobats (fig. 96, 4 a 8), la utilitat dels quals pot ser molt diversa, són cinc en total. Tres (fig. 96, 6 a 8) són del mateix tipus, amb anelles a un extrem (Palol 2004, 59, fig. 123). Coneixem altres casos d'aquesta mena de ganxos a la necròpoli d'Aldaieta (Azkárate, 1998, 256, fig. 183), però no en coneixem l'ús concret.

Un altre objecte curiós és una petita **anella de bronze** molt gruixuda (fig. 97, 1). La seva secció indica una part central arrodonida i pronunciada,

poc polida, i uns extrems laterals més llisos i sobreixits en nervi. Això permet suposar que la part vista de la peça eren els exteriors, mentre que l'interior més corbat devia anar inserit dins un cinturó o una corretja de cuir. Els extrems impossibilitarien que l'anella sortís del cinturó, mentre que el forat de l'anella podria permetre, hipotèticament, passar-hi un cordill o una tira de cuir per sostenir-hi un ganivet o una arma. Seria lògic portar-la en un cinturó amb sivella de bronze amb la qual l'anella faria joc.

L'**estaca de ferro amb ganxo** (fig. 97, 2) també és una peça singular. Està formada per un tronc de secció quadrada acabada en punta amb una vareta de ferro soldada a un dels seus costats que es tanca en rodó cap a la part superior de la peça (entenant per part superior aquella que no té punta) deixant un espai lliure entre l'extrem d'aquesta i el tronc d'1,2 cm.

L'aspecte recorda les piquetes de tenda romanes¹³ o estakes per lligar animals (Bishop i Coulston, 1993,

¹³ —Vegeu per exemple les de Künzing (Bishop i Coulston, 1993, 155, fig. 111).

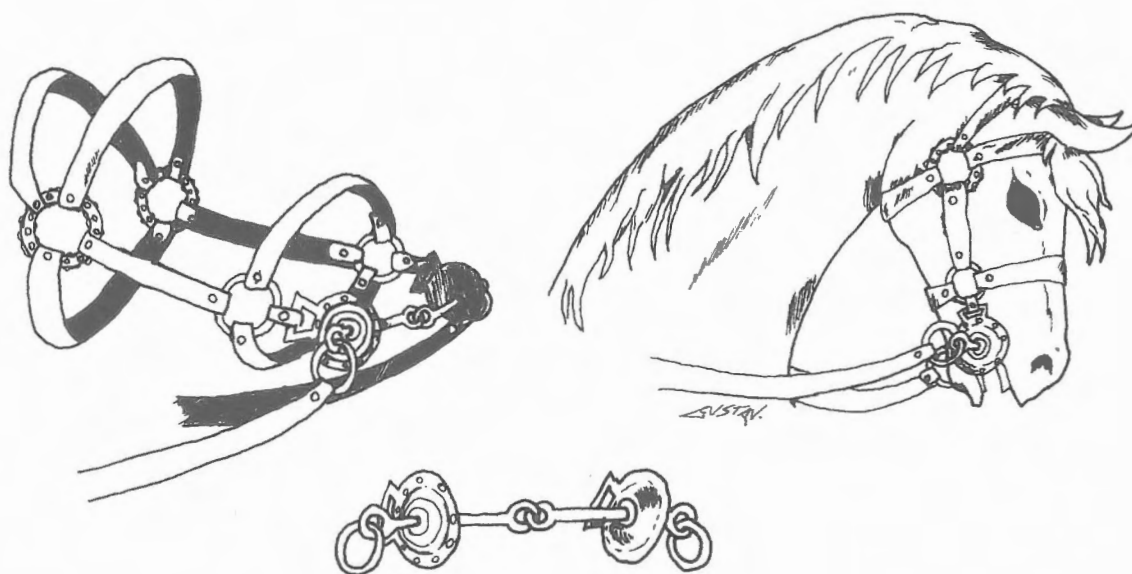

Fig 95. Restitució d'un arnés a partir de les peces trobades.

64), però la tendència de la vareta és inversa i tanca cap amunt i no cap avall, a més de deixar una obertura que seria problemàtica a l'hora de mantenir subjecta una corda que pot tenir oscil·lacions amb el moviment del vent (o de l'animal, en el seu cas). Creiem, doncs, que possiblement es tracti d'una estaca per penjar alguna cosa de certa solidesa, preferentment amb una anella de ferro, que, pel seu propi pes, s'aguanti al fons de la "U" de la vareta.

Trobem un exemple bessó amb una obertura més gran a la necròpoli d'Aldaieta (Azkárate, 1998), que es dataria entre els segles VI i VII.

Una peça de ferro (fig. 96, 9) ben conservada és una troballa interessantíssima sobretot en un context militar com el nostre. En efecte, no és altra cosa que un **instrument d'adobar, un ganivet per eliminar la capa adiposa i el pèl de les pells animals** anomenat **coltell de descarar**. Es tracta d'una peça que consta de dues llengüetes, una d'elles amb l'extrem arrodonit i l'altra amb l'extrem abrupte, i una part central més ampla que té forma corba com de barca en un extrem, i recta a l'altre. Al mig d'aquest últim costat, hi ha quatre petits forats i un espai trencat que sembla que correspon a dos forats més. La placa està esquerada just al centre i doblegada accidentalment en forma de "V", tot i que originalment era ben planera. Mesura 27,5 cm de llarg i 5 cm d'amplada màxima. En cada un dels extrems s'hi situava un mànec de fusta i la part central en forma de sector

de cercle s'ajustava amb precisió a un cavallet de superfície arrodonida on es disposava la pell que calia treballar fent servir les dues mans agafades als dos mànecs.. Són eines ben conegudes en l'àmbit general de l'imperi i que repeteixen forma contínuament al llarg dels segles en adaptar-se eficaçment a unes determinades necessitats (Leguilloux, 2004, 16-19).

Citarem troballes similars en contextos del segle VII a les necròpolis de Madrona (Molinero, 1971, lām. LXXXII, fig. 2 (sepultura 214)) i Carpio de Tajo (Ripoll, 1993-1994, 219, fig. 15 (sepultura 172)), però, sobretot, la localització, com a objecte dipositat a l'interior d'una tomba, d'una peça idèntica (28,5 cm per 5,5 cm), de la petita necròpoli hispanogoda de Palous (Camarasa, la Noguera), acompanyada d'un fermall de cinturó de bronze liriforme, amb paral·lels coetanis a Guadix, El Bovalar o Ruscino (Castell Rosselló). Els estudis físicoquímics han confirmat l'ús com a eina d'adobar pells que cal datar dins de la segona meitat del segle VII o inicis del VIII (Solanes i Alòs, 2003, 345-350).

La troballa d'una peça d'aquestes característiques al *castellum* de Sant Julià té el valor afegit de documentar una de les activitats d'aquella fortificació lligada a la creació i reparació d'objectes de pell d'ús militar. Recordem que des de vestits, calçat, tendes de campanya i arnessos de cavalls i mules, entre moltes altres coses, es fabricaven i es mantenien en perfecte ús amb pells animals (Leguilloux, 2004, 79-166).

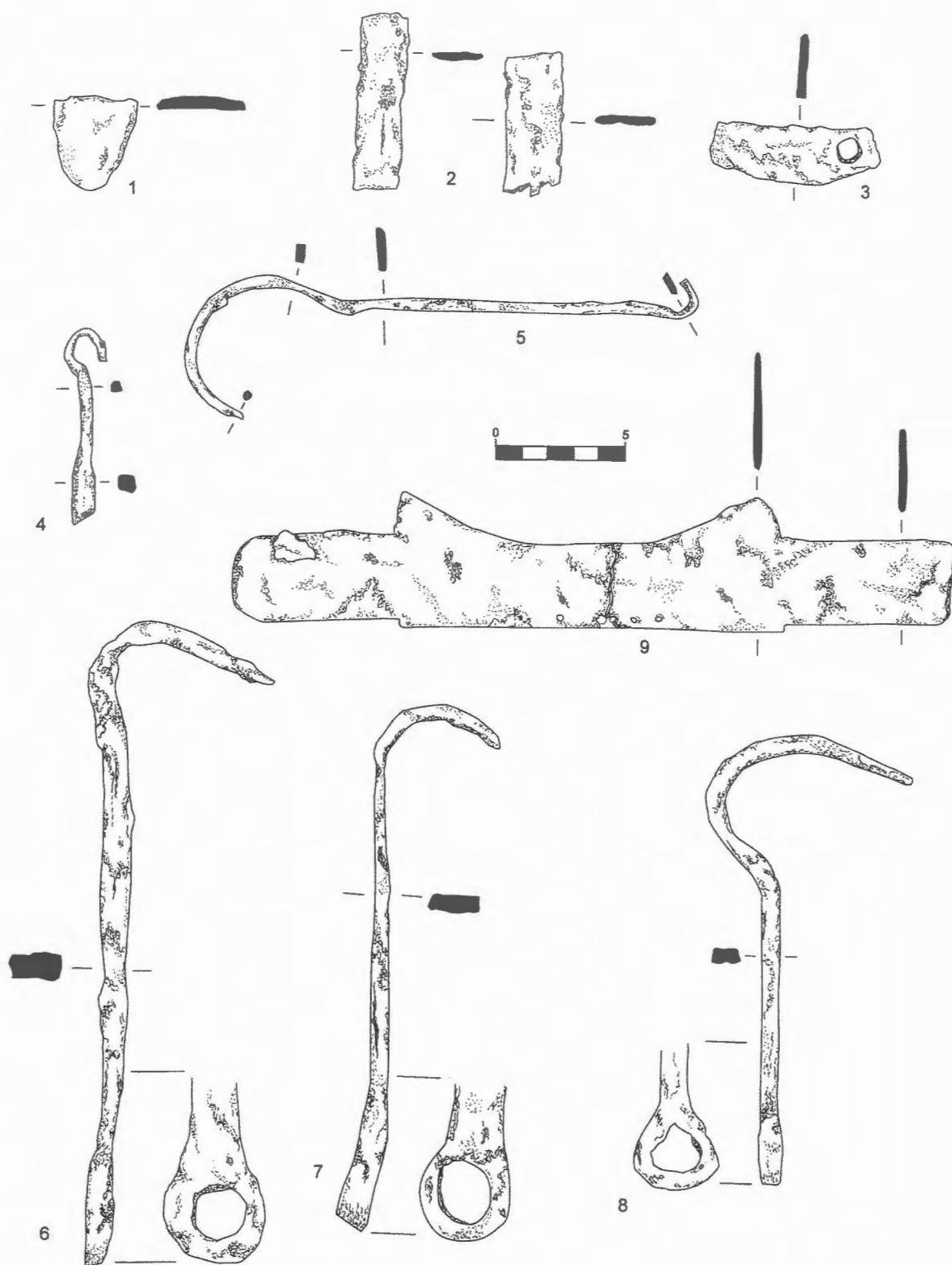

Fig 96. Plaques de ferro: 1 (UE 2256), 2 (2350), 3 (UE 2448). Ganxos: 4 i 5 (UE 2286), 6, 7 i 8 (UE 2576). 9) Coltell de descarnar (UE 2350).

Per últim, les troballes també inclouen una gran **grapa** de ferro (fig. 97, 3) (Palol, 2004, 53-54, fig. 123), un **cèrcol** de galleda (fig. 97, 4), una **esque-lla** (fig. 97, 5) i una **xarnera** de porta (fig. 97, 6).

3.2.6. Reflexions

Sens dubte, la gran quantitat d'objectes metàl·lics localitzats a l'interior del *castellum* de Sant Julià de Ramis (prop d'una setantena) esdevé un indicatiu de primera mà per conèixer les activitats que s'hi realitzaven. La compaginació d'activitats militars amb activitats complementàries, com ara l'agricultura, la ramaderia o l'adobat de pellis, és habitual entre les guarnicions visigòtiques (Pérez, 1989, 153) com la que habitaria aquest edifici. Tenint en compte que molts d'aquests metalls van aparèixer en conjunts tancats (fig. 98), de vegades agrupats en tipus com les estakes o les manetes d'escut, podem pensar en una certa concentració d'alguns d'aquests objectes amb la intenció de ser repartits o utilitzats com a recanvi. La raó d'aquests agrupaments cal buscar-la en el paper que juga l'edifici I en relació a l'estructura logístico-defensiva del seu territori i en la perdurabilitat o fragilitat d'aquests objectes. La presència d'un grup de manetes d'escut aïllades no ens ha de sorprendre en ser armes molt actives que reben cops importants i, si bé són poc costosos, es trenquen amb freqüència en el combat, de manera que no és gens absurd disposar de recanvis. Els estudis relatius a l'armament carolingi, per exemple, constaten l'existència de grups de venedors d'escuts (*scuta uedentes*) acompanyant els exèrcits en campanya (Coupland, 1990, 4), fet que demostra la curta vida d'aquests objectes.

Pel que fa a les estakes, no cal dir el desgast a què estan sotmeses considerant que la seva funció té a veure amb el treball de la pedra.

3.2.7. La gerreta litúrgica (fig. 99 i 100)

El lloc de trobada

L'àmbit 24 (fig. 16, 98) és una petita estança lleugerament trapezoïdal d'uns 5,50 m per 4,30 m, considerant l'amplada dels murs, i amb una superfície útil d'uns 3,50 m per 2,70 m, és a dir, uns 9,45 metres quadrats. Es localitza a l'angle sud-occidental de l'edifici I del *castellum*, i és simètrica a una altra: l'àmbit 18. Tanmateix, l'orografia natural del lloc, amb un fortíssim pendent vers el riu (migdia), va exigir bastir sòcols i profundes fonamentacions

per als murs 76 i, parcialment, 75 i 77, i fou necessari fins i tot construir un contrafort perpendicular, 74. Uns i altres són de morter de calç i pedra per assegurar-ne l'estabilitat.

Tal com es conserva en l'actualitat i com va trobar-se durant l'excavació efectuada l'estiu de 2000, aquesta estança no tenia comunicació directa amb les cambres adjacents, àmbits 16 i 20. Cal deduir que l'accés es feia a través d'un pis superior, ben documentat durant l'excavació, i que correspon a la segona fase de l'evolució d'aquest edifici. Aquesta possibilitat ve avalada per la seqüència estratigràfica posada al descobert, que no va identificar cap resta de paviment sinó un seguit d'enderrocs, alguns dels quals amb troballes d'interès, directament sobre la roca. Tot feia pensar en una mena de torreta interiorment buida que a l'alçada del primer pis hauria posseït un sòl de fusta. Un cop abandonat l'edifici i passat un cert temps, en podria haver-se aquest paviment tot s'hauria ensorrat dins d'aquesta cambra. El pas dels anys i la recerca de pedra per construir haurien acabat agredint les ruïnes fins que tot el sector va acabar colgat i desaparegué.

La seqüència estratigràfica assenyalava, en aquest sector, aquesta disposició: per damunt la UE 2553, un nivell superficial que passava per sobre de totes les estructures, molt remenat i amb cap fiabilitat estratigràfica. Aquest es disposava damunt de la UE 2568, similar. Correspondria a la llarga degradació d'aquest edifici un cop va ser abandonat. A partir d'aquí, la seqüència agafa valor. Un seguit d'unitats estratigràfiques 2573, 2576 i 2577, que es disposen immediatament damunt del sòl natural, i unes i altres dins l'espai definit per les parets de l'àmbit i que ocupen o bé tota l'estança (UE 2577) o una part important (UE 2576 i 2573) en trobar-se damunt de 2577 i a l'angle sud-oest de l'àmbit, contra les parets 2570 i 2571, una UE, 2578, damunt de la qual es disposaven, parcialment, 2576 i 2573, i que cal identificar com les restes d'un paviment de calç caigut. 2577 era un nivell d'enderroc de terra argilosa amb pedres grans i abundants i fragments de teula plana i *imbrices* on es van trobar diverses peces metàl·liques: puntes, ganxos, claus i la gerreta litúrgica de bronze. Caigué en cedir el sòl de fusta, arrossegant tot allò desat al seu damunt. Per sobre, 2578, parcial i puntual i, sobretot, 2576, de terra més llimosa de color marronós, amb pedres amb restes de calç, bocins de teula plana i *imbrex* i puntes i ganxos metàl·lics.

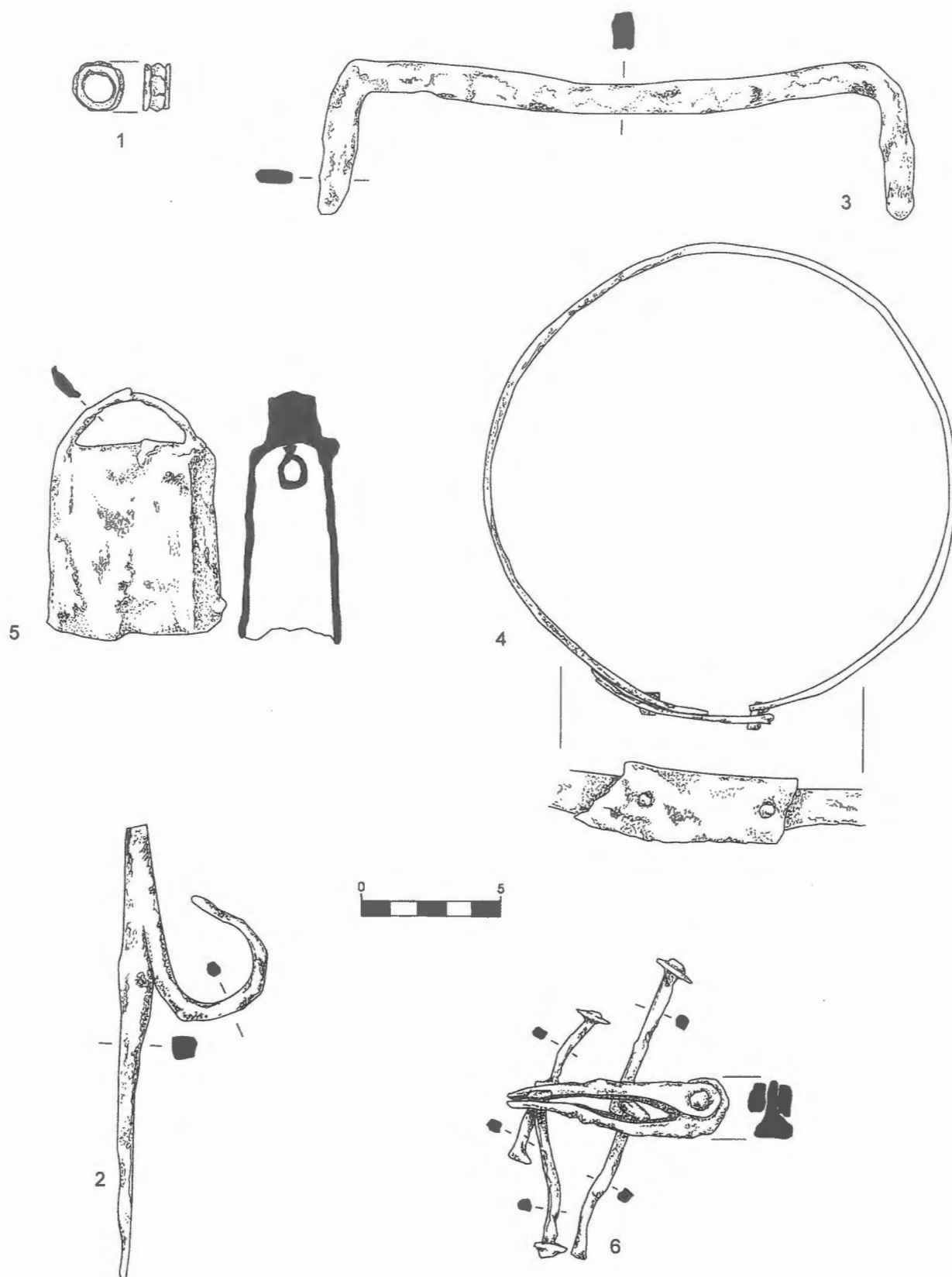

Fig 97. Anella de bronze: 1 (UE 2648). Estaca amb ganxo: 2 (UE 2334). Grapa: 3 (UE 2256). Cèrcol: 4 (UE 2334). Esquella: 5 (UE 2350). Xarnera: 6 (UE 2334).

No és sinó una separació tècnica de 2577. 2573 es definia com un estrat d'enderroc, amb molt de morter de calç i pedruscall polit de diverses mides. D'aquí procedeixen dos grans blocs de pilastra, un de travertí i l'altre de gres, i un gran bloc, sorrenc, amb decoració pròpia d'una cornisa.

Enlloc no hi ha evidències d'una destrucció. Sembla que l'edifici es va abandonar "pacíficament" fins que la incúria dels temps i l'aprofitament de bigues, *tegulae* i *imbrices* i pedra haurien facilitat la ràpida degradació del lloc. El podrimet del sòl de l'estança alta que deduïm de la seqüència estratigràfica va ocasionar la caiguda, dins de l'espai buit de l'estança 24, d'allò que hi havia quedat i, immediatament, dels murs i part del trespòl. La localització dins de 2577 d'una gerra litúrgica amb cronologia ajustada ens permet fixar com a *terminus post quem* els voltants del 700. Per tractar-se d'un *castellum* que era *fractum* en època de Carlemany, podem precisar la data entre el 713 i el 717, depenent del moment en què situem l'arribada de l'exèrcit àrabobereber a aquestes contrades (Nolla, Palahí i Sureda, 2003, 255-269).

Es tracta d'una peça fosa, de bronze, completament sencera. Conservava el fons al seu lloc, quasi desenganxat, que originalment havia estat obrat a part i, finalment, soldat a l'atuell —normalment, perdut d'antic, no es recupera— i la nansa, massissa i postissa, desenganxada però sencera i perfectament conservada. Estàvem, no cal dir-ho, davant d'una troballa d'enorme interès i de gran importància.

És un recipient esvelt, en forma de fus, que consta d'una panxa globular central, d'un peu troncocònic i d'un coll una mica més alt, també troncocònic. Marcant la separació del broc i del coll, a 36 mm del pla de la boca, es localitza una banda de 20 mm definida per dos filets massissos, de 4 mm de gruix cada un, dins de la qual, un cop acabada la peça i amb un burí es va gravar amb tota claredat, elegància i precisió una inscripció que analitzarem més endavant amb el detall que es mereix. El coll, per sota d'aquesta faixa, queda definit per una altra banda emmarcada, també, per dos filets massissos de 4 mm de gruix, decorat, el de més amunt, amb dues línies de puntets paral·leles, i amb una única línia el de més ensota. L'espai que queda al mig mostra una decoració gravada, realitzada amb un punxó molt dur després de la fosa, que consta d'un garlanda o corona de branquillons i fulles lanceolades que presenten

unes línies de punts paral·leles a les vores. L'alçada total és de 16 mm (fig. 99 i 100).

La nansa, obrada a part, es va trobar desenganxada però completa. És una peça massissa amb un gruix entre 5 i 11 mm, esvelta, i que consta de dues llengües, una més llarga i l'altra molt més curta, que feien possible una perfecta unió amb el broc, que només calia soldar per fer efectiva. L'altre extrem, de forma acurada, s'unia semblantment a la panxa. A la part de dalt una altra llengua que sobresurt cap amunt facilitava, tot aplicant-hi el dit polze, l'ús de la gerra (fig. 99, 100). És interessant observar que el seu extrem inferior, tant si es mira frontalment com de perfil, reproduïx el cap hexagonal d'un ofidi. Uns puntets incisos que formen línies paral·leles i unes línies gravades que dibuixen els narius donen volum al cap del rèptil.

Les mesures de la gerra són les següents:

Alçada: 215 mm

Amplada màxima: 90 mm

Diàmetre de la vora: 64 mm

Diàmetre del peu: 68 mm

Gruix del recipient: de 2 a 4 mm

Gruix de la base: 1 mm

Pes: 860 grams sencer i 650 grams, sense nansa

Transcrivim la inscripció d'aquesta manera:

+ SINDE + ARES BITA D S̄ (fig. 99)

i en proposem aquesta lectura:

+ Sinde + Ares bita D(eus) [o D(ominus)]
s(eruet)

Les peculiaritats paleogràfiques i ortogràfiques són interessants. La lletra S té la forma d'un vuit obert i sempre es troba inclinada; la D és sempre una delta en la qual fa de base un dels vèrtexs; la A no queda closa, per sota, amb un traç recte sinó amb una v. Observem, altrament, que els substantius *Sinde* i *Ares*, dos noms propis, són posats en evidència i "sacralitzats", en posar davant del primer una creu i del segon una creu monogramàtica idèntica, per exemple, a la que se situa davant del nom de la jove *Fortuna*, *famula Dei*, morta als 25 anys, en la seva làpida sepulcral trobada a Mèrida i conservada al Museo Arqueológico de Badajoz, i que es data de l'any 601 (Ruiz Asensio, 1991, 173,

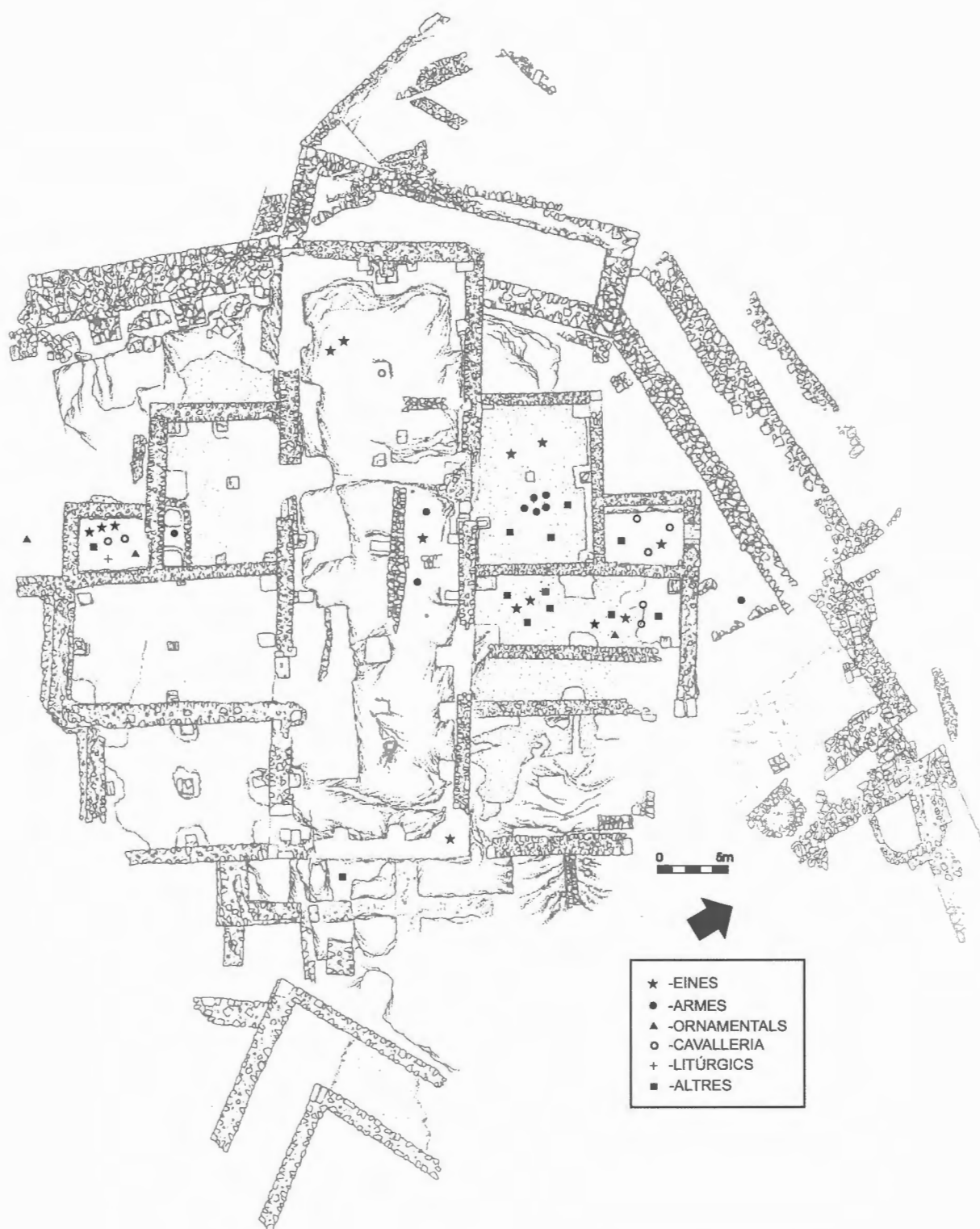

Fig 98. Planta de l'edifici I del *castellum* amb indicació del lloc de procedència dels objectes metàl·lics descrits.

fig. 8), i que ni un ni l'altre són declinats. En relació a això recordem que tampoc no s'escriu la M de l'acusatiu (*bita(m)*) i no pensem que sigui una abreviació controlada sinó l'evidència que la M final de l'acusatiu singular ja no es pronunciava, tal com confirma un conjunt significatiu d'inscripcions ben datades en aquells anys. Només cal fer un repàs a les inscripcions que es disposen damunt de gerrets i patenes per veure la paraula escrita correctament amb V, en nou ocasions, o amb B, quatre cops, evidència clara que aquestes lletres ja no es pronunciaven diferentment. En cap cas que coneguem no s'escriu la M final. Queda també molt clar que el so de la ve baixa no es distingia del de la be, fet que ocasiona una falta que es documenta a bastament en aquests contextos cronològics, com en la patena d'Onda, del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona (Sanmartí, 1986, 11-15; Mayer i Rodà, 1988, 218), la gerreta de la Mina de Milagro (Mestas de Con, Onís), al museu d'Oviedo (Palol, 1950 a, núm. 20, 72-73), la gerreta del conjunt de las Pesqueras (Fresneda de Cuéllar, Segovia), al Museo Arqueológico Nacional de Madrid (Balmaseda i Papí, 1997, 157) o un altre recipient del mateix museu, d'origen desconegut (Vives, 1969, núm. 573, 322). La D, per l'harmonia del conjunt i per la situació precisa dins de la frase, ha de fer referència al Senyor. *Deus* o *Dominus* són bones opcions. Trobem *Deu(s)* a la patena d'Onda, ja esmentada (Sanmartí, 1986, 11-15; Mayer i Rodà, 1988, 218) i *Dominus* en una gerreta del Museo Arqueológico de Lleó (*in nomine D(omi)ni...*) (Vives, 1969, núm. 515, 172), o una patena conservada al Museo Arqueológico Nacional de Madrid, on es pot llegir *...in nomin(e) Domini...+ adiuba D(omi)ne* (Vives, 1969, núm. 514, 171-172), en la patena de Munera (Albacete), al Museo Arqueológico Nacional de Madrid, + *in Domino Confid(o)* (Vives, 1969, núm. 570, 321; Balmaseda i Papí, 1997, núm. 11, 160), o en una peça asturiana on podem llegir *Gibeldi vita Dominus* (citada a Boto i Molina, 1996-1997, 1305), o a la gerreta de Mestas de Con, Onís, ja esmentada, on llegim *Domine* o *Domini* (Palol, 1950 a, núm. 20, 72-73; Palol, 1990, 149). Altres vegades, en trobar-se la paraula abreviada és impossible saber si és *Deus* o *Dominus* (en la mateixa gerreta del museu de Lleó, la inscripció continua *...Arvildi vita D(eu)s* [o *D(ominus)*] *concedat* (Vives, 1969, núm. 515, 172), o la patena amb nansa de Vilanova de Tazem (Portugal) on llegim + *Argimiri vita D(eu)s* [o

D(ominu)s (c)ustodi] (Vives, 1969, núm. 568, 321) Finalment, la lletra essa amb una ratlla horitzontal al damunt ens indica amb claredat que som davant d'una paraula siglada que, en aquest cas, cal que sigui el verb en no haver-n'hi cap altre i ocupar el final de la frase. Del context i de l'anàlisi d'inscripcions similars amb aquesta cronologia, semblaria adequat transcriure'l com SERUET, que trobem en inscripcions tardoantigues (Vives, 1969, núm. 351, 121 o núm. 361, 125-126, datada entre el 672 i el 680) o un verb semblant, una tercera persona del singular del present de subjuntiu, que és el temps que pertoca per donar tot el sentit al text. Així doncs, podríem traduir la inscripció de la següent manera:

(Que) el Senyor (o Déu) (con)servi la vida a +
Sinde (i) a + Ares

Sobre els antropònims, caldria dir que *Sinde* es troba com a part de noms més llargs des d'època visigoda (per exemple, *Sinderedus*, bisbe metropolità de Toledo que va fugir a Roma quan la desfeta del regne davant Tàric i Mussa (García Moreno, 1974, núm. 255) i, davant o darrera de noms masculins i femenins en la documentació catalana dels segles IX, X i XI. *Arestula*, potser un diminutiu d'*Ares*, ens és documentat l'any 559, en un epitafi datat procedent de Mèrida (Vives, 1969, inscripció núm. 32 = 479, 20 i 163).

No tornarem a explicar en detall l'origen, procedència, significat i cronologia d'aquestes peces. Pere de Palol hi posà ordre (Palol, 1950 a) fixant unes línies que no han canviat excessivament. Enviem el lector a la bibliografia general, on pot seguir-se l'evolució de l'estudi d'aquests objectes a partir de nous descobriments (Palol, 1950 a; Balmaseda i Papí, 1997, 154-155; Palol, 1999, 309-311). Ens centrarem, doncs, en el significat just, des de tots els punts de vista, del nostre objecte, atès que en aquesta ocasió ha estat trobat en una excavació programada dins d'una unitat estratigràfica determinada que es pot datar amb precisió i formant part d'un edifici, un dels principals del *castellum* de Sant Julià. Caldrà, com veurem, fer servir les opinions que s'han avançat sobre l'ús i significat d'aquesta mena d'objectes en confrontar-ho a les propostes que plantejarem a la discussió pública.

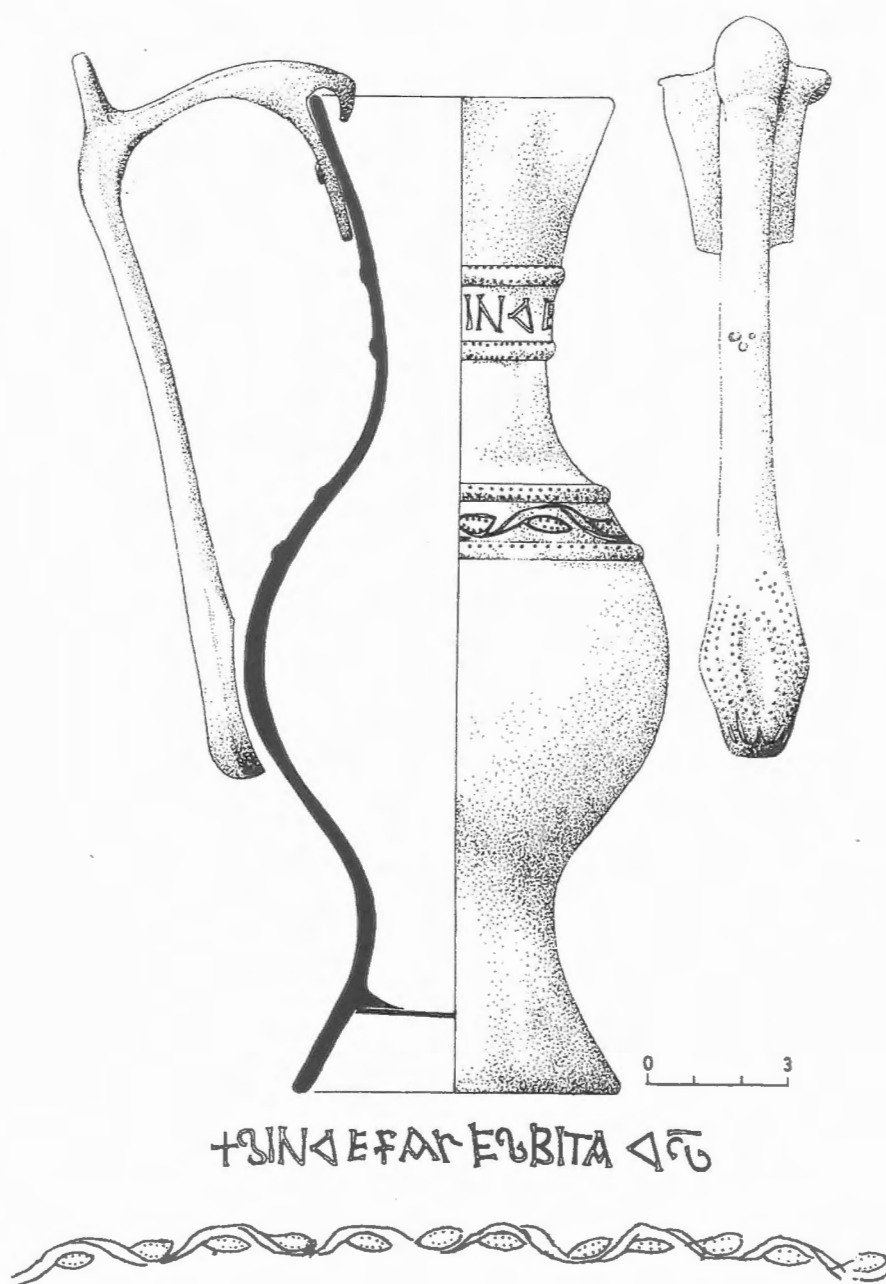

Fig 99. Gerra litúrgica de bronze (UE 2576).

Com hem vist, aquest objecte, l'únic destacat de tot el conjunt, es va trobar formant part de la UE 2577, un nivell d'enderroc que hem relacionat amb una estança superior que hauria tingut un paviment de fusta. Queda clar que a aquella cambra només s'hi podia accedir des de l'estança 16 o 20 (o des de les dues), des del pis de dalt. Per les dimensions i per la disposició dins del conjunt de l'edifici sembla una cambra perifèrica, comple-

mentària, que podria haver funcionat com a petita torre i, sobretot, com a gran armari, un lloc segur, d'accés limitat, on es podien desar objectes determinats. Si n'hi havia hagut més, van desaparèixer abans de l'enderroc. El que és segur és que allí es conservava, sencera, la nostra gerreta. No sabem si estava amagada, si va ser oblidada o si s'hi va deixar expressament. És interessant referir aquestes coses perquè no són gaires els objectes d'aquestes

Fig 100. Gerra litúrgica.

característiques trobats en excavacions programades.

Estem convençuts que, almenys en origen, aquest objecte va tenir una funció litúrgica. No ens ho pot fer pensar, en aquest cas, el lloc de procedència, l'edifici I del *castellum* i, concretament, l'àmbit 24, una cambra petita i aparentment marginal. Podríem fer hipòtesis i suposar l'existència d'una petita capella que ocuparia una de les cambres altes més pròximes, però la localització, uns pocs metres més cap a llevant, en l'edifici IV (*supra*) de l'autèntica capella del castell ho desmenteix categòricament. Haurem de suposar, doncs, que la nostra gerra litúrgica, amb molta versemblança, hauria format part del mobiliari litúrgic d'aquell temple i que, potser perquè calia reparar-lo o per altres raons que ens defugen, va anar a parar a l'àmbit 24 de l'edifici I, on va ser desada tot esperant que fos arreglat o que les causes que l'havien fet canviar de lloc passessin. Ha quedat ben clar que res no va tornar a ser com abans. El lloc va ser abandonat i, per les raons que sigui, ningú no va considerar interessant endur-se la gerra que, finalment, va

caure amb l'enderroc de l'edifici, va quedar colgada per la runa i la terra, i mil dos-cents anys i escaig després l'excavació va permetre recuperar. L'ús litúrgic de la gerra, almenys inicial, ens el confirmaria la inscripció que hem comentat anteriorment i hem paral·lelitzat convenientment. Seguint la proposta de Fabre, Mayer i Rodà (2002, núm. 150, 197; Nolla, Palahí i Sureda, 2003, 263-266), amb la qual estem plenament d'acord i que reproduceix fórmules ben conegudes i reiteratives, ens trobaríem davant d'un objecte que, per un seguit de raons —hi tornarem—, van adquirir *Sinde* i *Ares*, un matrimoni, per fer-ne donació a una església determinada. En adquirir-la, com tants d'altres, van fer personalitzar l'objecte, fent gravar una decoració senzilla, vegetal, potser representació simbòlica del Paradís, i una inscripció invocativa on es demanava a Déu (o al Senyor, és igual) que preservés la vida de la parella. De fet, només adquireix plena vigència i s'entén tot si aquesta petició es fa automàticament i en el moment més important i sagrat del misteri cristià, quan el sacerdot converteix, en aquest cas, el vi en la sang de Crist. Cada vegada que se celebrava l'Eucaristia es pregava per *Sinde* i *Ares* perquè estiguessin sants i bons. Però es pot anar més enllà. Un cop difunts la pregària continuaria, però llavors no estaria dedicada a perfeccionar la vida terrenal sinó l'autèntica, la "vida eterna". De ben segur que aquesta era la voluntat dels donadors o, en altres casos, del donador. Certament podria pensar-se que l'objecte hagués estat retirat de la funció cultural, puntualment o definitivament. Ni ho sabem ni ho podem saber. Potser es va desar en aquell lloc com a conseqüència dels fets polítics i de l'arribada dels nous senyors. Potser tot esperant un ràpid retorn que no es va produir. És interessant, recordem-ho, constatar que la peça era intacta. Potser la nansa, postissa, s'havia desenganxat i calia reparar-la, cosa que ja no va ser possible. Per acabar, reprent el fil de l'argumentació iniciada anteriorment, pel lloc i les circumstàncies de la trobada sí que sembla convenient relacionar la gerreta amb l'activitat religiosa del *castellum*. I ens preguntem: no podria ser que *Sinde* hagués estat el darrer o un dels últims caps militars d'aquella fortificació i de la seva guarnició i que, juntament amb *Ares*, la seva muller, amb la qual hauria residit en les dependències del comandament, amb criats i servidors, i que com a tals i dins d'una manera d'obrar característica de la societat benes-

tant hispanogoda, tal com palesen les fonts, l'epigrafia i l'arqueologia i que no seria altra cosa que el reflex de la generositat de la monarquia i dels grans senyors devers l'Església (troballes de Guarrazar, Torredonjimeno, corona de Recared oferta al màrtir gironí Feliu, construcció de temples i esglésies... (Perea (ed.), 2001; Casanovas i Rovira (ed.), 2003, especialment García Moreno, 2003, 31-

43, Castillo, 2003, 55-67 i Gros, 2003, 69-75; Molina, 2004, 459-472), hagués obsequiat la capella del destacament militar des d'on, durant un temps, havien presidit marit i muller les cerimònies litúrgiques que fixaven el calendari i aquelles, extraordinàries, de moments puntuals? És una possibilitat raonable que, de moment, no podem provar. Deixem-la, doncs, plantejada.

ALTRES FONTS PER A UNA LECTURA UNITÀRIA

4.1. ALTRES DADES ARQUEOLÒGIQUES

La història d'un lloc mai no és completa si no coneixem la de l'entorn immediat. A l'antic terme o *uilla* de *Castellum Fractum*, ara el territori municipal de Sant Julià de Ramis i de Sarrià de Ter, aleshores conformant una unitat (vegeu Canal *et al.*, 2003, 321-330), coneixem altres estacions arqueològiques amb cronologia avançada, entre el baix imperi i l'alta edat mitjana, conegudes desigualmente però que, pensem, cal tenir en consideració atès que poden aportar —i, de fet, aporten— dades de gruix que permeten conèixer millor la història del *castellum* i del seu territori. Apleguem, doncs, de manera resumida, aquestes notícies que hem fet i farem servir convenientment (fig. 101).

4.1.1. La Casa del Racó (fig. 101, 102)

El jaciment de la Casa del Racó és un petit establiment d'època romana situat a la muntanya de Sant Julià, just a tocar el petit pla que delimiten el riu Ter i el seu afluent el Terri, però suficientment enlairat per no veure's afectat per les crescudes fluvials, especialment les del primer dels dos rius. L'excavació de la vil·la efectuada els anys 1991 i 1992 amb motiu de les obres de construcció de la variant de la carretera nacional II al seu pas per Girona va permetre identificar un establiment dedicat a l'explotació agrícola del territori circumdant. La seva extensió era força migrada, no arribava als 900 m², i la seva cronologia abastava un període

des d'inici del segle II a mitjan segle IV, amb una fase precedent d'època republicana.

L'inici d'aquesta fase precedent es pot datar a principi del segle I aC, possiblement a la tercera dècada d'aquest segle tal com ens indicaria algun fragment de campaniana B, forma Lamb. 2, altres fragments del mateix tipus ceràmic lleugerament anteriors (formes Lamb. 3 i 5/5), ceràmiques grises emporitanes (especialment documentades les formes que imiten la forma 27 de la campaniana A i alguns gerrets bicònics), ceràmica d'engalba blanca i comuna ibèrica del moment. Entre el material exhumat d'aquesta fase caldria esmentar també la ceràmica de cuina, *dolia*, l'àmfora ibèrica i algun fragment escadusser de l'àmfora itàlica.

Les estructures d'aquesta fase són molt modestes ja que únicament estaven constituïdes per tres murs de pedra lligada amb fang, situats a la part nord-oriental del jaciment. En un moment imprecís, a l'interior de l'espai que delimiten els esmentats murs, es va obrir una sitja, no gaire gran, de 1,20 m de profunditat i de forma ovoide amb el fons còncav. Aquesta fossa fou colgada a final del segle I dC, data proposada a partir d'algun fragment de ceràmica africana indeterminada i de la relació estratigràfica del nivell de reompliment amb els estrats fundacionals de l'establiment romà.

El reompliment de la sitja a final del segle I i la presència de terra sigil·lata itàlica i sud-gàl·lica (Drag. 29), així com àmfora Pascual 1 o ceràmiques emporitanes tardanes, ens constaten una ocupació modesta però constant d'aquest indret al

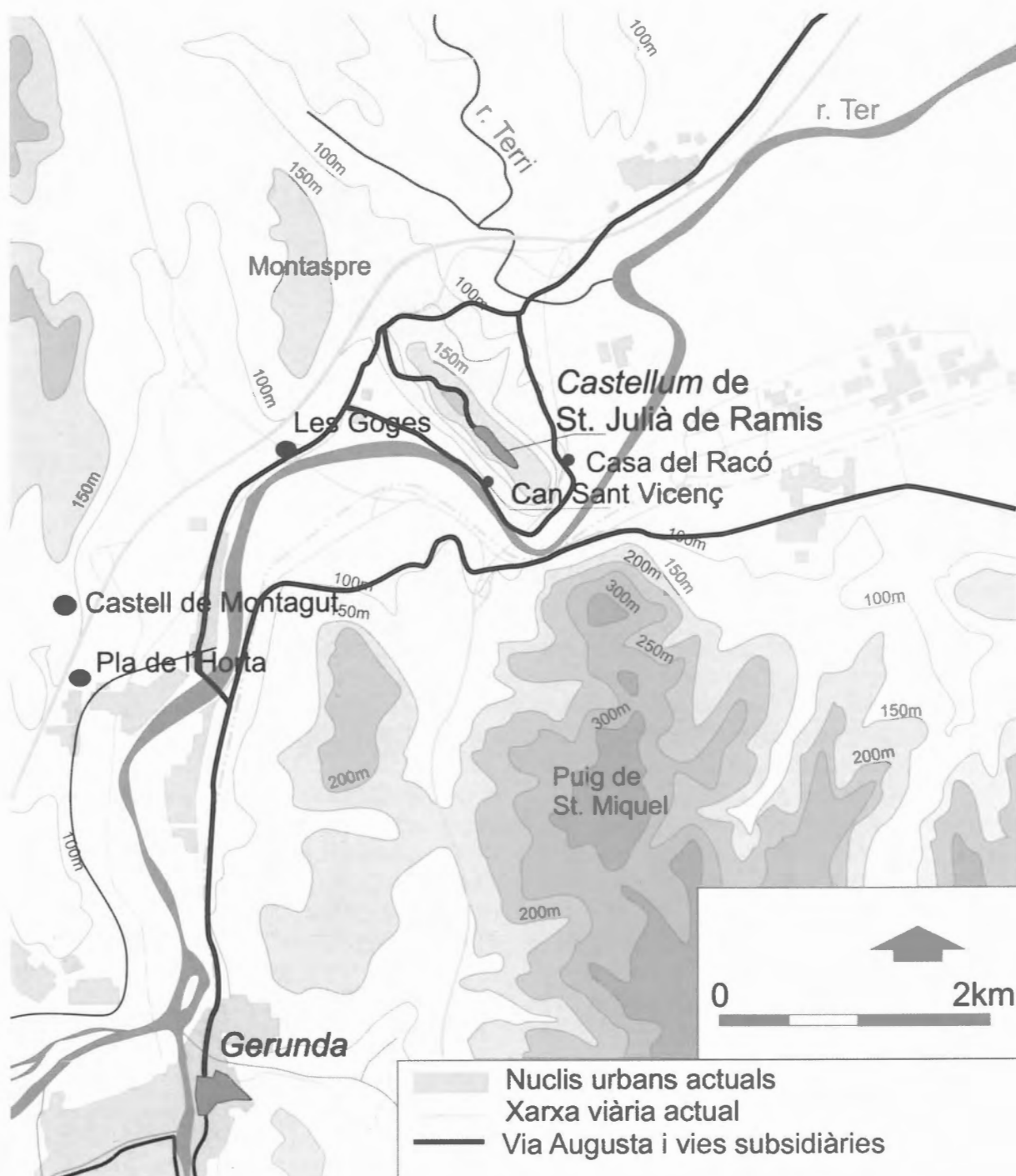

Fig 101. Jaciments arqueològics a l'entorn del *castellum* que s'hi relacionen. Planta de situació.

llarg de la segona meitat del segle I aC i de tota la centúria següent.

Durant la primera meitat del segle II, es van colgar d'una manera definitiva els nivells i estructures de la fase anterior amb la finalitat d'anivellar el terreny i poder construir més fàcilment un establiment rural de característiques sensiblement diferents a les de la fase precedent.

Aquest nou edifici s'articulava a l'entorn d'un pati envoltat, pels costats nord i est, de diverses estanques i, pels costats sud i oest, d'una paret de tanca. Alhora, aquest pati quedava subdividit en dos per un mur que únicament complia aquesta funció separadora. L'espai occidental del pati presentava set forats de *dolia* esglaonats en el pendent del terreny. A l'extrem nord, l'àmbit 2 comunicava amb

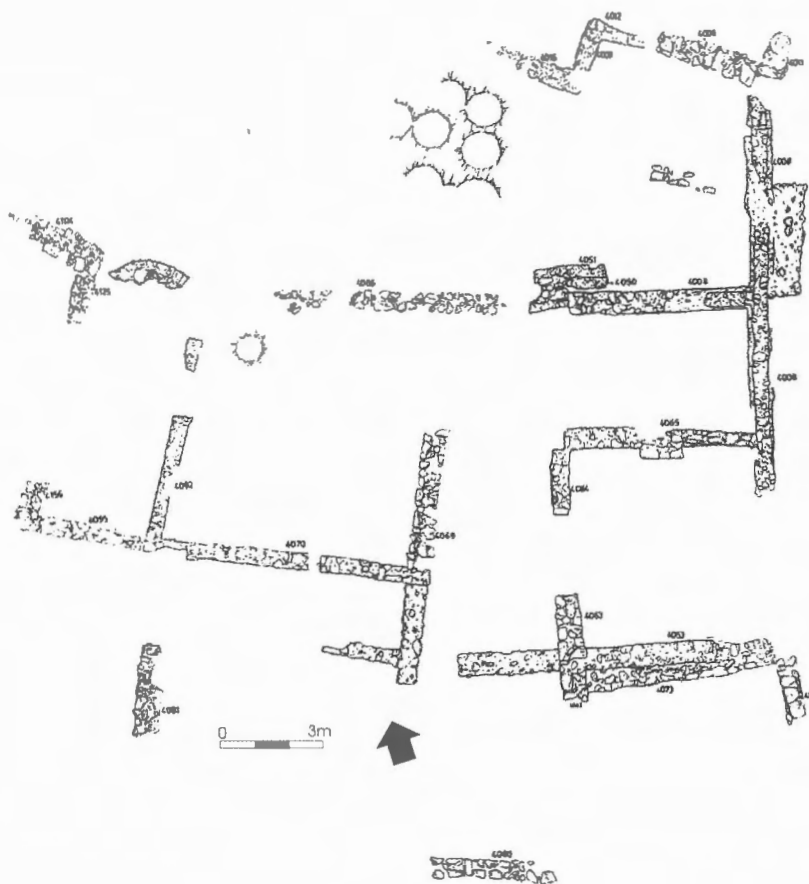

Fig 102. Casa del Racó. Planta.

una estança (4) coberta amb *tegulae* i pavimentada d'*opus signinum*. El poc material localitzat en aquest sector va permetre datar la seva construcció a final del segle I i primera meitat del II. Al centre de l'habitació s'havia obert, en un moment imprecís, una fossa de planta rectangular, de 1,70 m per 0,60 m de costat, en el reompliment de la qual va aparèixer un petit altar de pedra volcànica, probablement un dels objectes més valuosos dels exhومات en l'excavació del jaciment i dedicat al culte privat i familiar (*lares, penates*).

Des d'aquesta habitació, es podia accedir a una estança (5), de 3,3 m d'amplada i 6,1 m de profunditat, descoberta i oberta al pati. Presentava un únic nivell d'ocupació constituït per una argila molt dura i compacta. Aquest nivell es va datar a la primera meitat del segle per la presència de la forma Hayes 27 de la ceràmica africana A.

A l'est d'aquest àmbit, i flanquejant el pati, hi havia una habitació (6) que es pot considerar la principal, atès que era la més espaiosa i amb els acabaments més acurats. També hem de tenir en comp-

te que no delimitava directament amb el pati sinó que entre els dos espais hi havia una petita porxada, coberta amb sostre de *tegulae*. Els paviments eren modestos, com a la resta de l'edifici, i estaven realitzats amb argila compactada.

Pel que fa les estances meridionals, ben poca cosa en podem dir, ja que el grau de destrucció era notable; per una banda, el lloc havia patit diversos esllavissaments i, per l'altra, en un moment indeterminat, la instal·lació d'una línia d'altra tensió havia malmès considerablement les estructures d'aquest sector.

Així doncs, ens trobaríem davant d'un petit establiment rural, molt allunyat tipològicament de les grans vil·les suburbanes de *Gerunda* però que ens aproxima a una realitat més complexa del que hom podria pensar inicialment. La presència del magatzem del pati, així com la troballa constant, en tots els estrats excavats, de fragments de *dolia* i de plom per reparar-los, ens apropa a un establiment de caire únicament productiu. La cronologia dels pocs nivells clars que ja hem comentat i alguns

altres apareguts aquí i allà del jaciment ens permeten situar la construcció d'aquest edifici a la primera meitat del segle II.

Més endavant, en un moment que no podem precisar, aquest edifici va ser ampliat amb dues habitacions més. Una (3) estava situada a l'angle nord-occidental de l'edifici. Era una estança amb sòl d'*opus signinum* lleugerament més elevat que el de la cambra a la qual s'abocava (4). L'altra (10) es va adossar a la paret que tancava per migdia el gran pati. A diferència de la resta de l'edifici, aquesta habitació era definida amb parets de pedra lligada amb fang. La finalitat de la seva construcció devia ser el seu ús com a porxada exterior, tal com demostra la manca de porta a la seva façana principal i la localització de dos basaments de columna obrats amb argamassa i teula trinxada. Estava coberta amb *tegulae* i pavimentada amb un picadís de terrissa esbocinada i argila. Va ser en l'enderroc d'aquest àmbit que van ser localitzats dos ganivets i un esquellet de ferro (fig. 102).

La cronologia de l'abandonament s'hauria de situar en el segon/tercer quart del segle IV. Dues vores de la forma Hayes 61 A de ceràmica africana D, dues vores d'àmfora africana baiximperial —una Dressel 23/Keay 13 i, versemblantment, una Keay 41—, i una moneda de bronze encunyada a Síscia a partir del 317 que porta la llegenda VRBS ROMA amb el bust de Roma a l'anvers i la lloba alletant Ròmul i Remus, al revers, reblarien aquesta datació.

Després de l'abandonament, la vil·la va ser utilitzada com a pedrera per a les edificacions properes i, posteriorment, per a la realització de grans parets de feixa que travessaven d'una punta a l'altra l'establiment.

4.1.2. Cova de can Sant Vicenç (fig. 101)

Placa decorada de bronze d'un cinturó.

Va ser trobada per M. Pallarès durant les excavacions que va efectuar a la cova de can Sant Vicenç, als peus de la muntanya de Sant Julià, a tocar el camí que la voreja, resseguint el curs del riu Ter, el mes d'agost de 1915. Es va localitzar, segons consta al *Diari d'excavació* i recull Palol (1950 b, 79-80, nota 5), en el nivell superficial, d'uns 0,60 m de potència, i podia correspondre, potser amb alguns altres objectes, a un enterrament. Es conserva al Museu d'Arqueologia de Catalunya, a Barcelona, i porta el núm. d'inventari 16606.

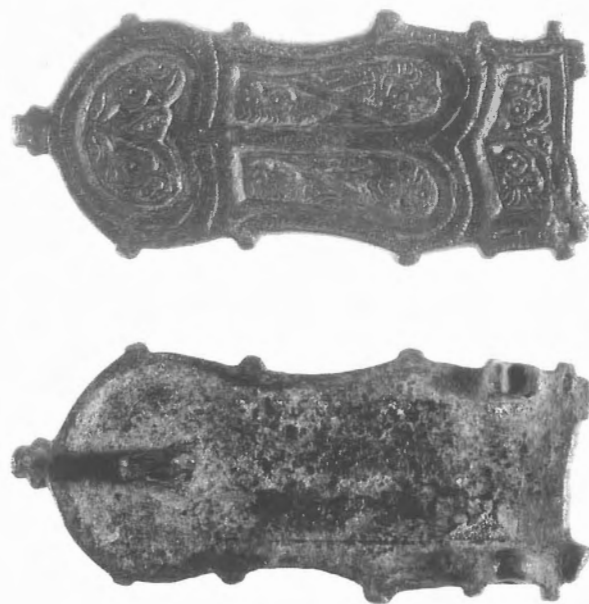

Fig 103. Cova de can Sant Vicenç. Fermall de cinturó, a) anvers i b) revers (foto MAC. Barcelona).

És una placa de bronze, oblonga i lleugerament arronyonada, amb onze protuberàncies disposades cinc i cinc a cada un dels costats llargs de la peça, coincidint, de vegades, amb els diferents sectors en què es divideix la cara superior, i l'altra, molt més desenvolupada, se situa marcant l'eix de simetria, a la punta. La cara superior d'aquesta placa consta de quatre espais ornamentals, dos d'ells al mig, simètrics, pentagonal i aixafat el que es troba més pròxim de la sivella i semicircular el de l'altra banda. La decoració interior és a base d'elements vegetals i geomètrics que ocupen sovint l'àrea central dels espais, ben separats uns i altres per gruixudes rebaves semicilíndriques. Els encaixos que servien per unir-se a la sivella han desaparegut. La cara interior, llisa, mostra tres protuberàncies perforades en disposició triangular, dues de les quals són trencades, que servien per subjectar la corretja del cinturó. Fa 8,3 cm de llarg i 3,5 cm d'ample, i pesa 0,50 grams (fig. 103, a i b).

4.1.3. Necròpoli de les Goges (fig. 101, 104)

Durant les obres de construcció, entre 1990 i 1991, de les connexions entre la carretera N-II i la de Banyoles, subseu olímpica, es va localitzar un cementiri tardoantic i altmedieval, que ha estat a

Fig 104. Necròpoli de les Goges (clixé MAC. Girona).

bastament publicat (recull bibliogràfic a Burch *et al.*, 2001, 145). Es trobava dalt d'una plataforma lleugerament enlairada sobre la Via Augusta i sobre el curs del Ter, a no gaire distància real del *castellum* de Sant Julià (fig. 101).

Es van reconèixer i excavar 132 enterraments perfectament orientats que han de ser la totalitat, o gairebé, del cementiri. Aquest presentava una imatge interessant, poc documentada entre el món funerari d'aquella època en aquest territori, amb les tombes ordenades en filades rectes, sense superposicions (fig. 104).

Les sepultures eren tipològicament molt pròximes unes a les altres: fossa en forma de "banyera", d'ametlla, rectangular amb angles arrodonits, rectangular amb angles escairats, antropomorfa, de "banyera" coberta amb lloses, de "banyera" amb encaix, amb coberta o sense, rectangular amb els angles arrodonits i encaix, amb folre de lloses, amb estructura de sarcòfag o fosses aprofitades.

Poques eren les inhumacions amb alguna ofrena o acompanyament. Només l'aparició d'uns fragments de vidre, possiblement d'un ungüentari, de l'única tomba doble; una moneda d'or, un tremis de Xindasvint, encunyada a Tàrraco, un collaret de denes de pasta de vidre, un fals tremis, de coure amb bany d'or, foradat pel mig, del mateix monarca i seca, i un anell de bronze amb una decoració central de tipus vegetal, amb un entrellaçat de fulles incises que, tipològicament, s'hauria de posar en relació amb peces similars ben datades

dins del segle VII. Tot aparegut en la mateixa sepultura, la núm. 108.

En un enterrament infantil es va trobar un altre anell de bronze, amb una X gravada, que seria versemblantment coetani de l'altre.

L'exploració extensiva i intensiva va provar amb claredat que el cementiri no va tenir mai cap capella funerària associada i que no podia ser posat en relació amb cap hàbitat immediat, tal com van palesar la prospecció d'un ampli espai de més de 1.000 metres de diàmetre. L'anàlisi detallada dels cadàvers recuperats permet observar que aquest cementiri pertanyia a una comunitat convencional: infants, adolescents, joves i grans, homes i dones.

4.1.4. *Castell de Montagut* (fig. 101, 105)

A molt poca distància del *castellum* de Sant Julià, en direcció al sud-oest, domina, encimbellat respecte a la plana de l'entorn, l'accés al pont de Sarrià i el camí que portava i porta cap a Cornellà de Terri, Banyoles i Besalú. Es troba, actualment, en ruïnes i molt malmès per la incúria del temps, cobert de vegetació que l'emascara però el protegeix.

Les dades textuais són tardanes i no pas anteriors al segle XIII, cosa que dificulta construir-ne amb precisió i solvència la història anterior. L'anàlisi de l'estructura visible i de la tècnica emprada en la fàbrica dels seus murs fa pensar en una cronologia fundacional més alta, tal com posaria de manifest la presència, aquí i allí, de la tècnica de l'*opus spicatum* i altres elements de regust antic (fig. 105). Conserva parcialment una impressionant torre de gran alçada, una cisterna, restes de murs exteriors, un vall obrat a la roca i, a tot l'entorn, ruïnes del que sembla un lloc d'habitació camperola a redós del castell. Només l'excavació en extensió podrà aportar dades fiables i fermes.

Per ubicació i domini sembla que va continuar, en molts aspectes, la tasca encomanada al vell *castellum*.

Bibliografia: Català (editor), 1971, 288-290; Palahí, 1996, 32-35

4.1.5. *Vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter)* (fig. 101, 106, 107)

Aquest interessant jaciment, menys conegut del que voldríem, va ser descobert casualment durant la construcció d'uns habitatges a la zona del Pla de

Fig 105. Torre del castell de Montagut

l'Horta el 1970. Va ser objecte d'excavacions, es van recuperar uns mosaics localitzats en aquells treballs i va tornar a ser colgada. Tot i la volada de les prospeccions, només es va poder realitzar una mínima delimitació de l'edifici, que ocupava una extensió considerable (fig. 106).

Caldria que consideréssim aquest jaciment com una vil·la suburbana de *Gerunda*, com Sant Pere de Montfullà, can Pau Birol (Bell-lloc) o Vilablareix, però situada a l'esquerra del riu Ter, a diferència de les anteriors, que ocupen el Pla de Girona, a l'altra riba. Es troba a poc menys de 5 km del nucli urbà, a poc més de 200 m de la Via Augusta i del pont que salvava la barrera fluvial. Se situava en una zona plana, ben regada i molt a prop dels seus contraforts de la muntanya de Rocacorba que delimiten per ponent la terrassa fluvial (fig. 101).

L'origen de la vil·la s'ha de situar a la baixa república, coincidint amb l'abandonament de l'*oppidum* de Sant Julià de Ramis i la subsegüent fundació de *Gerunda*. Poc és el que coneixem d'aquella fase i de l'evolució d'aquest edifici fins a època severiana. Cap a l'any 200, la vil·la va ser objecte d'importants reformes i d'una forta inversió en luxe. Coneixem prou bé la *pars urbana* del conjunt, amb passadissos i cambres d'aparat i l'ambulacre d'un peristil bellament pavimentats amb sòls de

mosaic (*opus tessellatum*), alguns dels quals polícroms, i amb els murs pintats. Una altra mostra del luxe va ser la descoberta d'un fragment d'estàtua de marbre blanc, molt agredida, que representa un gos assegut sobre les potes del darrera. Es va localitzar una cuina-rebost i altres cambres i espais que, per les seves característiques, calia posar en relació amb la *pars fructuaria* i *rustica* de l'edifici, que continuava essent, sobretot, una factoria agrària (fig. 106).

Més endavant, hi va haver noves reformes que van significar la creació d'un *balneum* —poc conegut però, pels indicis, de considerables proporcions—, i que van afectar en part la zona residencial, i la creació d'un nou pati a l'entorn del qual s'aplegava l'activitat econòmica de l'establiment. És d'aquesta etapa una enorme dependència amb una gran porta amb sòlides llandes de gres, amb un ferm paviment de còdols, amb un gran desguàs central i un dipòsit recobert d'*opus signinum* que cal relacionar amb l'activitat rural de la vil·la (fig. 107).

Caldria recordar que aquest edifici posseïa un petit aqüeducte, molt ben conservat, que captava aigua d'una font pròxima i la conduïa cap a la vil·la, assegurant l'aigua potable necessària per al funcionament del lloc i un aprofitament complementari per regar, com a mínim, els jardins i els horts d'aquesta residència.

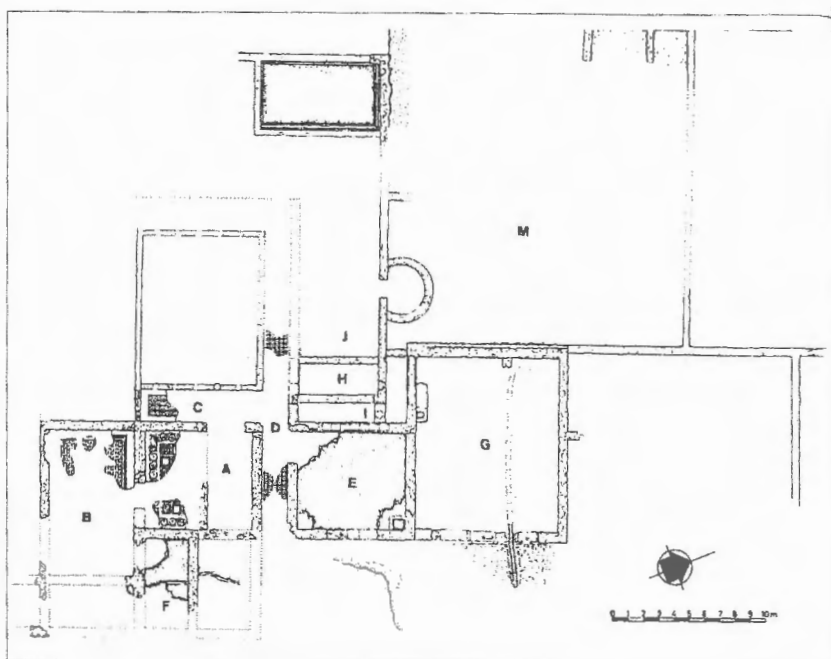

Fig 106. Vil·la del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter). Planta general.

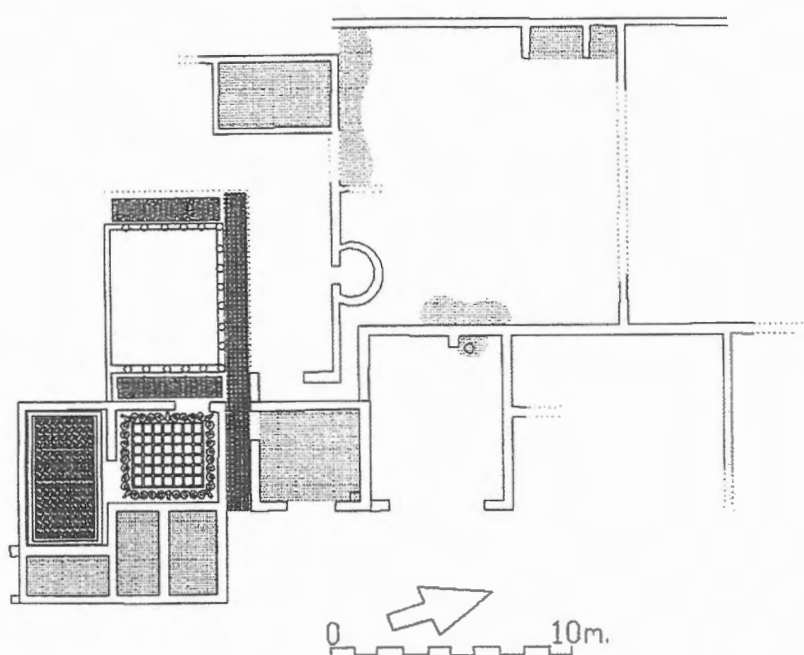

Fig 107. Vil·la del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter). Fase tardoantiga.

Les evidències recollides —dades estratigràfiques i material arqueològic aplegat en els treballs d'excavació— fan possible proposar un moment final per a l'edifici en la segona meitat avançada del segle V. Cap indicatiu no permet pensar en un final violent. Sembla que l'edifici va ser abandonat. L'excavació, antiga i insuficient, no permet saber si l'abandonament de l'edifici va ser de cop i ràpid o conseqüència d'un lent procés.

Hi ha indicis indirectes, com passa també en altres vil·les romanes d'aquest territori, que a redós de les ruïnes va continuar havent-hi vida. Recordem la descoberta d'unes tombes de lloses que fan suposar l'existència d'un petit cementiri, que caldria datar entre el moment de l'abandonament del lloc i el segle X (Canal *et al.*, 2003, 336-339).

Passem, ara, a descriure en detall una peça trobada en aquells treballs, a la qual concedim notable

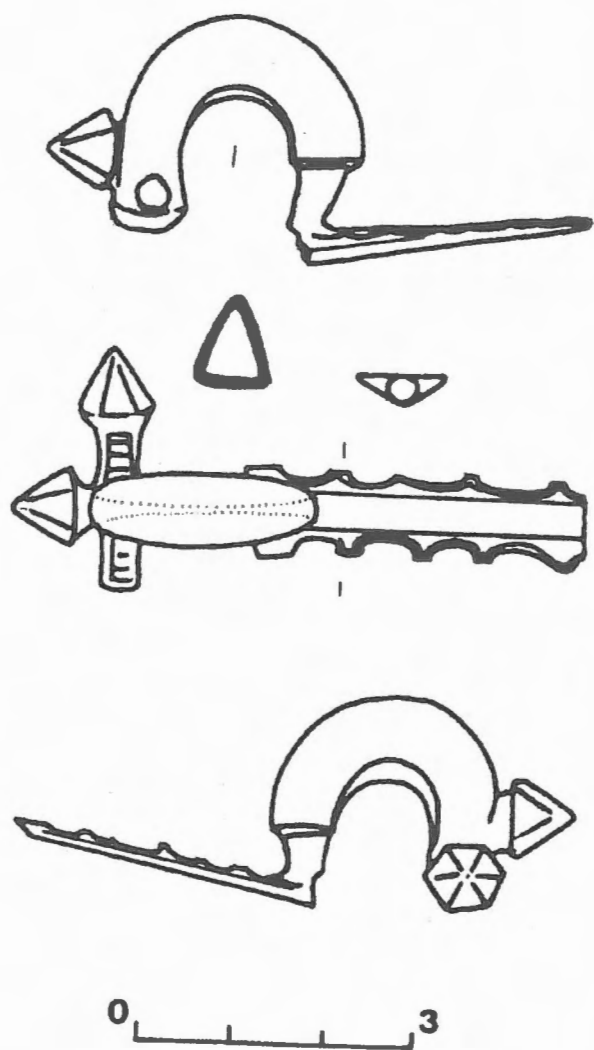

Fig 108. Vil·la del Pla de l'Horta. Fíbula.

importància en relació a fixar el moment final del jaciment, i que podria ser important a l'hora de posar en contacte el territori de la vil·la del Pla de l'Horta amb el *castellum* de Sant Julià.

Fíbula en forma de creu amb bany d'or del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) (fig. 108)

Es va recuperar l'any 1970, enmig de la terra superficial, durant les excavacions d'urgència d'aquella vil·la.

Aquest objecte d'ús personal tan característic del baix imperi és ben conegut arreu de l'occident de l'imperi, i se'n troben sovint, en bronze o en metalls més preuats, com l'or. Però en canvi són escasses les localitzacions de fíbules d'aquesta

forma a *Hispania* (Erice, 1994, 202-204). Aquesta forma, de gran èxit i fort component simbòlic i de classe, va aparèixer a la darrerïa del segle III en fer-se indispensable per sostenir el *sagum*, la capa, l'ús de la qual es va popularitzar a bastament aquells anys, tal com testimonien nombroses representacions iconogràfiques.

La nostra fíbula presenta els caps superior i lateral de la creu acabats amb uns botons en forma de piràmide de sis cares, un dels quals, malauradament, no es va trobar. La cara superior dels braços de la creu, no gaire llargs i de secció circular, ofereix una senzilla decoració a base de fines estries paral·leles. L'arc és alt, de secció triangular, i el peu, llarg i ample, amb les vores laterals decorades amb entrants arrodonits, de secció també triangular, molt aixafada. L'agulla és perduda d'antic. Tota la peça, buida interiorment, és feta a base d'una fina placa de bronze, i exteriorment es posa de manifest l'existència d'un sobredaurat d'or que pretenia fer l'efecte de ser d'aquest valuós metall. A la cara superior del peu, un finíssim niellat amb fil d'or completava i embellia el conjunt. Té una llargària de 6,2 cm, una amplada màxima de 2,7 cm i una alçada idèntica (2,7 cm). Es conserva en el fons del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, i porta el núm. d'inventari 210.727.(fig. 108).

En relació a aquest important jaciment, unes excavacions de salvament recents i acabades de publicar (Llinàs *et al.*, 2005, 195-210), ens proporcionen noves dades d'un altíssim valor. En efecte, al nord de la vil·la va existir un dels cementiris de l'establiment que ha estat parcialment explorat amb excel·lents resultats. En total es van documentar 27 tombes, una –la núm. 7– amb les despulles de dos adults i evidències d'alguns altres, i una ossera (núm. 11). Cal suposar que a l'entorn n'hi ha d'haver unes quantes més.. Es van identificar, amb més o menys bon estat, quatre tipus diferents de sepultura: caixes de *tegula*, quinze en total, de les quals, catorze eren de secció quadrangular i només una , la núm. 3, de secció triangular; fossa simple amb, de vegades, lloses planes de pedra cobrint-la, en set ocasions; tombes d'obra, de pedruscall i/o fragments de *tegula* units amb morter de calç, tres, i dues caixes de pedra. Respectivament un 55,55% (51,85% de secció quadrangular + 3,70, de secció triangular), un 25,92%, un 7,40% i u 11,11%, respectivament. (fig. 109).

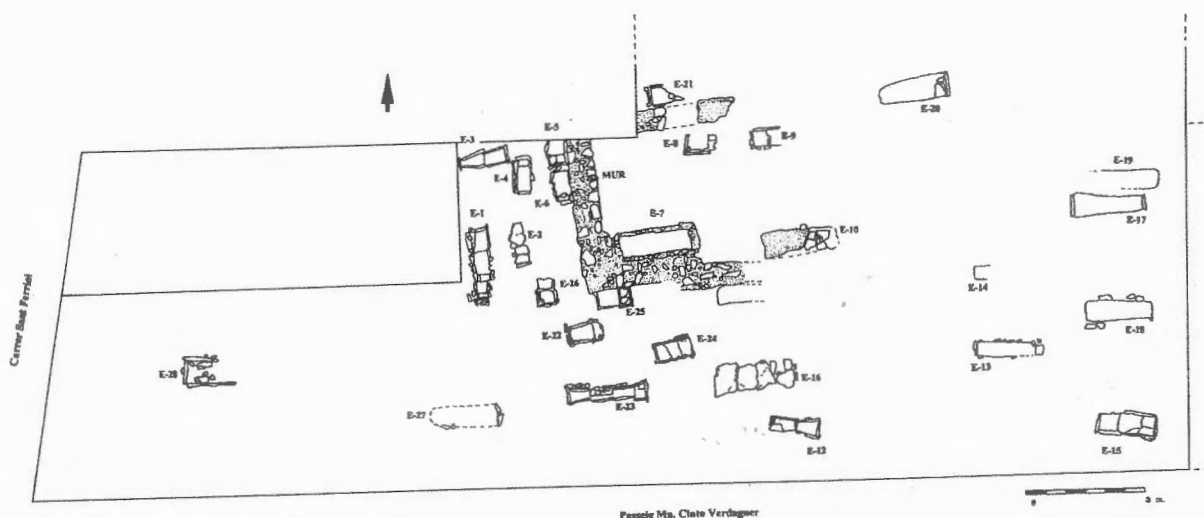

Fig 109. Pla de l'Horta (Sarrià de Ter). Planta del cementiri septentrional (segons Llinàs *et al.*, 2005).

Només es distingien dues maneres d'orientar el cadàver, la nord-sud, sis cops (22,22%) i ponent-llevant, vint-i-una vegades (77,78%). Les tombes d'adults eren catorze (58%) i les d'infants i adolescents, onze (44%). En vuit de les vint-i-set tombes hi havia alguna mena d'acompanyament o ofrenes. Fixem-nos-hi un xic: els difunts dels enterraments núm. 5 i 24 eren acompanyats d'una escudella; els del núm. 12 i 23, d'una gerreta; en canvi els de les tombes núm. 13, 17, 18 i 19 havien estat enterrats vestits, tal com posava de manifest la presència de sivelles de cinturó, de ferro o de bronze (núm. 13, 18 i 19) o de fibules de bronze o de bronze i ferro (núm. 13 i 17) (fig. 110, 111, 112).. Cal dir que el cadàver, versemblantment femení, de la tomba núm. 17, portava damunt un collaret de 3 denes de pasta de vidre: El de la sepultura núm. 18 era acompanyat de dos ganivets, unes quantes monedes i d'uns aplics de bronze que decoraven, en origen, el cuir del cinturó.

Una altra dada topogràfica interessant ens la proporcionava la distribució de les sepultures. Se situaven en el sector nord i centre de l'àrea explorada les caixes de *tegulae* (zona nord tombes núm. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 21, 22, 23, 24, 25 i 26; zona centre, núm. 8, 9 i 12), mentre que el sector de llevant era ocupat per les sepultures en fossa (núm. 14, 16, 17, 18, 19, 20, 15 i 13).

És ben clara la juxtaposició de dos cementiris cronològicament i culturalment diferents en un mateix espai. Les caixes de *tegulae* i les tombes d'obra (núm. 7 i 10), corresponien a la fase antiga de la

necròpoli. Amb una ocupació teòrica aparentment llarga entre el segle II i el V. En efecte, les caixes prismàtiques de tègules de secció quadrangular, són usades com a sarcòfags d'ençà el segle I i no sembla que n'hi hagi gaires més enllà del 400, essent molt més llarga la presència de les de secció triangular (Nolla *et al.*, 2005, 98-99, amb bibliografia). Recordem que els únics sis cadàvers col·locats de nord a sud, amb el cap a tramuntana (núm. 1, 2, 4, 5, 6 i 26) eren d'aquest tipus. Aquest fet és, en aquestes terres, característic dels enterraments tardao antics cristians (Nolla i Sagrera, 1995, 250-255; Nolla *et al.*, 2005, 73-77) Les ofrenes dipositades a l'interior d'alguna d'aquestes (núm. 5, 12, 23 i 24) defensarien una cronologia *in extenso* de segle IV i V que podem proposar globalment per a tota aquesta fase del cementiri. Seria, doncs, una de les necròpolis tardanes de la vil·la que, recordem-ho, hauria estat abandonada, potser després d'un incendi, durant el darrer terç del segle V. L'altra, que es disposà ben a la vora, és ben diferent i, en el context de l'actual Catalunya, única si deixem, de banda la d'Estagell al Rosselló. Totes són orientades i només es van fer servir fosses més o menys sofisticades cobertes o no de lloses planes i s'agrupaven topogràficament. En quatre ocasions de deu, es documentava el costum visigot d'enterrar-se vestit que mai es popularitzà i fou acceptat entre els autòctons. Sivelles (fig. 111 i 112), fibules (fig. 110) i la presència de dos ganivets, són costums estranys i rarament representats en aquestes contrades (Nolla i Sagrera, 1995, 245-257; Nolla,

Fig 110. Fíbula. Tomba 17 (segons Llinàs et al., 2005).

Fig 111. Sivella de cinturó. Tomba 19 (segons Llinàs et al., 2005).

Fig 112. Sivella i peces ornamentals d'un cinturó. Tomba 18 (segons Llinàs et al., 2005).

Casas i Santamaria, 2005, 248-262). Les cronologies aportades per aquestes troballes se situen preferentment dins del segle VI quan, recordem-ho, la vil·la hauria estat abandonada.

Aquest descobriment ens fa plantejar un seguit de preguntes que convé respondre encara que sigui, ocasionalment, amb hipòtesis més o menys contrastades. Ara com ara, mancats d'un coneixement absolut de les dimensions i característiques de tot el cementiri, sembla clara l'existència d'un tall cronològic entre la fase antiga de la necròpoli i la més moderna, un *hiatus* de curta durada d'entre 20/25 anys i 50. Podem deduir, també, que les tombes antigues eren marcades i visibles quan es disposaren les noves inhumacions tal com ho provaria la manca de destruccions i superposicions. Queda clar que els visigots van aprofitar l'existència del vell cementiri per enterrar-s'hi al costat quan tingueren necessitat de fer-ho. Per les característiques del contingut de les tombes de la fase antiga i moderna cal acceptar que, almenys majoritàriament, les del segon grup pertanyen a visigots arrians els costums funeraris dels quals divergien dels *hispani* de l'època. Què pot significar la seva presència en aquest lloc? Continuava, parcialment dempeus l'antiga vil·la? És, aquesta una possibilitat que no cal menysprear. Recordem que el que coneixem del Pla de l'Horta es sustenta en excavacions antigues efectuades sense mètode, a partir d'uns diaris insuficients i del material recuperat que, en aquest cas, si que sembla concloent però al qual cal donar el valor que li pertoca. Recordem que només s'explorà una part d'un conjunt molt gran i que més enllà podria haver-hi perduracions. Quina serà, doncs, la causa d'un establiment puntual de visigots, homes, dones i infants, en aquesta zona en el benentès que cementiri i lloc d'habitatge poden estar a una certa distància, un lloc privilegiat, pròxim a la Via Augusta i al pont que permetria travessar el Ter, i a una distància simètrica de *Gerunda*, a migdia, i del Congost i del *castellum* de Sant Julià de Ramis, a cerç?

Ha de tenir a veure, de ben segur, amb la fortificació militar que estem estudiant que va ser incorporada al sistema de control i defensa del camí per part dels gots que van millorar-la i mantenir-la en funcionament fins a la crisi de la monarquia en la segona dècada del segle VIII. Una dada interessant és que el *locus* o *uilla* de Sarrià de Ter formava part,

vers el 800, del territori més gran de *Castellum Fractum*, quan Carlemany cedí aquestes terres fiscals a Santa Maria i Sant Feliu, seus de Girona (*infra*). D'ençà de quan, cal preguntar-se, formaven una unitat de terra pública adscrita al castell? No ho podem saber en tota seguretat però hi ha uns indicis que podem fer servir per donar una resposta que ens sembla, ara com ara, la més fonamentada. L'existència d'una vil·la de tipus suburbà (Pla de l'Horta), de gran extensió, amb una *pars fructuaria* coneguda ens fa deduir l'existència d'un *fundus* immediat que al baix imperi coincidiria amb el terme actual de Sarrià que és, recordem-ho el de la *uilla* medieval.

Proposaríem, doncs, de posar en relació directa l'abandonament/destrucció, almenys parcial, del Pla de l'Horta durant el darrer terç del segle V, amb l'ocupació d'aquest territori pels gots i la incorporació de l'antic *fundus* a les terres fiscals adscrites al *castellum* que, en aquells anys o poc després fou reformat considerablement esdevenint una peça clau del control d'un camí que esdevenia primordial per facilitar la conquesta de la façana oriental d'*Hispania* i que, més endavant, serví pe cosir fortament l'apèndix septimà a la corona de Toledo (*infra*). Les tombes visigodes localitzades haurien de pertànyer al personal adscrit al *castellum* que explotava i, potser, habitava el territori que els havia estat cedit. Quan, més tard, la fortalesa es dotà d'una capella, la comunitat militar s'enterrà al seu redós mentre que els camperols i ramaders que explotaven la terra en benefici dels militars, ho feien en necròpolis una de les quals, recordem-ho, ens és ben coneguda (les Goges, *supra*) (fig. 104).

4.2. DADES DOCUMENTALS

Les referències a Sant Julià de Ramis en documents són antigues i continuades. Tanmateix, convé recordar que fins fa molt poc no havia estat possible posar en relació *Castellum Fractum* i Sant Julià, però ara s'han multiplicat per molt les possibilitats d'entendre el jaciment que hem excavat. Com veurem, tot resseguint la documentació medieval, no hi ha dificultats d'entendre el pas d'un topònim a l'altre, al tombant de l'any 1000, quan allò que havia estat l'element definidor del terme, el *Castellum*, un cop abandonat i arruïnat — *Castellum Fractum* —, hauria acabat perdent protagonisme a favor de l'església comarcal, refeta i

reconstruïda a cavall del canvi de mil·lenni. Allò que havia estat i ja no era va acabar deixant pas a una realitat omnipresent, la parroquial, produint-se el canvi de topònim fins al punt que aquell vell "Castell Arruïnat" va perdre tota relació amb Sant Julià fins a l'extrem que ha estat considerat pels historiadors una identificació incerta que solia situar-se a redós de Sant Gregori i Domeny, pel sol fet que en la documentació escrita dels segles IX i X surt, amb molt poques excepcions, immediatament al costat de *Parietes Rufini*, la localització del qual no ha ofert mai dificultats (vegeu, per exemple, Bolòs i Hurtado, 2001).

Pel que sabem, la primera menció de *Castellum Fractum* / Sant Julià es troba en un precepte de l'emperador Lluís, fill de Carlemany, lliurat a prec del bisbe Guimer, on eren confirmades unes possessions de la Seu gironina, amb data de 2 de desembre de 834. Interessa constatar, tal com diu el document, que Lluís no va fer altra cosa que confirmar allò que havia atorgat son pare "...a donno et genitore nostro Karolo...". Això ens permet fer retrocedir uns quants anys els fets que allí es narraven, com a mínim abans de la mort del gran monarca, el gener de 814 i després, raonablement, del lliurament de *Gerunda* als francs i de la incorporació a l'imperi el 785. En aquest document es passava revista a les possessions confirmades ordenades en *pagi*: "...in pago Gerundense ... alias uillas quarum uocabula sunt Castellum Fractum et Parietes Rufini". Queda clar que *Castellum Fractum* era un terme, una vil·la, i que havia estat cedida a la Seu de Girona (Marquès, 1993, doc. núm. 2, 57-58).

Durant el segle IX, trobem esmentat aquest terme cinc vegades més, sempre en documents episcopals i sempre en preceptes de confirmació atorgats per un emperador o un rei de la dinastia carolíngia al bisbe corresponent. Així, de l'any 844, llegim "...et in pago Gerundense ... simul etiam Castellum Fractum cum uilla que appellatur Parietes Rufini..." (Marquès, 1993, doc. núm. 7, 66-69); el de 878, del qual no coneixem l'original però que s'ha reconstruït a partir del precepte de Carloman, de 881 (Martí, 1997, doc. núm. 12, 80); el de 881, on s'escriu "...et in pago Gerundense ... aliasque uillas quarum uocabula sunt Castellum Fractum et Parietes Rufini..." (Marquès, 1993, doc. núm. 10, 73-75); el de 886, on llegim "...in comitatu

Emporitanensi et in Gerundense ... et uillam Parietes Rufini et Castellum Fractum..." (Marquès, 1993, doc. núm. 11, 75-78); o el de 889, semblant, "...et in Gerundense ... uillam quoque Parietes Rufini atque Castellum Fractum..." (Marquès, 1993, doc. núm. 21, 93-96). Aquesta sèrie finalitza, fins allí on ens és conegut, amb l'única menció contextualitzada del segle X, de l'any 922 "...et Castellum Fractum et Paciano..." (Marquès, 1993, doc. núm. 37, 117-119), l'única vegada, altrament, que no va del bracet de *Parietes Rufini*.

Cal fer, ara, un salt en el temps de quasi cent anys per tornar a trobar una referència explícita d'aquest lloc, en un context ben diferent i en documents la tipologia dels quals poc té a veure amb els que acabem d'aplegar. L'any 1019, en la dotació de la canònica per part del bisbe Pere, podem llegir "...preterea ego sepedictus Petrus episcopus dono eidem canonice ecclesiam Sancti Iuliani de Castellfreit cum omnibus suis pertinentiis..." (Marquès, 1993, doc. núm. 79, 178-184). El text, telegràfic, és, tanmateix, extraordinàriament important. En efecte, se'ns esmenta l'església dedicada al màrtir Julià tot posant-la en relació directa amb Castellfreit, catalanització del *Castellum Fractum* dels preceptes carolingis.

Avançant en el temps, tot deixant de costat el document de 1068, que no és altra cosa que una recopilació de les donacions atorgades a la canònica gironina i que reproduïx fil per randa l'escrit de 1019 (Martí, 1997, doc. núm. 332, 342-347), recordarem el pergamí de 1072, un contenciós entre el prevere Sendret amb els *milites* Dalmau Ramon i Guillem Arbert i els canonges de la Seu gironina, on s'escriu "...quod ecclesia de Sancti Iuliani de Castro Fracto...", readaptant al llatí el Castell Freit català, substituint, en bona lògica, el rar *castellum* per l'usual *castrum* (Martí, 1997, doc. núm. 346, 363-364). L'any 1087, el topònim referit al castell arruïnat ha desaparegut i, en canvi, treu el cap *Rama*, per Ramis, que acabà determinant el Julià, esdevenint el topònim real, l'únic conegut, del terme municipal i de la muntanya. En aquest mateix text se'ns fa conèixer l'existència d'una sagrera (*sacraria*) al costat de la qual s'alçaven unes cases (*mansiones*), "...et ipsas meas mansiones et sacrarios et curtilios cum exiis et regressiis earum que habeo apud sacraria de Sancti Iuliani de Rama..." (Martí, 1997, doc. núm. 403, 421-424). L'any 1089, en la publicació del testament de Dalmau Vidal, es diu "...et in parrochia Sancti

Iuliani..." (Marquès, 1993, doc. núm. 160, 293-294). El cercle s'ha clos. Del vell topònim de la vil·la referit, primer a un castell, després a un castell arruïnat, que definien perfectament un territori determinat (*infra*), s'ha passat a nomenar en primer lloc la parròquia, Sant Julià, tot afegint-hi el vell topònim Castellfreit o *Castellum Fractum*, fins que desapareix substituït per *Rama* o Ramis, que s'ha fixat definitivament. Caldria, finalment, plantejar la possibilitat, tan versemblant, que Ramis o, millor, Rama, procedís d'un nom de persona àrab, *Abd al-Rahman*, potser el tenidor, durant uns quants anys, del terme fiscal de *Castellum Fractum*, després de l'ensorrament del regne visigot i abans de l'ocupació franca (Canal *et al.*, 2003, 321-332). És una possibilitat a tenir en consideració tal com veurem més endavant (*infra*).

4.3. FONTS HAGIOGRÀFIQUES.

EL CASTELLUM I CARLEMANY: LA DARRERA ETAPA DE FUNCIONAMENT EN LA LLEGENDA

Com hem tingut ocasió de veure, el moment darrer en la cronologia d'ús del *castellum* de Sant Julià cal situar-lo amb anterioritat al 834, data en què l'emperador Lluís, en el seu precepte de confirmació dels béns de la seu gironina, esmentava el topònim de *Castellum Fractum* (Marquès, 1993, doc. 2, 57-58), esment que serveix tant per fixar aquest *terminus ante quem* com per identificar, definitivament, l'estructura que estudiem amb una instal·lació militar o *castellum*. No oblidem, tanmateix, que com que aquest precepte no fa més que recordar unes possessions ja atorgades en època de Carlemany, cal considerar que el nostre *castellum* ja era *fractum* (és a dir, trencat i per tant fora d'ús) abans del 814, data de decés de l'emperador de la barba florida (Canal *et al.*, 2003, 17, 326-329). La concessió a la Seu gironina del territori de *Castellum Fractum* degué produir-se poc després que, l'any 801, l'annexió de Barcelona per part de les tropes franques allunyés *Gerunda* de la situació de perill immediat que havia representat durant tant de temps la seva condició immediatament fronterera: la fortificació, en desús des de feia quasi un segle, havia perdut del tot, ben simplement, la seva raó d'ésser, dissenyada com era per protegir el camí i el territori de les incursions que l'amenaressin des del nord. L'arqueologia, en tot cas, detecta com hem descrit (*supra*), reformes pun-

tuals en general migrades i de poca entitat que, ja ho hem vist (*supra*), no semblen tenir res a veure amb l'antiga funció militar del lloc. Tanmateix, la importància estratègica i el valor militar del lloc era del tot evident encara que d'ençà de la invasió agarena s'hagués abandonat completament.

En aquest sentit, una de les fonts —ja veurem que molt particular— amb què comptem en relació a aquest període darrer és precisament una antiga tradició que relaciona directament Sant Julià de Ramis amb la conquesta de *Gerunda* per part dels francs, i no només això: lliga de manera estreta l'emperador i fins personatges de la seva cort amb punts concrets de la topografia de Sant Julià. És ben coneguda la llegenda de la presa de Girona per Carlemany, colrada de fenòmens sobrenaturals, com també la presència gairebé obsessiva de la figura imperial en la topografia ciutadana i específicament de la catedral (la torre, la cadira, el drap, la capella, el seny o campana, la copa, el cartoral, la pròpia “imatge” de Carlemany) (Roura, 1988, 22; Vivó, 1989, 58-59). Encara modernament la llegenda de la presa de Girona per Carlemany continua essent un episodi entranyable de l'imaginari (més aviat del llegendari) popular gironí (Vivó, 1989, 8-11). Però, com veurem tot seguit, la història va ser formulada de manera ja del tot desenvolupada en època medieval. I com que conté una sèrie de referències toponímiques que fan esment directe de la muntanya de Sant Julià, creiem convenient dedicar una estona a estudiar-ne els fonaments per veure si, d'una manera o altra, poden contribuir amb alguna claror a la història d'aquests darrers moments d'activitat del nostre *castellum*.

Caldrà doncs començar per anar a veure què és el que diu exactament aquesta llegenda. Per fer-ho, transcriurem la versió més antiga de la història completa, la qual, per bé que no en representa la forma més extensa, sí que és segurament la més propera a la redacció primigènia. Són les nou *lectiones* (vuit, de fet, ja que la setena correspon a un fragment de l'Evangeli de Lluc -Lc 9, 33-: Clara, 1994, 621) dels nocturns de l'ofici de Matines corresponent a la festa de Sant Carlemany, una commemoració que ja no existeix (i que, segons com i des d'un punt de vista canònic, mai no va arribar a existir), que s'esqueia a Girona el 29 de gener de cada any. La història d'aquesta festa ja ha estat glossada en diversos llocs, i per tant ara

només caldrà resumir-la per posar-nos en context. El culte a Carlemany va ser precedit per una olor de santedat que es remuntava a l'any 1000, quan l'emperador Odó identificà que les restes de Carles s'havien conservat incorruptes. Un segle i mig més tard, l'emperador Frederic I Barba-Roja tornà a identificar el fenomen durant la dieta d'Aquisgrà de 1166 i féu que Reinald, arquebisbe de Colònia, canonitzés el seu antecessor en el soli imperial, amb l'aquiescència de l'antipapa Pasqual III. Cal tenir en compte que es tracta d'un moment en què els processos de canonització no estaven tan este-reotipats com ho serien després de Trento.

Moltes esglésies europees adoptaren la celebració, que tenia un caràcter inequívoc de propaganda imperial en el marc de la querella de les investidures: així Aquisgrà (no cal dir-ho), Colònia, Magúncia, Münster, Worms, Frankfurt, Paderborn o Hildesheim a Alemanya, Basilea o Zúric a Suïssa, Lieja, Bruges o Tournai a Flandes, París, Reims o Sarlat a França. Girona, l'únic exemple peninsular, no tingué en tot cas la festa fins l'any 1345, en què la instituï el bisbe Arnau de Mont-rodon, qui, com veurem, ornà el calendari litúrgic gironí amb altres festes pròpies; en tot cas, no era una iniciativa fora de lloc, per tal com —ho veurem— existia ja una tradició relativa a l'alliberament de Girona i a la fundació de la catedral per part de l'emperador, que ja abans de l'arribada de Mont-rodon havia afavorit un cert culte a la seva figura (Roura, 1990, 44). En tot cas, el 1345 se li dedicà una capella, compartida amb els quatre Sants Màrtirs (una altra aportació de Mont-rodon), i que era precisament la capella patrocinada pel llinatge episcopal i usada com a panteó; com a imatge, s'hi instal·là la bella estàtua d'alabastre atribuïda a Jaume Cascalls, que avui es conserva al museu. Tanmateix, consta en una acta capitular de 1493 que un breu del papa Sixt IV (1471-1484), probablement dels darrers mesos del seu pontificat, prohibia el rés de l'ofici de nou lliçons. Fidels, els capitulars deixaren de resar-lo i la festa esdevingué un sermó panegíric de Carlemany el diumenge posterior al dia del “sant” i, més endavant, el segon diumenge de Quaresma. Finalment, en un moment en què sembla que ja ni aquest sermó es predicava, el 1883 el bisbe Tomàs Sivilla emeté un decret pel qual, no constant enlloc la canonització de l'emperador, s'ordenava de retirar la imatge de l'altar i dipositar-la *en otro lugar decente, pero no en altar alguno*. Amb això s'acabà

definitivament el culte litúrgic o paralitúrgic a Carlemany dins la seu gironina (Coulet, 1907, 18-42; Roura, 1988, 22-23; Roura, 1990, 49).

Com que no són gaire extenses, val la pena repetir les vuit lliçons en la seva totalitat. Ho fem tot seguint bàsicament la darrera edició publicada d'aquest ofici inclòs al *Breviarium Gerundense* de 1339 (Clara, 1994, 624-628), de la qual només hem estimat necessari ajustar alguns signes de puntuació, regularitzar-ne les majúscules i ajustar algunes lectures molt puntuals, segons publica Roura (1990, 53):

Lectio prima. Cupiens sanctus Karolus Magnus beati Jacobi apostoli monitis obedire, disposuit ire versus Yspaniam et eam catholice fidei subjugare. Capta vero civitate Narbona et munita, in qua Yspania inchoatur, perveniens ad terram Rossilionis que est principium Cathalonie, Christi auxilium et Beate Virginis Marie humiliter implovit. R/ Euge, serve bone.

Lectio secunda. Oratione vero completa, intendens in celum, vidit beatam Mariam, Christum eius filium defferentem; vidit etiam Beatos Jacobum et Andream manentes unum a dextris et alium a sinistris. Quos cum inspiceret Sanctus Carolus, stupens in splendoribus, percepit beatam Virginem sic loquentem: «Ne paveas, Christi miles Karole, brachium et deffensor ecclesie, quoniam nos tecum in bello erimus et liberabimus te cum victoria et salute. R/ Qui me confessus.

Lectio tertia. Sed cum montes transieris Pireneos, obsidebis civitatem Gerundae et eam licet cum laboribus obtinebis. In qua ad meum honorem et reverentiam edificabis Ecclesiam Cathedralis. Benedicam tibi, et dirigam te super omnes milites hujus mundi, et habebis Sanctum Jacobum nepotem meum directorem et totius Yspanie protectorem». Quibus dictis, disparuit visio premonstrata. R/ Sancte Karole. R/ Cum sequentibus III et V. responsoriis in Sancto Benedicto.

Lectio quarta. Tunc sanctus Karolus, in domino confortatus, suum exercitum animavit. Et cum in fervore spiritus exercitum infidelium invasisset, ceperunt terga vertere et totis viribus fugere, non valentes resistere Christianis. Finaliter, obtinta victoria in campo qui dicitur Milet, edificavit ecclesiam sub invocatione beati Andree apostoli, in qua nunc religiosorum monasterium est constructum. Captis insuper castris et villis Valispirii et Rossilionis et [cum] ad locum qui dicitur Sa Clusa sanctus Karolus devenisset, sciivit regem Marcilium intus

fuisse inclusum; ideo ex tunc Sa Clusa vocatur qui Mons Acutus antea vocabatur. R/ Sanctus Karolus. *Lectio quinta.* Infidelibus tandem inde fugatis, pervenit ad montis verticem qui vocatur Albarras, postea nominatus est Malpartus, ubi invenit resistantiam ne transiret. Tunc sanctus Karolus aciem divisit per partes, unam per collum de Panisas, ubi ad honorem sancti Martini ecclesiam fabricavit, aliam vero partem per abropta montium destinavit. Sarraceni vero, divisam aciem intuentes, ceperunt fugere versus civitatem Gerunde, timentes ne capti in medio remanerent inclusi. R/ Sanctissime Confessor Christi Karole.

Lectio sexta. Quod audiens sanctus Karolus, destruxit omnia fortalicia de quibus Christianis transeuntibus periculum imminabat. Qui persecuendo impios versus Gerundam arripuit viam suam. Et perveniens ad locum de Ramis in honorem Sancti Juliani ecclesiam edificavit. Rotulandus etiam capellam sancte Tecle virginis in eisdem terminis ordinavit. Beatus vero Turpinus Remensis archiepiscopus altare sancti Vincentii ibidem exaltavit. R/ Ecce homo.

Lectio septima. Nemo lucernam accendit. Require cum sua homilia in sancto Benedicto. R/ O quam admirabilis vir. Require in sancto Paulo Narbone.

Lectio octava. Tunc sanctus Karolus, devote consurgens, ivit versus vallem Hostalesii. Et egressus de loco que dicitur Sent Madir, exivit obviam Sarracenis de quibus obtinuit victoriam et honorem. Et propter hoc ibidem constituit monasterium monachorum, construendo altare majus sub invocatione Virginis gloriosae. Sed quia locus ille Sarracenis fuit amarus, ideo sancta Maria de Amer ex tunc fuit ab incolis nominatus. R/ Beatus Karolus. Responsorium/ In sancto Nicholao.

Lectio nona. Recedens inde sanctus Karolus, rediit ad montem de Barufa, qui est juxta vallem Tenebrosam, et obsedit civitatem Gerunde, quam nequivit tunc capere, licet eam multis vicibus debellasset. Contigit tamen quadam die veneris, hora completorii, celi facie clarescente, crucem magnam et rubeam, lumine undique adornatam, super mesquitam civitatis Gerundae, ubi nunc edificata est ecclesia cathedralis, per quatuor horas cunctis videntibus permansisse, guttas etiam sanguinis cecidisse. R/ Te secutus miles iste et acceptus tibi Criste, comparatus Heliseo opus egit dignum Deo. V/ Qui dum orat languor cedit, mors fugatus, vita redit. R/ Comparatus gloria. Te Deum. Vero anno Domino (o be ante?) Laudes. Non est inventus.

Molt resumidament, veiem que les lliçons expliquen el tros de la conquesta d'Hispania immediatament anterior a l'entrada de Carlemany a Girona, circumstància en què, sempre segons la llegenda, l'emperador i alguns dignataris seus fundaren algunes de les més famoses esglésies de la regió, l'existència de les quals queda així plenament justificada i explicada. Així, espigolant els elements més característics de la història, veiem que després de vèncer els moros prop d'Elna, l'emperador va agrair l'ajut de sant Andreu tot dedicant-li un monestir a l'indret de Sureda; igualment, va assenyalar el lloc on instal·là el seu campament, la muntanya de Sant Julià, amb la fundació de l'església que li donà nom, i seguint el seu exemple dos dels seus fidels més propers, el guerrer Rotllan i l'arquebisbe Turpí, fundaren sengles temples dedicats a santa Tecla i a sant Vicenç. Una nova victòria contra els àrabs propicià la fundació del monestir de Santa Maria d'Amer, en el lloc on els musulmans havien tastat l'"amarga" derrota. Finalment, ja instal·lades les tropes imperials a la muntanya de Barufa (Montjuïc), immediata a la ciutat de *Gerunda*, el favor diví els concedí la victòria tot fent aparèixer al cel una gran creu vermella sobre la mesquita, que era al lloc de la catedral, acompanyada d'una pluja de gotes de sang.

L'origen de la història tal com es formula en aquest ofici, doncs, cal cercar-lo en el moment en què la festa fou instituïda a Girona. El propi text que hem comentat avala aquesta afirmació: procedeix de l'antic breuari de Vidal de Blanes, abat de Sant Feliu de Girona —i més endavant arquebisbe de València—, redactat com indicava una nota del propi volum l'any 1339 (Villanueva, 1850, XIV, 207). Els oficis de sant Carlemany i de la Concepció de Maria, dues aportacions de Mont-rodon, hi foren afegits amb pocs anys de diferència però en una posició i per una mà que no deixen lloc a dubtes sobre la seva addició. Aquestes informacions ens han arribat per mitjà del pare Villanueva i dels autors de *La España Sagrada*, que durant el primer terç del segle XIX pogueren veure i editar parcialment el manuscrit original (Villanueva, 1850, 267-269, ap. II; Merino i la Canal, 1826, 54 i 358; Clara, 1994, 620). Coulet, l'autor més complet en relació a la matèria que ens ocupa, l'any 1902 no el pogué consultar i per tant el donà per desaparegut (Coulet, 1907, 47-49); el breuari, però, era a l'arxiu de la catedral el 1965 (Clara, 1994, 619), com encara hi és avui.

En qualsevol cas, la versió inclosa al breuari de 1339 es revela com la més antiga de les que contenen la llegenda gironina en la seva versió acabada. Hi ha dues versions més, que segueixen en allò essencial el text de l'ofici: una narració (el *Tractatus de captione Gerunde*) que farceix l'escriptura telegràfica del nostre ofici amb una mica més de literatura, i un resum fet d'aquest darrer per part del canonge i vicari general Bernat Cerdà en el curs d'un inventari dels llibres de cor executat l'any 1561. El *Tractatus*, per força anterior a 1561 (segons Coulet, 1907, 90-92, probablement del tombant dels segles XV-XVI) i potser reivindicador d'una festa que ja no es podia celebrar amb normalitat, incorpora algunes precisions curioses que potser val la pena d'enumerar resumidament en relació a allò que ens interessa: detalla que la muntanya de Sant Julià es troba a mitja llegua de Girona (*ad dimidiam leucam*), que la capella que fundà Carlemany en realitat perpetua el lloc on l'emperador aixecà la seva tenda (*in superiore loco, ubi erat tentorium suum*), i que la muntanya va fer d'autèntic quarter general abans de l'atac de Girona, ja que fou el lloc on es varen aplegar totes les provisions i estris necessaris (*misit illuc, ut victualia reportarentur ad locum de Ramis*). Tanmateix, admès el fet que aquesta versió fou composta a partir del text més antic i succint de l'ofici, cal que no considerem aquestes precisions com a portadores d'informació rellevant des del punt de vista històric.

Sembla clar que la redacció d'aquesta llegenda en la forma concreta en què l'hem transcrita pertany al moment de la institució de la festa per part del bisbe Mont-rodon. No obstant això, el bisbe, en el mateix document de la institució de la festa (14 d'abril de 1345), justifica la seva introducció pel fet que el sant emperador havia fundat l'església de Girona i la majoria de cenobis diocesans: *Gerundensem ecclesiam sponsam nostram, necnon fere omnia monachorum cenobia nostre diocesis fundavit* (ADG, Dotalies D-2, 74v-76v). Molts monestirs diocesans fonamentaven els seus privilegis en una fundació imperial abans que el bisbe es decidís a introduir l'ofici. Cal notar, a més, que fins 1343 l'abat d'Amer fou Ferrer de Mont-rodon, germà del bisbe Arnau; el prelat no degué desapropiar l'ocasió d'honorar la memòria del seu germà, així com el monestir que aquest havia regit fins feia dos anys (Clara, 1994, 622-623). És palès que hi havia, en tot cas, una certa memòria ante-

rior del pas de l'emperador per les nostres terres: això ens dóna a entendre que encara que la llegenda es fixés per escrit definitivament a mitjan segle XIV, ja anteriorment existia una tradició gironina no només sobre la presa de la ciutat sinó també sobre els altres detalls de la llegenda, entre els quals, doncs, hi ha els esments a la muntanya de Sant Julià. Com que l'ofici del sant va ser la resposta a un culte de caràcter local i no proposat uniformement des de Roma, com succeí des de Trento en endavant, cal entendre que cada església es proveí de l'ofici que li semblà convenient en relació a la pròpia tradició. A Girona, en realitat, existien diversos breviaris o llibres litúrgics que contenen l'ofici del "sant", el text dels quals no coincideix més que en l'oració col·lecta (Roura, 1990, 50-51); un dels oficis, fins i tot, compta amb unes altres matines de nou lliçons on no es fa cap referència a la tradició específica gironina, ans a un argument asèptic i molt succint (Coulet, 1907, 164-165). És probable que provinguí d'un brevari que hom es féu portar des d'una altra diòcesi de devoció carolíngia a mitjan segle XIV, segurament amb el propòsit d'obtenir una guia a l'hora de redactar l'ofici gironí. En aquest sentit, notem que Clara identificà un ofici de Besiers amb una estructura similar (Clara, 1994, 621). El brevari de Vidal de Blanes, en tot cas, conté per tant un ofici original i propi de la ciutat.

Efectivament, de la història de l'emperador de la barba florida en participen diversos relats en els quals conviuen el que podríem anomenar un eix central o més difós (bàsicament el que es trobaria al *Pseudo-Turpí* recollit a la *Llegenda Àuria*) i altres múltiples tradicions, locals o regionals, de més o menys difusió (per exemple, les històries d'herois com Rotllan, Ogier el Danès o Ernaut, protagonista aquest darrer d'un cicle de gran popularitat en el llegendari francès). Igual que l'ofici s'adaptava a la conveniència de cada església particular, la llegenda (o part de la llegenda) prenia també formes peculiars en cada lloc on era rebuda; així, la versió de Santa Maria de la Grassa (l'anomenat *Pseudo-Philomena*, una crònica atribuïda a un secretari imaginari de Carlemany) s'aturava al pas dels Pirineus i es molestava a explicar la fundació imperial del monestir (Coulet 1907, 7-8, 137-140).

Probablement Girona, doncs, posseïa una tradició pròpia i secular de la història de la presa de la ciutat. Tanmateix, les fonts més generalitzades sobre la història de Carlemany no tan sols no esmenten

els detalls de la presa de la ciutat, sinó que tot sovint ni hi figura el nom de Girona. Així succeeix amb els fragments relatius a la vida i història de Carlemany que trobem a les *Vides de Sants rosselloneses*, traducció catalana de l'original de Jacopo da Varazze, dels tombants dels segles XIII-XIV (Maneikis-Kniazzeh i Neugaard, 1977, III, 469-471); tampoc no hi ha referències a Girona en la versió espanyola del *Pseudo-Turpí*, inclòs en l'edició príncep de la mateixa *Llegenda Àuria* elaborada a Dresde (1845), que recull la variant més extensa dels textos que circularen per Europa en època medieval i moderna (Macías, 1982, II, 843-850).

Amb tot, sí que hi ha fonts que permeten rastrejar aquesta tradició. Els esments a la llegenda gironina anteriors a la redacció de l'ofici no són gaires, però són il·lustres. Dos textos —específicament catalans, això sí— són testimoni de l'existència d'una versió de la presa de Girona anterior al segle XIV: són els dos Cronicons de Ripoll. De modern a antic, el cronicó que ha estat anomenat *Rivipullense II*, escrit entre les darreries del segle XII i els primeríssims anys del segle XIV (Coll, 1991, 29), diu el següent en relació a la presa de Girona:

Hic Carolus dictus Magnus anno Domini 786 cepit civitatem Gerundae, vicens in praelio Machometum, regem ipsius civitatis. Et dum cepit istam civitatem, multi viderunt sanguinem pluiere et apparuerunt acies in coelo, in vestimentis hominum et signa crucis. Et apparuit crux ignea in arce supra locum ubi nunc est altare B. Virginis. Et propter hoc mutavit Sedem quae erat in ecclesia S. Felicis in loco ubi nunc est.

A banda de la datació equivocada, que molts autors des de Villanueva ja s'ocuparen de corregir (Villanueva, 1850, XII, 161), observem que la referència se centra en la presa de la ciutat i no pas en els seus preliminars (Sant Julià no hi apareix per a res), i a més fa sortir un rei moro amb el qual s'entaula un combat (inexistent en les altres versions) que esdevé l'autèntica clau de la conquesta; a més, s'hi fa marrada per tal d'explicar un fenomen que potser ja en aquell moment era controvertit (Sureda, 2004, 82-84), com ara el canvi de seu de l'església de Sant Feliu a la de Santa Maria de Girona. Aquest text va inspirar el fragment, copiat cap a 1315, que hi ha inclòs al *Liber porcionis monachorum* del monestir de Sant Feliu de Guíxols, que també conté la llegenda expressada

semblantment (Roura, 1990, 41). En tot cas, el text és testimoni de l'existència de la tradició en un moment anterior a la redacció de l'ofici, com a mínim de mig segle i com a màxim uns cent cinquanta anys abans.

Més interessant que aquest darrer és el fragment que extraurem del cronicó ripollès més antic, que l'inevitable Villanueva anomenà *alterum rivipullense*, un document, de fet, compost en la seva part major i més antiga al monestir de Cuixà entre 965 i 985 (Salrach, 1995, 19). Hom hi troba esmentada succintament la presa de Girona amb els següents mots:

Gerundam civitatem homines tradiderunt regi Karolo. El multi viderunt sanguinem plueret et mortalitas magna secuta est. Aparuerunt acies in coelo, et signum crucis in vestimentis hominum.

Aquest text, més succint, tampoc no expressa res en relació a Sant Julià, però almenys té la virtut de testimoniar una versió més antiga de la llegenda on els protagonistes del fet són ja els homes de la ciutat, voluntàriament adherits a la causa imperial. Val la pena tenir en compte, però, que aquesta versió resumida de la llegenda es registra a Ripoll i no pas a la pròpia Girona. És possible que, a la ciutat protagonista dels fets, existís una llegenda més àmplia? És difícil de saber. Ens hem d'acontentar a constatar que el testimoni literari més recent de la presa de Girona apareix només uns 150 anys més tard de la darrera constància documental del castell (834), però sense esmentar específicament Sant Julià, per a la qual cosa ens caldrà esperar a la meitat del segle XIV.

Tornant a la nostra llegenda, sigui com sigui, és clar que la versió de vers 1345 pretén d'una manera o altra explicar la presència a la muntanya de tres instal·lacions religioses, les tres esglésies de Sant Julià, Santa Tecla i Sant Vicenç. És un esforç similar al que vol justificar l'existència dels monestirs de Sant Andreu de Sureda i de Santa Maria d'Amer, tots dos per altra banda antiquíssims (esmentats el 800 i el 844 respectivament). En aquest sentit, l'església de Sant Julià apareix esmentada per primer cop només en el document datat l'any 1019, la dotació de la canònica gironina, com a *ecclesiam Sancti Iuliani de Castelfreit* (Marquès, 1993, doc. 79, 181), encara que, ben significativament, amb el mateix topònim (traduït) que identificava el lloc l'any 834 (*Castellum*

Fractum: Burch *et al.*, 2001, 125-129; Canal *et al.*, 2003, 325-329). Si no altra cosa, aquesta denominació sembla que crea un lligam directe entre l'església medieval, la fundació de la qual els clergues del segle XIV intentaven justificar, i els primers moments de la repoblació carolíngia de l'àrea gironina. Mai no sabrem, però, si el bisbe Mont-rodon va ser conscient d'aquesta coincidència, ni en el cas de Sant Julià ni en el dels altres dos monestirs. En tot cas, és a Carlemany a qui s'atribueix la responsabilitat d'haver fundat el temple, i convé recordar que, abans de la construcció de l'església actual, que cal situar obligatòriament abans de 1019, ja existia en aquell lloc una esglésiola visigoda que reforça encara més l'antiguitat del lloc com a establiment religiós (*supra*). Direm encara, només de passada i com a nota curiosa, que algunes tradicions òbviamment més festives que rigoreses situen a la zona del Congost, de Campdorà o de la muntanya mateixa no només la tenda sinó la pròpia tomba de l'emperador! (Vivó, 1989, 8-9).

I, per cert, què sabem doncs de les tres capelles que esmenta la llegenda? A jutjar pel que succeeix amb les altres esglésies que s'esmenten a l'ofici, cal entendre que es tracta d'edificis que existeixen o que com a mínim havien existit a mitjan segle XIV. L'antiga església parroquial de Sant Julià i Santa Basilissa, avui anomenada popularment dels Sants Metges, és la més evident i coneguda de totes tres. Es tracta d'un temple de tres naus en la seva major part de cap al 1000, amb lèxic decoratiu llombard plenament incorporat i complementat amb reformes d'època baixmedieval i moderna (porta d'accés, campanar, sagristia). Acabem de recordar que perpetuava una capella de l'antiguitat tardana, bastida ella, al seu torn, a redós de l'antic temple construït pels romans en aquell indret, convenientment aterrat (Burch *et al.*, 2001, 120-130). Documentada, com vèiem, a partir de 1019, era (i és) la més notable de les instal·lacions religioses de la muntanya, cosa que explica que l'autor de l'ofici entengués que fou fundada pel propi emperador, o que el del *Tractatus* suposés que perpetuava l'emplaçament de la tenda imperial. Sant Vicenç (o Sant Vicenç de les Roquetes), al seu torn, fou un petit priorat canonical (tres canonges, el prior i un beneficiat al segle XIII) fundat per l'ardiaca Ramon el 1187. Desapareix de la documentació al s. XV i només en queden les restes d'una petita església del segle XII, convertida en masia i actualment

enrunada (Pladevall, 1991, 202-203). A diferència dels sants Metges, sant Vicenç ja no es troba dalt de la muntanya, sinó a la plana que li queda immediatament a sota, al sud-oest, és a dir, al vessant “gironí” de la muntanya. Cal notar que la fundació del priorat, situada a les darreries del segle XII, no podria mai remuntar-se a l'època del seu benefactor apòcrif, Turpí de Reims; sospitem, a més, que els documents que certificaven aquesta fundació, duta a terme per un clergue catedralici, no devien trobar-se físicament tan lluny del redactor de l'ofici de 1345 que aquest no pogués anar-los a cercar. Malgrat tot, hom optà per explicar l'existència de la capella des d'un punt de vista llegendari, potser seguint a ulls clucs una tradició popular que feia innecessària la consulta de documents. Per últim, la capella de Santa Tecla, fundada segons la llegenda per l'heroi Rotllan, és de totes tres la més fugissera. Sembla que cal cercar-la justament a l'altra banda de la muntanya, en la zona plana propera al Congost i avui ja dins el terme de Celrà: documentem una església de *sancia Tecla del Congost*, en afrontacions concordants amb aquesta situació, esmentada en documents dels anys 1085 i 1254, sense que se'ns hi indiqui la situació ni el règim del temple, que en tot cas no podia haver estat de cap manera parroquial (Canal *et al.*, 2003, 248-250). Malgrat que avui se n'hagi perdut completament la memòria, és evident que l'església existia a mitjan segle XIV, quan el redactor de l'ofici estimà oportú d'explicar “històricament” la seva presència. Amb tota probabilitat se'n varen perdre les darreres pistes a la baixa edat mitjana o inici de l'edat moderna, de manera que el seu record s'ha esvaït del tot entre els habitants de la zona. Observem que les tres esglésies se situen de manera que ceneixen i limiten la muntanya prop i al llarg del pas de la via: al capdamunt, al peu del vessant nord i al peu del vessant sud. Potser aquesta disposició “protectora” va inspirar a l'autor de l'ofici (o a l'imaginari popular on va néixer l'antiga tradició) un programa constructiu unitari i de caire militar que expliqués la fundació de les tres esglésies, les quals, com hem constatat almenys en dos casos, tenen un origen en realitat prou divers i desconnectat.

Una cosa sí que sembla deduir-se de la llegenda: hom sembla ben conscient que la muntanya serví d'instal·lació militar i que només posteriorment hi hagué una església. No deixa de ser curiós (i significatiu, pensem) que la llegenda del segle XIV

parli només de dues fortificacions a part de la pròpia Girona: les Cluses i la muntanya de Sant Julià. No només això, sinó que, seguint la seva línia habitual, el text de l'ofici s'esforça per explicar-ne el topònim de manera pintoresca, tot dient que els sarraïns s'hi havien “clos” a dins. Recordem que les Cluses, situades al pas més còmode dels Pirineus a l'àrea gironina, s'han de considerar com una fortificació d'origen relacionable amb el del *castellum* i en tot cas integrat, amb ell, dins d'un mateix sistema de fortificació en profunditat (*infra*). L'esment de només aquestes dues fortificacions antigues, en un segle XIV on molts altres castells devien oferir-se a la vista de tothom, no deixa de tenir per a nosaltres una significació. Potser, qui ho sap, aquest doble esment tan exclusiu és testimoni de l'origen reculat de la llegenda, nascuda en un moment en què encara perdurava el record de l'antiga xarxa de fortificacions.

Convé tenir en compte, ja per acabar, que el propòsit de la llegenda en relació a Sant Julià pot també estar relacionat amb la possessió del terme del *castellum* per part de la Seu, el lloc on la llegenda gironina es fixà per escrit. Ja des dels inicis del segle novè, és a dir, des del primer precepte que va atorgar el mateix Carlemany, el terme de *Castellum Fractum*, esdevingut terra fiscal, forma part del primer paquet de possessions territorials de la diòcesi gironina en el moment de la reorganització del bisbat. Sant Julià va apareixent, en aquest context, en diversos preceptes imperials (la majoria) que ratifiquen les possessions episcopals (844, 881, 886, 899, etc.: Canal *et al.*, 2003, 330). El 887 la propietat encara no passa a les basíliques urbanes de Santa Maria i Sant Feliu (la catedral, doncs) en el que sembla la primera creació d'una mensa o d'un lot de propietats particular per concessió del bisbe Teuter (Martí, 1997, doc. 17, 83-85). El terme del *Castellum Fractum* s'incorpora de manera clara i definitiva al patrimoni catedralici amb la constitució i dotació de la mensa canonical per part del bisbe Pere Roger i els seus col·legues a partir de 1019, arran de l'acte fundacional, per tant, del que hauria de ser el capítol catedralici gironí. De fet, Sant Julià va restar la possessió principal de la pabordia de Maig de la seu, fins al final definitiu de l'administració dels béns temporals catedralicis a causa del procés desamortitzador del segle XIX (Villar, 1997, 41 i 127; Puig, 2003, 13). És evident que l'acta de fundació, còpies de la qual gaudeixen de llocs privilegiats entre els documents

més simbòlics de l'arxiu catedralici (ACG, Llibre Verd, ff. 104v-105v), constituïa una fita per a la memòria col·lectiva de la corporació capitular gironina, identificada des de sempre (i més com més avançava el temps) amb les seves propietats i els seus privilegis fiscals i jurídics. I és normal doncs que els elements que hi figuren fossin objecte d'una cura especial i, potser, d'una memòria particular per part dels canonges, canonges com el propi Arnau de Montrodon abans de ser bisbe, com Vidal de Blanes i, potser, com el redactor del nostre ofici de sant Carlemany. De totes maneres cal destacar que Sant Julià és, de fet, l'única possessió primerenca de la seu que apareix en el relat; d'altres més importants com Celrà o Castelló d'Empúries no hi tenen cabuda. Potser cal explicar-ho pel fet que Sant Julià, d'entre aquestes primeres propietats, era l'única que, segons es recordava, havia contingut una instal·lació militar des de

temps immemorials, fet que permetia relacionar encara un altre element catedralici (en aquest cas, unes terres) amb l'alliberament de la ciutat i, per tant, amb l'emperador benefactor de la seu.

Independentment, doncs, del paper real que el nostre *castellum* hagués pogut tenir en el context de l'arribada dels francs en terres gironines, cal constatar que una antiga tradició gironina el relacionava amb aquesta circumstància, si bé de la manera hiperbòlica i probablement inexacta que escau a tota llegenda, per més basada en fets històrics que pugui ser. Tant se val que l'emperador no posés mai el peu a la ciutat: el terme de Sant Julià, la seva parròquia i el topònim de Castell Freït, indissolublement unit a aquestes dues darreres realitats, constituïen en ells mateixos per als gironins del segle XIV (i segurament per als d'abans i de després) un altre dels records que unien Girona amb Carlemany.

CASTELLUM FRACTUM: ANÀLISI DEL TOPÒNIM

En un seguit de confirmacions i donacions efectuades per Carlemany i els seus successors al bisbe i a la Seu gironina, es fa referència a una vil·la que sol sortir a continuació de *Parietes Rufini*, entre Sant Gregori i Domeny, sobre la ribera esquerra del riu Ter i davant del Pla de Girona, que rep el nom de *Castellum Fractum* (vegeu Burch *et al.*, 2001, 125-129 i *supra*). No ha estat fins fa ben poc que la localització d'aquest lloc s'ha pogut fer amb precisió. Abans se suposava que seria un indret indeterminat, immediat físicament a *Parietes Rufini*. Tanmateix, Ramon Martí, per una banda (1997, 550), i Josep Canal, per una altra, de manera simultània i independent van proposar que *Castellum Fractum* hauria estat el nom antic de Sant Julià de Ramis, tal com deixen ben clar documents més tardans (Burch *et al.*, 2001, 125-129). Certament, un coneixement més aprofundit del territori immediat a la ciutat de Girona, entre els segles IX i XI, permet constatar que, en efecte, els territoris de *Castellum Fractum* i de *Parietes Rufini* eren veïns (Canal *et al.*, 2003, 321-330 i 300-303, respectivament), i que un i altre ocupaven extensions considerables (fig. 131).

La primera menció del topònim és de 834 (Marquès, 1993, doc. núm. 2, 57-58). Tanmateix, recordem que es tracta d'una confirmació feta pel rei Lluís d'una donació efectuada pel seu pare, l'emperador Carles, tal com consta explícitament en el text. Aquestes circumstàncies ens permeten fer retrocedir l'existència d'aquell topònim uns quants anys, en un moment inicial hipotètic de

785, any de la incorporació de *Gerunda* a l'imperi franc, i un de final, en el 814, data de la mort del monarca.

Així, doncs, podem deduir, sense forçar les coses, que durant el regnat de Carlemany, a cavall entre el segle VIII i el IX, el topònim de la vil·la del que va ser més tard Sant Julià de Ramis i Sarrià de Ter feia referència a un castell arruïnat i, per tant, fora de servei. Hauria de quedar clar que el *castellum*, sigui el que sigui, havia estat l'element definidor d'aquell territori fins al punt d'esdevenir-ne la peça clau, amb una força presencial tan evident que, per damunt d'altres possibilitats, hauria acabat donant nom a un lloc molt determinat i al territori que en depenia.

L'adjectiu *fractum* no hauria estat altra cosa que una precisió significativa per definir un estat evolutiu determinat i, inicialment, faria referència a un lloc concret, al *Castellum*, que en abandonar-se havia deixat de ser un construcció amb una entitat determinada. El *Castellum*, essent *fractum*, deixava d'existir com a tal. El topònim, ara modificat, continuava i va continuar definint un territori, una vil·la, fins que va acabar essent substituït pel de l'església parroquial dedicada a Sant Julià, que va ser, també, remarcada amb el mot Ramis, que podria procedir d'un antropònim àrab, *Abd al-Rahman*, que físicament ocupava el mateix indret i afavoria indubtablement un canvi sense dificultats, i que és ben fàcil explicar conforme anaven desapareixent les restes del castell i es consolidava

el paper de lloc i d'importància central en la vida de la comunitat que en depenia, de l'església parroquial.

Si ens aturem uns moments a analitzar aquestes circumstàncies acabades de plantejar, podríem deduir sense dificultats l'existència d'un estadi inicial del topònim —només *Castellum*—, que hauria servit per definir, com sol passar, un lloc concret i el territori que en depenia. Cal suposar que aquell lloc i aquell territori, des d'un moment que caldrà precisar, era conegut com el *Castellum*. Molt més tard, quan aquella fortalesa es va abandonar, hauria calgut precisar-ho amb l'afegitó de l'adjectiu *Fractum*, en majúscules, en esdevenir nom de lloc.

A partir d'aquí convindria intentar solucionar dues qüestions importants que se'ns plantegen. Primerament, quan va aparèixer el nom i, segonament, quin era el seu significat precís i, per tant, què era en concret allò que s'anomenava *castellum*, ja que, com veurem, hi ha diverses opcions no pas coincidents.

Intentarem, a la inversa, resumir els significats diferents del mot *castellum* en un context baiximperial i tardoantic i veure quin d'ells escau al de Sant Julià. Aquesta precisió ens ajudarà a resoldre l'altre problema plantejat, el de la cronologia del topònim, que caldrà complementar i fixar a partir de les dades obtingudes per l'excavació, les peculiaritats arqueològiques i arquitectòniques de les restes explorades i les dades històriques acumulades.

Castellum és una paraula llatina antiga, ben documentada, que inicialment no seria altra cosa que un diminutiu de *castrum* o, potser millor, de *castra*, un campament fortificat. No hauria de prendre's en el sentit de petit campament fortificat sinó de obra defensiva de dimensions reduïdes. No sembla possible anar més enllà. El mot no definiria un element tipològicament precís sinó una fortificació de característiques imprecises però de dimensions petites o mitjanes (Verbruggen, 1950, 147-155; Jiménez, 1995, 129-132). Un dels seus significats seria el d'una fortificació bastida per controlar un territori, un lloc de pas, i que hauria de tenir obligatòriament muralles i una guarnició. Recordem que, en contextos altimperial, en les defenses frontereres romanes, sovintegen els *castella*, disposats a distàncies determinades, de planta quadrangular o rectangular, amb vall, murs, *interruallum* i edificis en posició central, amb una o varies portes d'accés ben defensades, i sense torres sobresortint (Johnson, 1983; Reddé, 1995, 94-95).

A partir de la darrerria del segle III, com a conseqüència de les grans reformes militars iniciades per Diocleciana i els seus col·laboradors, continuades per Constantí, Valentinià i els altres emperadors a cavall entre el segle IV i V, la documentació textual ens recorda, tot i que sense definir amb claredat uns i altres tipus, l'existència d'estructures defensives diverses i de diferent entitat: ciutats poderosament fortificades, anomenades de vegades *castra* —en aquesta ocasió, plural de *castrum*—, sinònim de ciutat fortificada, *castella*, *tetrapyrgiai*, *burgi* i *turres*, de diferents tipus (Grenier, 1931, 371-479; Johnson, 1983; Ravegnani, 1983, 7-26; Jiménez, 1994, 441-455; Reddé, 1995, 91-124; Brogiolo i Gelichi, 1996, 7-14; Richardot, 1998, 117-122 i 153-159; Negro, 1999, 137-149). És segur que la diferència entre unes entitats i altres es troba en la superfície, en les dimensions i grandària de l'estructura que comportaria una funció també diferent, relacionada amb l'extensió i amb la guarnició de cadascuna d'aquelles realitats. Ha de quedar clar, també, que uns i altres eren interdependents, cadascun bastit en funció del lloc que ocupava i d'allò que li era encomanat, dins d'una estructura perfectament jerarquitzada i dissenyada per defensar, amb la més gran de les eficàcies, el *limes*, els camins, els caps de pont, creant una xarxa en profunditat molt costosa però de gran eficàcia teòrica.

Un *castrum*, doncs, seria un nucli fortificat de segon ordre (Jiménez, 1994, 441-455), més gran que un castell, i posseiria una dotació militar més gran. Altres vegades s'assimila a *oppidum*, a ciutat fortificada (Servi, *Ad Aen.*, VI, 775; Isidor de Sevilla, *Etym.*, XV, 2; Grenier, 1931, 404). Tanmateix, és impossible anar més enllà. Els *castra* que coneixem amb tota seguretat i que han estat objecte d'excavacions precises o d'anàlisis estructurals detallades mostren la inexistència d'un model únic. Solen adaptar-se admirablement a l'orografia del lloc on s'alcen, i varien extraordinàriament de forma i de superfície. En ocasions, si no sabéssim de segur que ens trobem davant d'un *castrum*, podríem haver considerat que aquelles restes pertanyien a un *castellum*.

L'únic segur en relació als *castella* és que eren estructures defensives de menor entitat que els *castra*. No hi ha, tampoc, un sol model ni unes mesures estandarditzades, tal com posen de manifest aquells ben identificats i ben explorats. Un

tipus clàssic, ben conegut i ben documentat des del baix imperi en endavant, i que és cridat a un llarg èxit durant l'edat mitjana, és l'anomenat *tetrapyrgia* o bé, en versió llatina traduïda del grec, *quadriburgus*, paraula artificial però a bastament usada pels arqueòlegs (Reddé, 1995, 100, nota 47). És un castell senzill de planta preferentment quadrangular que es defineix per l'existència d'una torre, rodona o quadrangular, en cadascun dels angles. És un model ben conegut, ben documentat arreu, d'ençà els darrers decennis del segle III, com per exemple el de Sant Cugat del Vallès, que potser no va ser mai acabat del tot (Artigues *et al.*, 1997, 29-34; Hernández, 2001, 124-126 i 200-201), i que va continuar obrant-se en segles posteriors (Ravegnani, 1983, 56-70; Duval, 1983; Galtier, 2001, 365-395). A diferència dels *castella* de l'alt imperi, posseïen torres ben disposades, preferentment una única porta ben defensada, murs molt sòlids, massissos i de gran alçada i, per reforçar-ne la seguretat, per preservar-se de l'acció de l'artilleria i per crear un pati d'armes imprescindible. Ara els edificis que s'hi integraven, casernes, magatzems, dipòsits, armeria, comandament i, des del segle VI com a mínim, una capella, eren edificats contra les muralles. Sovint, en *castra* i *castella*, es localitzen una o varies cisternes que asseguraven la provisió d'aigua en cas de setge.

Entre *burgus* i *turris*, les diferències són complexes de definir. Inicialment semblaria que es tracta de sinònims quan els textos deixen ben clar que eren diferents. Les *turres* devien ser de menor entitat i de funcions complementàries —comunicació i vigilància—, amb una dotació mínima i una capacitat de resistència, davant d'un atac, molt menor. Els *burgi* serien, potser, peces intermèdies entre els *castella* i les *turres* (Grenier, 1931, 372 i 465-479; Ravegnani, 1983, 9 nota 11 i 11 nota 20; Brogiolo i Gelichi, 1996, 7-14; Richardot, 1998, 122).

No és possible anar més enllà en aquestes precisions tal com palesa una historiografia rica i antiga, fins al punt que, mancats de dades textuais o epigràfiques fermes i indiscutibles, és molt difícil i insegur considerar unes restes determinades com un *castrum* o un *castellum* o, si són de mides menors, *burgus* o *turris*. Només els *tetrapyrgiai* (*quadriburgi*) per la seva clara personalitat no oferirien dubtes.

Estaríem, doncs, davant d'uns edificis militars creats a partir d'una tradició centenària que s'adapten a una època determinada i que evolucionen amb

el pas dels anys, construïts per l'exèrcit, a partir de plànols traçats i executats per arquitectes i enginyers militars, on es busca l'eficàcia i l'eficiència i un aprofitament acurat dels avantatges del lloc on s'eleven en funció de la tasca encomanada. En aquestes construccions tardanes constatem, sovint, l'aprofitament de vells *oppida* o indrets fortificats preromans abandonats feia segles, que tornaven a oferir unes condicions idònies.

Caldria, finalment, recordar que els emperadors bizantins dels segles VI i posteriors continuaren invertint fortament en obres de fortificació seguint i millorant la tradició anterior (Ravegnani, 1983, 56-70; Zanini, 1994, 173-199) tant a l'orient com al nord d'Àfrica, a les illes a Itàlia o a la part controlada de la Península Ibèrica. Cal suposar que els regnes germànics occidentals, a un altre ritme potser, van fer el mateix i dins d'una manera d'obrar general. És segura, en aquesta direcció, la tasca endegada per Teodoric l'ostrogot a Itàlia i les obres posteriors dels longobards.

A tall de resum, caldria considerar que en termes militars *castrum*, *castellum*, *tetrapyrgia*, (*quadriburgus*), *burgi* i *turres* constituïen unes realitats determinades i, de segur, prou clares.

Convé, altrament, recordar que alguns d'aquests mots —*castrum* i *castellum*— poden tenir, almenys des del baix imperi, un altre significat, que intentarem descriure, que no té res a veure amb les entitats militars abans definides. Un significat i altre van ser coetanis. Per als antics, no hi devia haver cap problema; ara, cal anar amb cura per no equivocar-nos i confondre'ls.

El text d'Isidor de Sevilla a les *Etimologies*, llibre XV, 2, quan descriu la *ciuitas* i les entitats menors que trobem en el seu interior, és aclaridor: 11. *Uici et castella et pagi hi sunt qui nulla dignitate ciuitatis ornantur, sed uulgari hominum couentu incoluntur, et propter paruitatem sui maioribus ciuitatibus adtribuuntur...* 13. *Castrum antiqui dicebant oppidum loco altissimo situm, quasi casam altam; cuius pluralis numerus castra, diminutuum castellum est.* Altres textos d'època visigoda i alguns de molt anteriors confirmen i complementen aquesta descripció (Revue, 1997, 69-71). Recordem, per exemple la *Lex Visigotorum*, IX, 1, 21, de l'època del rei Ègica, on podem llegir: *...ita ut non sit penitus ciuitas, castellum, uicus aut uilla uel diuersorium...*. Es tracta de llocs d'habitació agrupada que es localitzen en el territori

d'una *ciuitas*, de la qual formen part, i que en algunes ocasions són dotats d'una relativa autonomia i uns òrgans de govern embrionaris d'una certa entitat. Uns, com els *uici*, sense muralles i en llocs d'accés fàcil; altres, com els *castra*, paraula rarament usada (Jiménez, 1994, 441-455), potser més grans, i els *castella*, més petits, en posició dominant, en alçada, d'accés dificultós i complicat i, sovint, amb obres defensives de més o menys importància i qualitat tècnica, un tipus d'hàbitats propis de l'època que s'haurien desenvolupat a partir de les invasions, segle V, i sobretot de la centúria següent. El puig de les Muralles (Puig Rom, Roses) podria ser un bon exemple d'un *castrum* o d'un *castellum* de nom desconegut i, probablement, *Bisuldunum* (Besalú, la Garrotxa) que coneixem en època carolíngia amb el nom de *castrum Bisuldunum*. Potser, també, el Bovalar (Serós, el Segrià) que, mancat de muralla, podria ser definit també com un *uicus*. En canvi no poseiríem exemples clars de *castella*. Tal vegada el nucli inicial de Sant Esteve de Caulès (Caldes de Malavella, la Selva) si es confirmessin amb claredat unes preexistències anteriors al segle IX (Canal *et al.*, 2005 a, 213-243).

Isidor de Sevilla no fa altra cosa que confirmar per la seva època una tradició molt més antiga. Recordem que el cànon V del concili I de Toledo, cap a l'any 400, dibuixa un panorama idèntic en referir-se a un seguit d'entitats menors dins del paraigües de la *ciuitas* (Vives, Marín i Martínez, 1963, 21: *...si intra ciuitatem fuerit uel in loc in quo est ecclesia aut castelli aut uicus aut uilla...*).

Quin dels dos significats correspondria al vell topònim de Sant Julià? Abans d'intentar respondre aquesta pregunta ens interessa recordar unes altres circumstàncies que —pensem— són de gran valor. En efecte, si donem un cop d'ull a la documentació escrita dels segles IX i X (i fins i tot, principi del segle XI) creada i conservada al territori de la diòcesi de Girona, comtats d'Empúries, Peralada, Besalú i Girona (preferentment recollida al *Cartoral, dit de Carlemany* (Marquès, 1993) o en el diplomatarí de la Seu (Martí, 1997)), constatarem que l'aparició de la paraula *castellum* és raríssima: només en dues ocasions, tot mencionant Sant Julià de Ramis o el castell de *Uellosos*, les ruïnes del qual correspondrien, sembla, a un *tetrapyrgia* que ocupava la part superior del puig de Sant Andreu (Ullastret) (Canal *et al.*, 2005 b, 5-54). *Castrum*, o

el seu plural *castra*, apareix més vegades amb el significat de lloc fortificat de certa entitat i, també, de castell. Un i altre acaben desapareixent de la toponímia. Més endavant, els antics *castra* esdevenen castells que sí que arrelen en la toponímia posterior.

Si considerem que *Uellosos* va ser un castell militar autèntic des dels moments inicials de la conquesta carolíngia, de la segona meitat del segle VIII i que, consolidat el domini d'aquest territori, va deixar de ser necessari i va acabar abandonant-se potser ja en el segle IX o immediatament després, i l'altre — Sant Julià —, era *fractum* a final del segle VIII (*supra*), abans, doncs, que el d'Ullastret, caldria deduir que el mot *castellum*, en aquest territori, en els segles IX i X, servia només per assenyalar realitats militars en ús —o en desús— i no llocs d'habitació que tenien, evidentment, el seu propi nom, el topònim que ha acabat arrelant.

Tornant ara a la pregunta que plantejàvem, som de l'opinió que pot ser contestada sense dificultats i sense temor a errar-la. Aquests topònims, un i altre, corresponen a entitats militars, a fortificacions mitjanes de tipus castell. El d'Ullastret va portar el nom de *Uellosos*, versemblantment un antropònim, el d'aquell que en va dirigir la construcció i en degué ser el cap militar quan era un element important de defensa i control d'un territori que es volia incorporar i/o que calia defensar de l'emirat. El de Sant Julià no va portar epítet clarificador fins molt més tard. Aquest és també un fet important, d'alt valor. Inicialment hauria estat el *castellum*, l'únic a molts quilòmetres a la rodona, una realitat nova, sorprenent i diferent que explicaria l'èxit ràpid del nou topònim que va substituir l'antic, que no coneixem, que s'ha perdut.

També confirma aquest fet una altra circumstància: els *castra* i *castella* com a llocs d'habitació i elements dependents d'una *ciuitas* van acabar essent coneguts amb el nom de l'indret, moltes vegades un antropònim. En aquests casos, *castrum* o *castellum* era el complement com ara (el poble de) Banyoles o (el municipi) de Sant Pere.

Sembla, doncs, que cal considerar el topònim *castellum* com una realitat antiga. Com a mínim d'època del domini visigòtic. Tanmateix, tal com han demostrat les excavacions arqueològiques, recordem que hi ha dos grans moments en la història d'aquest castell: un, ben datat, del primer quart del

segle VI, i un altre anterior. Aquell segon moment va significar una remodelació important del lloc però no un canvi radical d'estructures ni de funció; una adaptació a noves realitats. Per a la primera fase, les dades estratigràfiques són, per ara, menys definitòries; tanmateix, sembla fora de discussió que es tractaria d'obra romana bastida entre la darrerïa del segle III i els inicis del V. De ben segur que és d'aquest moment l'aparició del topònim. La seva construcció va afectar el territori i la seva gent, i des de llavors va marcar, amb més o menys intensitat, la vida de la gent de l'entorn. Els constructors l'anomenarien *castellum*, en ser-ho des d'una perspectiva militar, i aquest és el nom que li donaren ben aviat els habitants del lloc i amb el qual va quedar fixat en la memòria i en els documents. Només després de l'abandonament, a principi del segle VIII, va passar a ser *Castellum Fractum*. Allò que havia servit per definir-lo, la muralla i les dependències que el conformaven, havien estat abandonades, cosa que en propicià el desmantellament i el saqueig. Igual que Mataró, l'antiga *Iluro*, que va esdevenir la *Ciuitas Fracta*, semblantment va passar amb *Castellum*, l'edifici singular. En passar el temps, gens estrany és observar com, en un cas i altre, nous topònims substitueixen els antics, mancats de contingut. Primer va ser Sant Julià de Ramis de Castellfreït, i ben aviat va desaparèixer, innecessari, el record, cada vegada més llunyà, d'altres temps i d'altres realitats.

El sentit precís de *Castellum Fractum* se'ns fa evident quan podem fixar finament el significat just del nom i de l'adjectiu que conformen aquell topònim, relativament nou, a època carolíngia. *Castellum* (castell), recordem-ho, en el segle IX és una paraula escassament usada en privilegis, concessions, vendes —només present dues vegades en el material conservat del segle IX generat en el que seria la diòcesi gironina (comtats d'Empúries, Peralada Besalú i Girona (Sobrequés *et al.*, 2003)) i, en canvi, present de manera constant en les cròniques de l'època (Abadal, 1953; Salrach, 1978). Un dels dos, el nostre *Castellum*, havia estat una entitat militar, una autèntica fortificació. Ho hem anat justificant convenientment al llarg d'aquest treball; no podia ser, ben mirat, cap altra cosa. L'altre, *castellum Uellosos* (puig de Sant Andreu a Ullastret) que hem pogut estudiar recentment, era també una fortalesa obrada en el decurs de les lluites entre francs i musulmans al darrer terç del segle VIII

(Canal *et al.*, 2005 b, 5-54). En les cròniques d'aquells anys, els *castella* que hi apareixen són també construccions bèl·liques. L'altre sentit del mot *castellum*, coincidents, un i altre, durant l'antiguitat tardana —entitat població sense categoria jurídica depenent, per tant, d'una *ciuitas*, encastellada i emmurallada, el que els autors francesos anomenarien entitat urbana de segon ordre—, va desaparèixer en el trasbals del segle VIII, tal com ho va fer, també, el significat clàssic de *ciuitas*, que va perdre el sentit que encara ara donem a la paraula.

El matís que cal donar a *fractum* també ens sembla ben clar: abandonat, arruïnat, degradat, resultat d'un efecte produït més per la incúria dels temps que per efectes de setges i devastacions militars. *Castellum Fractum* definiria a la perfecció el nou aspecte del que havia estat una fortalesa militar senyera, única en una gran extensió de terreny i que hauria justificat l'aparició i l'arrelament del topònim *Castellum* per referir-se a l'entitat militar disposada sobre les ruïnes de l'antic *oppidum* indiget i, per extensió, a tot el territori, tot el terme que en depenia. Quan es va abandonar, en la segona dècada del segle VIII, la part militar del castell va començar a arruïnar-se i a ser saquejada. Només la capella, amb funcions d'església parroquial, va continuar existint i cohesionant la població camperola dispersa en el territori. Una generació després, com a màxim, un adjectiu nou, aleshores imprescindible (*fractum*), s'afegia al nom per definir amb precisió l'antic topònim.

Un excel·lent paral·lel ens ofereixen altres documents medievals de la Catalunya Vella, on ens trobem amb un cas semblant. En efecte, el solar on s'havia alçat l'antiga *Iluro*, important municipi de dret romà que, tanmateix, va naufragar en el pas cap a l'antiguitat tardana i perdé, com la veïna *Baetulo*, la categoria jurídica, per quedar incorporada al *territorium* de Barcelona, se l'anomena, des del segle XI i després d'haver estat, des del IX, *Alarona*, corrupció tardana del nom antic d'*Iluro* *Ciuitas Fracta*, la ciutat, ja en el sentit carolíngi i modern del nom, abandonada i arruïnada. Com a Sant Julià, la magnitud de les restes i un coneixement antic permetien situar en aquell lloc el nucli central d'una antiga *ciuitas* que, per raons molt complexes, va patir un procés desintegrador que la va portar a ser *fracta* (Ribas, 1975, 121-122).

LA DEFENSA EN PROFUNDITAT I EL CONTROL DE LA VIA AUGUSTA. EL PAPER DEL CASTELLUM

6.1. GENERALITATS

L'excavació del *castellum*, l'estratigrafia posada al descobert, l'anàlisi detallada del material recuperat, de les evidències estructurals, de tot allò que pot ser definitiu per aconseguir fixar, en el temps, la història d'aquesta fortificació, ha servit per definir tres grans etapes evolutives (*supra*) que hem anomenat, de més antiga a més moderna, fases I, II i III, amb un guix temporal i estructural ben diferent, entre les fases I i II, de llarga durada i de complexes realitzacions, i la III, puntual i de poc guix, des de tots els punts de vista. És ben cert que, amb moltes possibilitats, cada un dels grans moments degué viure reformes puntuals, canvis substancials que, tanmateix, en no deixar senyal en el registre arqueològic, no podem ni intuir.

Més difícil resulta, per les peculiaritats d'aquest jaciment, que, convé recordar-ho, només coneixem parcialment, poder transformar la cronologia relativa en absoluta i situar la construcció i evolució del *castellum* dins del marc més general dels fets ocorreguts a la *Tarraconensis*, a la *pars Occidentis* de l'imperi romà i, més tard, del regne visigot que el substituï en aquestes terres. No poder-ho fer dificultaria enormement la possibilitat de copsar tot el valor històric d'aquest fet.

La complexitat de datar amb precisió les fases estructurals successives rau en la manca d'un registre "fòssil" suficientment ampli i ben relacionat amb unitats estratigràfiques significatives.

Convé recordar que el *castellum*, una fortalesa militar de característiques determinades que s'ha de veure com una baula més d'una complexa cadena defensiva de la Via Augusta i, per tant, formant part d'un sistema sofisticat on cal considerar les *Clausurae*, la torre de guaita de Panissars i la ciutat emmurallada de *Gerunda*, entre les peces conegudes, va triar com a punt d'emplaçament la muntanya de Sant Julià per diverses raons que, de fet, van condicionar la tria (fig. 113). El lloc era, des del punt de vista de la geopolítica, perfecte sobretot després de l'existència de *Gerunda*; l'orografia natural era la justa i necessària, les restes d'un vell sistema defensiu suficients per poder-ne aprofitar el màxim i l'abundància a l'abast de material de construcció per facilitar les obres. En cap altre punt d'aquest territori s'acomplien totes aquestes condicions.

Tanmateix, recordem-ho, el *castellum* es va bastir aprofitant en bona part el vell sistema defensiu baixrepublicà, i alçant els diversos edificis que en formaven part, en sectors del vell *oppidum* on hi havia hagut cases, carrers o edificis públics. La voluntat, tan romana, de fonamentar els edificis a roca, de cercar uns nivells de circulació com més plans millor, en un lloc llarg i estret, de la poca consistència de la major part d'estructures antigues, amb sòcols de pedra seca o pedra i fang (*supra*), van significar importants moviments de terra que van afectar i remenar el subsòl antic. En uns sectors es feien desaparèixer totes les noses preexistents i en altres calia bastir murs de contenció i

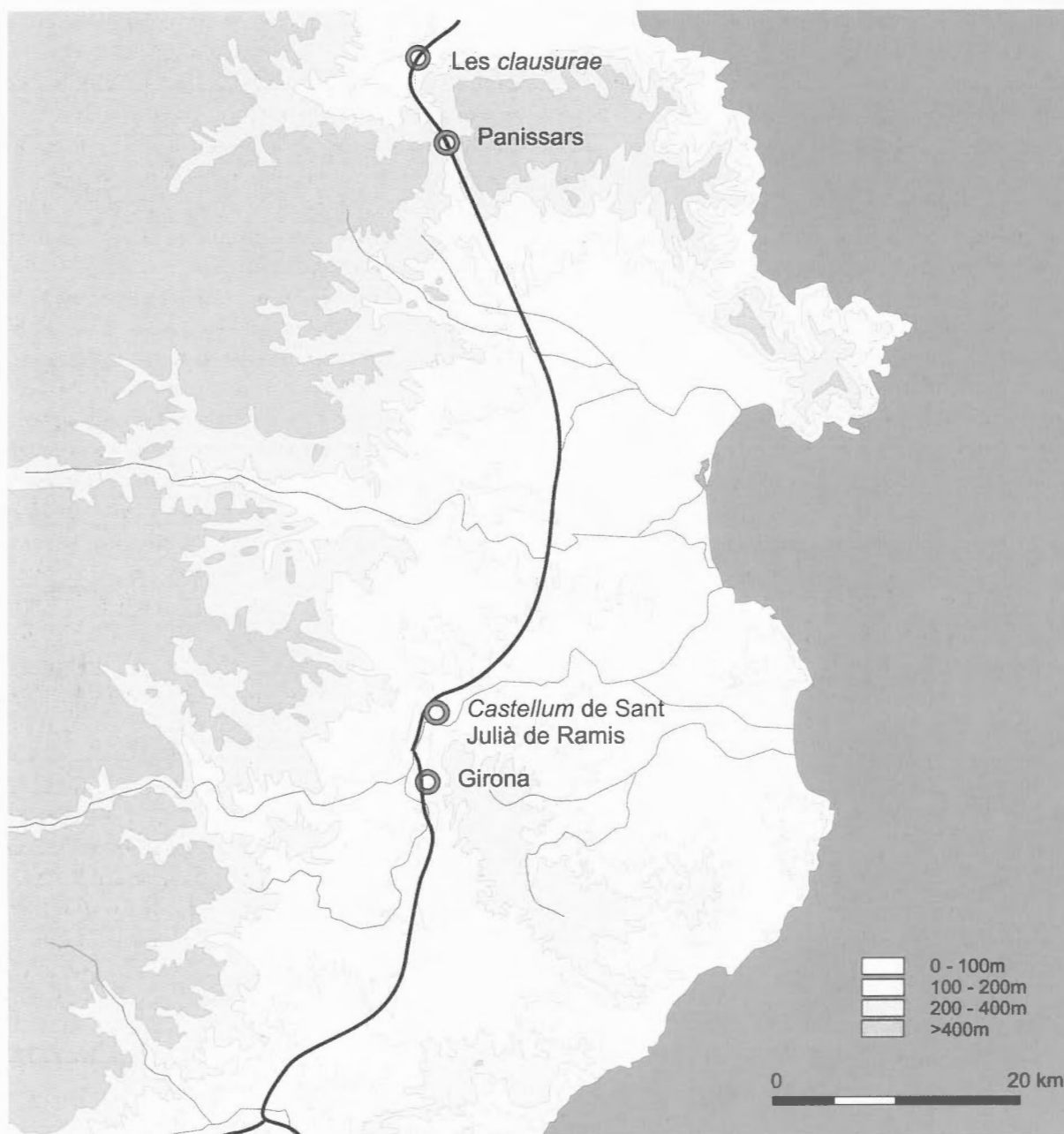

Fig 113. La *Via Augusta* o *Via Publica* a la baixa antiguitat.

grans aportacions de terra per anivellar el conjunt. El que es treia d'un lloc anava a parar a l'altre. En les unitats estratigràfiques que s'han de posar en relació amb aquest gran remenament no hi ha presència de material coetani. Només el propi de la història d'un *oppidum* de llarga cronologia.

Una vegada en funcionament les diverses estructures que formaven el *castellum*, queda ben clar que el lloc, sovint construït damunt de la roca del

subsòl, no va generar escombraries i era objecte de neteja acurada. Tot fa l'efecte que l'anomenat edifici I no era un lloc on es residia sinó un conjunt de magatzems i dipòsits o un lloc de reforç, per tant, d'ús puntual, d'un exèrcit mòbil que feia servir quan s'esqueia el lloc durant un temps molt curt. Tot allò que ja no servia, que es trencava, devia anar a parar a algun abocador que de moment no s'ha pogut localitzar, potser muntanya avall.

Aquestes circumstàncies han fet possible que no puguem proposar una cronologia més o menys ferma basada en evidències arqueològiques pel moment fundacional d'aquesta fortalesa. Caldrà, doncs, que fem servir altres dades, certament més circumstancials, que han d'ajudar-nos a fixar una cronologia que serà més segura i acceptable com més nombroses siguin les notícies complementàries que puguem aplegar al seu voltant. Queda clar que, tal com s'ha posat de manifest durant la campanya de 2003, en haver-se localitzat, a tramuntana de l'àrea explorada, un conjunt important de restes estructurals que pertanyen al *castellum*, allò que anomenem espai III, fan possible que, quan siguin sondejades en profunditat i es defineixin els estrats fundacionals, s'hi trobi material associat suficientment nombrós i clar per poder proposar amb escassos dubtes una datació més precisa. Tot esperant aquest moment, caldrà mentrestant fer una proposta més teòrica que convé tenir com a tal, tot i que intentarem justificar amb un conjunt d'arguments suficients per admetre-la, si més no, com a proposta raonable i raonada.

El *terminus ante quem* ens el proporciona la datació de la fase II, que hem fixat, amb dades arqueològiques prou fermes, a l'entorn del 500 o potser millor dins del primer quart del segle VI (*supra*). Queda clar de totes totes que aquell segon moment de la història del *castellum*, que va significar un seguit de modificacions i reformes substancials en benefici de l'antiga funció que era la defensa del camí, sobretot contra un enemic vingut del nord, s'ha de situar durant el domini visigot. No seria, de cap manera, obra romana sinó postromana.

Ben definit el límit per darrera, caldrà centrar-se, ara, en el moment inicial.

En primer lloc voldríem fer una consideració general, aparentment vaga, però que creiem que té importància en relació a l'aspecte del lloc i a les característiques constructives, operatives i urbanístiques d'aquesta fortalesa-caserna. Tant la manera d'obrar com l'adaptació del disseny al lloc i la tècnica constructiva ens porten a veure-hi una obra absolutament romana. L'edifici I, recordem-ho (*supra*), solidíssim, simètric, imponent, va necessitar, per encabir-lo en l'espai que ocupa, obres complexes, molt costoses en temps i diners, que s'haurien pogut estalviar, redefinint-lo puntualment (fig. 10, 46, 49). Tanmateix, això no va deturar els constructors que, malgrat tot, van tirar endavant. La

tècnica constructiva, a base de murs de pedra i morter fets en encofrats, de gran solidesa i duresa, disposats sobre la roca, fins i tot retallant-la per assegurar-ne l'estabilitat, és un esforç que va exigir importants moviments de terra i enretirar quan feien nosa els fonaments de les velles cases ibèriques. L'ús de contraforts tal com observem dins de l'àmbit 13 o assegurant l'estabilitat de tot el sector de migdia de l'edifici I o de l'angle sud-oest de l'edifici II, construït sobre una forta fondalada de la roca, la utilització en els angles, pilastres, contraforts i llindes, de material de construcció més adequat, de més bona resposta, grans blocs de gres aprofitats de l'antic temple pagà abandonat, la presència de sòls hidràulics i de desguassos absolutament necessaris i de gran efectivitat, la interrelació, l'ús d'una metrologia de tradició clàssica, molt desenvolupada i de gran harmonia, són un seguit de flashos, de senyals que ens remeten a Roma, a una manera de fer que, en aquest cas, ens posa en contacte amb el món militar, on uns models ben contrastats s'apliquen prescindint de dificultats sempre que puguin ser superables. Tot sembla portar-nos a un món amb una organització jerarquitzada i eficient. També ens mena cap a aquesta direcció el fet d'haver bastit un *castellum* a Sant Julià, una peça més d'un sistema defensiu complex, tot aprofitant unes restes preexistents, tal com passa altrament, a partir de mitjan segle III en endavant, a la zona del *limes* i a altres punts de la Gàl·lia (Grenier, 1931; Johnson, 1981). Poc té a veure amb obra militar d'època visigoda plena, tal com posaria de manifest, sense anar gaire lluny, el sistema defensiu del *castrum* del puig de les Muralles a Puig Rom (Roses) (Palol, 1999, 158-159; Palol, 2004, 45-53). Tot fa pensar en una mentalitat romana, en una obra feta per Roma.

6.2. LES CLAUSURAE I LA TORRE DE PANISSARS

Hem insistit diverses vegades, perquè creiem que és molt important assumir-ho i tenir-ho sempre present, que aquest *castellum* només es pot entendre com una peça més d'un sistema defensiu en profunditat de la *Tarraconensis*, com un element més de la vigilància, control i defensa de la Via Augusta (fig. 113). Que s'ha de lligar amb la fortificada ciutat de *Gerunda* és tan clar que no val insistir-hi però aquestes dues peces, molt valuoses,

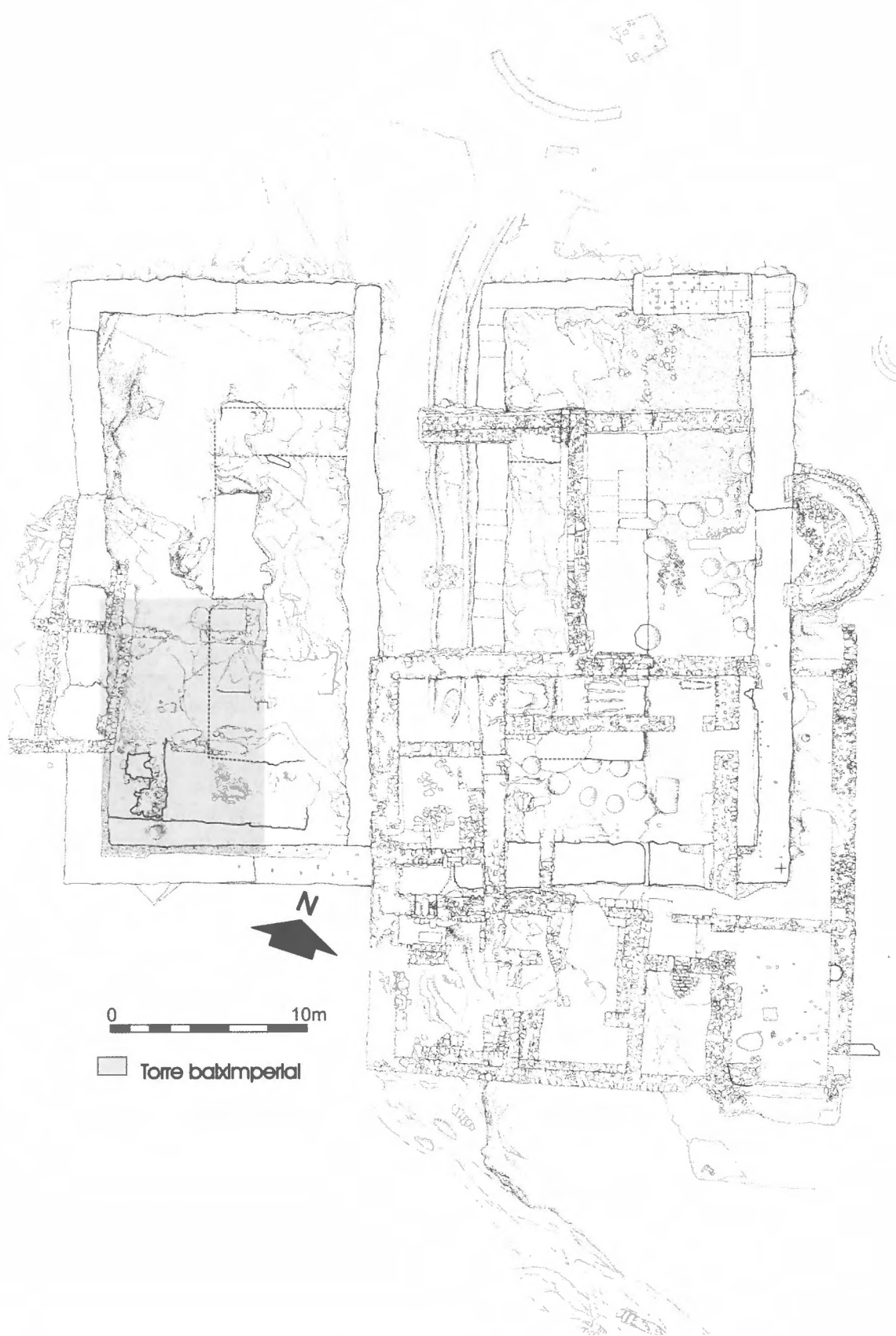

Fig 114. Santa Maria de Panissars. Situació de la torre militar.

no serien suficients com per poder parlar de “defensa en profunditat” o “sistema de protecció altament sofisticat”. En efecte, calen altres elements per poder anar més enllà i poder començar a entendre les importants reformes que en aquest camp van endegar els emperadors de la baixa romanitat.

Només una seixantena de quilòmetres nord enllà de Sant Julià de Ramis es localitza la serralada de les Alberes, els contraforts més orientals i meridionals de la serralada pirinenca que separen, ara, l'Alt Empordà del Vallespir, del Conflent i del Rosselló, i que a l'antiguitat eren el límit fronterer entre les províncies *Narbonensis* i *Tarraconensis* (fig. 113). Els ports principals del Portús i de Panissars, on s'elevà fins al segle IV el trofeu de Pompeu, que, recordem-ho, marcava el pas d'una província a l'altra (Estrabó, III, 4, 7, III, 4, 9 i IV, 4, 1, 3), fixaven el traçat de la via (fig. 114). Justament en aquest lloc, ara en territori francès, aleshores encara *Hispania*, quan el camí penetrava en la vall del riu Roma i iniciava l'ascensió cap als cims, poc elevats, de la serralada, en un punt excepcional, es van edificar dues fortificacions considerables, a un costat i altre del camí i del riu, el Castell dels Moros i la Clusa Alta, que van ser conegudes com les *Clausurae* (Mayer, 1993-1994, 207-212; Castellví, 1995, 81-104; Castellví, 1999, 160-161) que constitueixen una obra de llarg abast de cara a la defensa de la Via Augusta i de *Hispania*, mirant cap al nord (fig. 116). Aquest és un fet significatiu i de gran importància a l'hora d'intentar fixar cronològicament aquests castells. Recordem, també, que en la construcció del Castell dels Moros i de la Clusa Alta es van fer servir grans blocs de gres que procedien del desmuntament del trofeu de Pompeu que les evidències arqueològiques, sobretot numismàtiques, situen a partir del primer terç del segle IV, sense que es pugui ser més precís atès el llarg ús i la poca fiabilitat cronològica de la menuda moneda de bronze baiximperial (fig. 120 i 121). Ha de quedar ben clara la correlació d'un fet amb un altre, el desmantellament d'un monument de l'antigor i la construcció d'unes fortaleses defensives. Recordem també que la llei acceptava, però només en aquests casos, agredir edificis o monuments antics per edificar muralles, fortaleses o castells (*C. Th.* XV, 1, 36; Janvier, 1969). Fem memòria, altrament, que l'excavació de Santa Maria de Panissars, el priorat benedictí que va ser construït sobre una de les plataformes simètriques que defi-

Fig 115. Mur de la torre de Santa Maria de Panissars destruït per una sepultura dels segles IX-X.

nien el trofeu pompeïà (Castellví, Nolla i Rodà, 1995, 5-18; Castellví, Nolla i Rodà (ed.), en premsa), va posar de manifest, sobre el sector occidental del monument del prestigiós *imperator*, quan aquest havia estat objecte d'un desmantellament rigorós, l'elevació d'una torre de guaita que només s'explica com a punt bàsic de connexió entre les *Clausurae*, a tramuntana, i el sud (Nolla, Palahí i Vivó, 2004, 117-130) (fig. 113 i 114). Aquests dos elements, els castells i la torre de guaita i control, una *turris spectacula*, versemblantment, i altres que no hem localitzat o que han desaparegut sense deixar rastres, potser la torre, tan ben disposada sobre la muntanya de la Mare de Déu del Mont, al cim oriental, de Castell Falgars (Beuda), era un altra peça del conjunt (Tura, 1991, 111-119), s'han de posar per força en relació amb el *castellum* de Sant Julià i amb *Gerunda*. No s'entendrien ni s'explicarien bé els uns sense els altres. Considerem, doncs,

i pensem que és del tot raonable, que la cronologia d'uns ha d'estar estretament lligada amb la dels altres, deixant de banda *Gerunda*, el cap urbà d'una *ciuitas*, la fortificació de la qual pot ser explicada per altres raons. No oblidem que aquesta ciutat va ser novament emmurallada vers el 300, tal com han posat de manifest dades arqueològiques incontestables (Nolla, 1977, 121-373; Nolla i Nieto, 1979, 263-283; Nolla, 1988, 87-88 i 95; Canal *et al.*, 2003, 107-109; Nolla, en premsa), la qual cosa ens posa un límit cronològic *post quem* que no deixa de ser interessant. Finalment, en favor d'una datació, imprecisa certament, dins del segle IV, ens la proporcionaria la *Tabula* de Peutinger, un *itinerarium pictum*, copiat en pergamí al segle XI, d'un original

de mitjan segle IV, on s'esmenta la *mansio* de *ad Centenarium* (Sant Martí de Fenollar) on en l'itinerari d'Antoní, del segle III, s'esmentava *ad Centuriones* (Castellví, 1997 a, 54-55). En un i altre cas se'ns indica que des d'aquell punt s'estava en disposició d'accedir cap a un lloc proper on hi hauria un destacament militar (*ad Centuriones*) que, més tard, ja en ple baix imperi, ha passat a ser un castell militar d'una certa importància tal com proven diversos exemples ben certificats en l'epigrafia. Recordem que el *centenarium* d'*Aquae Uvulae* era una construcció quadrada de 100 m de costat (Reddé, 1995, 100-101), i que, al baix imperi, *centenarium* és un sinònim de *castellum* (Le Bohec, 1998, 165).

Fig 116. Les *Clausurae*.

Fig 117. El Castell dels Moros.

Fig 118. El Castell dels Moros. Mur occidental.

Donem un cop d'ull als castells de les *Clausurae* (fig. 116), que ofereixen, un i altre, connotacions constructives i una manera de fer molt semblant a la utilitzada en l'obra del *castellum* de Sant Julià. Són, encara, insuficientment conegudes les dues grans fortaleses baixromanes que dominen des de l'alçada el camí d'accés a *Hispania* venint de la Gàl·lia, respectivament, la Clusa Alta, a llevant, i el Castell dels Moros, a ponent, amb la vall del riu Roma i la via romana entremig. Sense cap dificultat ni dubte s'han identificat amb les *Clausurae*, unes defenses militars d'un pas natural de muntan-

ya, ben documentades en les fonts antigues d'ençà els primers anys del segle cinquè (Mayer, 1993-1994, 207-211; Castellví, 1995, 85-86). És ben cert que, a manca d'excavacions continuades, són molts més els dubtes que se'ns plantegen que les realitats acceptables. Nogensmenys, les dades textuals permeten rastrejar l'existència d'aquestes fortaleses fins a la segona meitat del segle VII (Mayer, 1993-1994, 208-209; Castellví, 1995, 86).

Aquestes dos castells, aparentment obrats amb tècniques un poc diferents, se situaven a *Hispania* i, tal com pot observar-se i ha posat de manifest l'es-

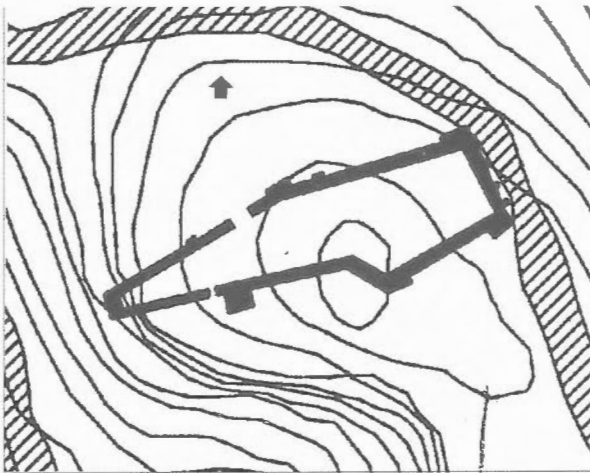

Fig 119. La Clusa Alta. Planta.

tudi del lloc, directament lligats al control del camí, que podia cloure's amb una porta de dues fulles que formava part d'unes dependències de la fortificació coneguda com a Castell dels Moros (Castellví, 1991, 60-61; Castellví, 1995, 87 i 89-90; Castellví, 1997 b, 55-56) (fig. 116, 123 i 124). Queda clar, també, per la posició d'aquests defenses i per la relació amb la carena de les Alberes i als bons ports naturals del Portús, a llevant, i Panissars, a ponent, que s'havien bastit, sobretot, de cara a tramuntana, tot vigilant i controlant un hipotètic enemic vingut del nord.

A partir de la informació de les fonts escrites i de les poques dades fermes que posseïm, s'ha proposat, i és acceptat majoritàriament, mancats d'altres hipòtesis més ben ancorades, que aquestes fortificacions s'haurien edificat vers mitjan segle quart potser com a conseqüència de la revolta de *Magnentius* i l'assassinat, a ben poca distància, a *Castrum Helenae*, el 350, de Constant, emperador i fill de Constantí. Hauria estat, més que cap altra cosa, una obra defensiva per preservar *Hispania* —almenys la *Tarraconensis*— d'intents d'apropiació de l'imperi per part de pretendents militars contra exèrcits romans (Demongeot, 1974, 83-125; Castellví, 1995, 96). Altrament, el fet que no siguin mencionades a la *Notitia Dignitatum*, de cap al 400, i el fet que no siguin en realitat mencionades fins més enllà del segle IV, podria ser considerat com un indicatiu d'una edificació poc més tardana que potser hauria de posar-se en contacte amb la revolta de Constantí III i de Màxim, que, recordem-ho, va significar, com recorden les fonts, la vigilàn-

cia militar del camins entre les Gàl·lies i Hispania. Certament, un cop d'ull al lloc permet constatar que, efectivament, aquelles poderoses i sòlides fortificacions miren cap a tramuntana de tal manera que el que succeïa més enllà de la carena muntanyosa quedava completament fora de l'abast visual. S'ha insistit, assenyadament, en la importància de les relacions de contacte visuals entre forts de tota mena i ciutats, en crear una xarxa complexa d'informació que servia per dissenyar una defensa eficaç i unitària. Des d'aquest punt de vista, i en el benentès que l'orientació cap al nord d'aquelles forteses és indiscutible, calia imaginar, per fer-les completament efectives i útils, l'existència de punts complementaris de caire defensiu, lligats directament a les *Clausurae* però situats en llocs estratègics capaços de copsar la informació arribada des d'aquelles fortificacions i trametre-la cap al sud, cap a Empúries, Girona, Barcelona i Tarragona, tot seguint la via romana i, semblantment, en sentit contrari, fent arribar a les *Clausurae* i més enllà les notícies que venien d'*Hispania*. Calia suposar, doncs, l'existència d'unes torres (*turres speculares* o *faratores*) o d'uns petits fortins, estratègicament disposats, dominants, que havien de ser vistos sense dificultats des de les *Clausurae* i que havien d'estar orientats hàbilment cap a migdia, tot controlant la màxima extensió territorial. Certament, hi havia un seguit de punts que complien aquestes característiques, entre altres l'indret que ocupa, avui, el castell de Bellaguarda, que podia semblar inicialment el lloc més adient. Aquesta possibilitat, raonable, feia difícil, per no dir impossible, una confirmació arqueològica atesa la magnitud dels treballs efectuats sobretot després de la pau dels Pirineus (1659).

Nogensmenys, el que semblava impossible es va assolir. En efecte, les excavacions endegades a Santa Maria de Panissars (1984-1993), on s'ha localitzat el trofeu militar que va fer erigir Cneu Pompeu Magne el 71 aC, un tram significatiu de la via romana en un dels passos naturals de muntanya, un hàbitat carolingi i, finalment, l'església i el priorat medieval (Castellví, Nolla i Rodà, 1995, 5-18; Castellví, Nolla i Rodà, en premsa), han permès localitzar unes restes estructurals no pas gaire ben conservades que s'han de datar entre el segle IV, preferentment mitjan/segona meitat, quan es procedí a desmuntar el monument militar per construir, recordem-ho, les *Clausurae*, i mitjan segle X, que nosaltres identifiquem amb una torre o guaita

Fig 120. La Clusa Alta.
Vista general del costat
oriental.

Fig 121. La Clusa Alta.
Detall de l'angle
sud-oriental.

ja que, després ho intentarem explicar, no pot ser altra cosa (fig. 114).

Recordem que al coll de Panissars, sobre la carena i a un costat i l'altre del camí romà, es van construir dues plataformes de planta rectangular absolutament simètriques que formaven els dos cossos del gran trofeu militar. En partir d'unes característiques orogràfiques determinades, va caldre alçar la plataforma oriental en aprofitar, l'occidental, una elevació considerable del subsòl granític. Aquí va ser necessari retallar i polir. Les restes d'aquest *burgus* o *turris* es localitzaren, doncs, damunt mateix

del costat meridional de la plataforma occidental, i consisteixen en un seguit de murs, els uns parcialment aprofitats de l'obra pompeiana, i els altres, obrats de nou, de pedruscall i morter de calç, col·locats sobre la roca. Només la paret oriental ha desaparegut pràcticament del tot a causa de l'erosió. Aquests indicis, suficients, permeten confirmar-ne l'existència. L'edifici que en resulta és de planta quadrangular, 12 m d'est a oest per 11,50 m de nord a sud: en total 138 metres quadrats (fig. 114). Aquest espai era compartimentat en dos grans sectors com a mínim, per un mur est/oest al

Fig 122. La Clusa Alta.
Detall del mur i torre del
costat septentrional.

qual es lliurava un sòl de calç, que regularitzava tot el costat meridional de l'edifici, mentre que a l'altra banda del mur sembla que només calgué replanar la roca. El sòcol d'aquest mur intern, de 0,60 m, era parcialment malmès per unes tombes pre-romàniques que dataríem dins del segle X i que havien aprofitat com a lloses de cobertura algunes *tegulae* clarament antigues que nosaltres posem en relació amb el cobriment d'aquest edifici, ja desmantellat (fig. 115). Es tracta, doncs, d'una senzilla estructura rectangular de 38 peus romans per 40 peus (1520 peus quadrats) que versemblantment podria tenir una alçada de 10 a 12 m o un poc més (fig. 114). La part conservada fa pensar en un edifici amb sòcols de pedra i morter de calç, molt sòlids, ben ancorats a la roca granítica i prou amples —el més estret és de 2 peus d'amplada— com per suportar l'alçada proposada. Per damunt del sòcol-fonament, la paret hauria estat obrada en tàpia, amb bigues de fusta i trespol a dues o a quatre aigües o, potser també, terrassa. Hi ha indicis d'un mur curt perpendicular i exterior d'una possible caixa d'escala adossada per fora pel costat nord. Tampoc no seria estranya l'existència de senzilles escales de mà interiors i l'existència de dos o més pisos. Aquestes evidències ens dibuixen una construcció eficient però senzilla i, sobretot, allunyada d'un edifici amb voluntat de resistir, amb finalitats defensives de llarg abast. Es tracta d'una torre de comunicacions coneguda amb el nom de *fartor* o *turris specularis*, segons fes servir senyals de

fum i foc o llambregades d'escuts/miralls metàl·lics polidíssims. (Nolla, Palahí i Vivó, 2004, 117-130). El lloc triat és peculiar, i la planta resulta atípica, però si ho analitzem amb cura deduirem que cap altre oferia com aquest les condicions desitjades. En efecte, si el que calia potenciar era un control absolut de les terres de més enllà de les Alberes cap a migdia, la tria és immillorable molt per damunt de la muntanya del castell de Bellaguarda. En segon lloc, avui mateix, des del punt més alt de la plataforma occidental de l'antic trofeu militar baixrepublicà, on es troba la fita fronterera, es té contacte visual amb la Clusa Alta i amb el Castell dels Moros. Millor serien, encara, des de dalt d'una torre de, com a mínim, 10 m d'alçada. Com a tercera consideració, cal tenir en compte que justament on s'alçà aquell edifici, la roca, molt plana i de bona qualitat, oferia una bona situació sense esmerçar esforços complementaris. La part baixa de l'edifici quedava protegida de l'embat directe del vent del nord, que en aquest lloc es fa sentir amb força inusitada, i, finalment i molt important, damunt mateix de la via que facilitava un contacte ràpid i eficaç amb les *Clausurae* i amb altres punt de control militar. Cal imaginar una dotació mínima que dependria, òbviament, de les grans fortalises veïnes. No s'entendria d'altra manera. Aquest baix component demogràfic i les característiques del lloc expliquen que pràcticament no hi hagi registre arqueològic d'aquella ocupació. Tanmateix, hi ha objectes, preferentment ceràmics,

que ens permeten detectar freqüentacions fins almenys al segle VI (Castellví, Nolla i Rodà (ed.), en premsa). També hi ha la possibilitat que haguessin fet servir complementàriament algun dels edificis llegats a la *mansio* de *Summum Pirenaeum*, que es localitza a poc més de 50 m seguint la via, cap a migdia (*infra*) (fig. 125, 126 i 127).

Fem, ara, una anàlisi un poc més detallada de les *Clausurae*, que en el text de Julià de Toledo (*Hist. Wambae regis*, 11), referint-se als fets ocorreguts en 673, ens diu *...in castrum quod vocatur Clausuras...*, que cal considerar una fortificació de dimensions notables més, en aquest context, que un lloc d'hàbitat, i que el singular de *castrum* i el plural de *Clausuras*, ara ja el nom del lloc, s'expliquen per la unitat funcional estructurada en dues fortaleses que defensen el traçat principal de la via romana i la calçada complementària que, per la carena, passava i passa immediatament a l'est de la Clusa Alta i que torna a reunir-se amb el camí principal un parell de quilòmetres més amunt i més avall.

En primer lloc, analitzarem el Castell dels Moros, la fortalesa occidental a la qual cal lligar, directament, la porta fortificada i closa sobre la via (fig. 123 i 124). Es tracta d'una construcció disposada sobre un fort desnivell d'uns 40 m entre el punt més alt, a l'oest, i el més baix, a l'est. Ocupa un espai orogràficament molt difícil pels costats nord, est i sud però, en canvi, adequadíssim en relació a la funció que se li proposava, el control i la defensa de la via cara a tramuntana (fig. 116, 117 i 124). És edificat paral·lelament a la calçada i al curs del riu Roma, i considerablement enlairat amb la muralla oriental, uns 20 m per damunt del camí. Els murs inferiors ocupen la cota de nivell de 180 sobre el nivell del mar i els més alts la dels 218. És un edifici de planta de trapezi rectangular o rectangle irregular amb l'eix longitudinal disposat de nord a sud, d'uns 137,50 m de llarg i una amplada variable, d'est a oest, que té el seu màxim a la façana nord amb una amplada d'uns 71 m (fig. 116 i 117). En total ocupa una superfície de quasi una hectàrea.

En el costat septentrional del trapezi trobem tres torres defensives quadrades, dues angulars i una tercera, en posició central. És el tram més ben defensat potser per encarar-se cap a tramuntana i/o per la presència de les dues portes principals, prou arruïnades, disposades, una entre la torre

núm. 1 (angle nord-est) i la núm. 2 i l'altra, al costat mateix de la núm. 3, en aquest mateix tram septentrional, que sembla la principal. Una i altra eren ben situades i fàcils de defensar. Aquestes portes van ser obrades com unes obertures deixades en l'encofrat de l'obra, sense muntants ni llindes ni llindars, cosa que ha acabat ocasionant la fractura i l'enderroc parcial del mur. La torre núm. 1 conserva en el seu interior una cisterna plena de reble i que no ha estat mai excavada. Aquesta i la núm. 2 mostren un nivell de combat a l'alçada del camí de ronda des del qual, per unes portes, s'accedia a dins de la torre. Des de la torre núm. 2, per salvar el fort desnivell, una escaleta d'obra servia per superar l'esglaó en direcció al camí de ronda de ponent. Cal suposar que per damunt d'aquestes dues torres hi hauria el terrat, amb sòl de fusta, amb un nivell de combat més enlairat i eficaç.

La torre núm. 3, a l'angle nord-oest del recinte, és interiorment massissa i mostra, a nivell del camí de ronda, una poderosa pilastra quadrada en posició central, de morter i pedruscall, que permet restituir sense dubtes un segon nivell de combat, amb un

Fig 123. La porta de la via romana.

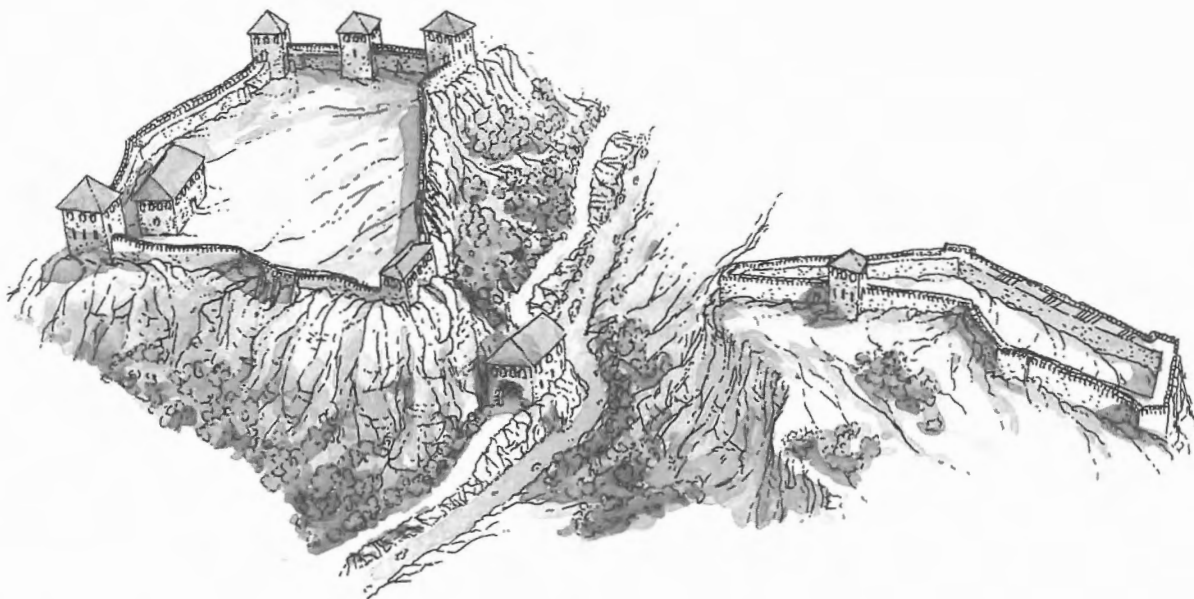

Fig 124. Les *Clausurae* (restitució).

sòl de bigues de fusta al qual s'accediria per una escaleta de mà, i, versemblantment, el terrat.

El mur de ponent, posat sobre la carena d'aquest contrafort muntanyós, l'edificat en una base més planera, s'adapta admirablement a la topografia i mostra, a poca distància de la torre núm. 3, una portella obrada tal com es van bastir les portes de tramuntana, ben conservada, que s'eleva uns 3 m sobre la cota actual de circulació (fig. 118). Certament, no sabem quin era el nivell antic, però tot fa pensar que aquesta obertura quedava notablement enlairada, cosa que exigiria l'ús d'escaleres complementàries de fusta, de posar i treure però, en canvi, la feia difícil d'atacar i molt segura i eficaç. Aquest tram s'acaba amb una torre-bastió, la núm. 4, que ocupa tot l'angle sud-oest i marca el canvi de direcció del castell. L'anomenem torre-bastió pel fet que sobresurt poc de la línia de muralla i es desenvolupa preferentment dins del recinte. Ocupa el punt més enlairat del tot el lloc i és, en la part conservada, completament massissa. No sabem, doncs, com podria haver estat. Tot fa pensar, tanmateix, en una construcció alta i esvelta, en l'autèntic punt de vigilància i comunicació. Els murs meridional i oriental han patit considera-

blement els efectes de l'erosió. En molts punts la muralla només s'identifica en l'obra de fonamentació, que permet, no obstant, reconstruir amb tota seguretat la planta de l'edifici. És interessant recordar que en aquests sectors, est i sud, es fan servir contraforts exteriors per assegurar l'estabilitat de l'obra. És raonable imaginar que en el mur oriental s'obriria una porta o portella que posaria en relació directa la fortalesa i la porta, situada uns 20 m per sota.

Dins de l'interior del recinte fortificat només és possible, de moment, reconèixer l'existència d'una construcció interior, molt arrasada, edificada prop de l'angle sud-oest, molt a prop de la torre núm. 4, d'uns 17 m de llargària (nord/sud) per uns 7 d'amplada, un espai d'uns 119 metres quadrats per planta, amb uns murs d'1 m de gruix, ben ancorats a la roca, que ha estat considerada com una caserna o un magatzem.

L'obra és, pel que s'observa, completament unitària, amb murs obrats amb la tècnica de l'encofrat a base de pedruscall del lloc i morter de calç. El resultat és excel·lent, d'una gran duresa i resistència, amb gruixos entre els 1,50 m i els 2,50 m, que es conserva en una alçada exterior d'entre 3 m i 5

m. Aquesta darrera definiria l'altura del camí de ronda, que hauria estat recobert per un sòl d'*opus signinum*, tal com posen de manifest alguns sectors on es conserva bé, i defensat per un parapet de 0,50 m d'amplada que no podem saber si era recte i llis o bé amb merlets. L'aparença exterior de l'obra és d'una mena d'*opus incertum* amb tendència cap a l'*opus vittatum*. Un recobriment de calç, ben conservat en molts sectors, uniformitzava el conjunt i l'embellia (fig. 118). Cal fer avinent que en diferents punts de l'obra, en els angles de les torres, al llarg de tot el tram occidental, és possible veure-hi grans carreus de gres. És una dada significativa sobre la qual caldrà tornar.

L'accés al camí de ronda es feia a través de, com a mínim, quatre escales adossades interiorment al mur, obrades de pedruscall i morter. Tres escales se situaven ben a prop de les dues portes i de la portella, i la quarta contra la torre núm. 4 (sud-occidental).

Les úniques excavacions efectuades són uns sondejos efectuats per Roger Grau, d'Elna, que van confirmar l'arrasament, per erosió, de tota la part occidental del castell i la concentració de terres i runa al costat oriental. No semblava haver-hi una estratigrafia gaire fiable. Tanmateix, hi va recuperar àmfora tardana (?), llànties "paleocristianes", una escudella de DSP de la forma Rigoir 18 amb decoració estampada i una punta sencera d'un dard de ferro. A partir d'aquestes dades, modestes, semblaria que podríem defensar una utilització del lloc, imprecisa, entre final del segle IV i primer quart del VI.

La Clusa Alta, l'altre castell del conjunt, es localitza a l'altre costat de la via, del riu Roma i de l'actual CN-9, damunt d'un contrafort muntanyós que s'eleva més de 220 m sobre el nivell del mar (fig. 72, 73 i 74). La seva funció, sàviament dissenyada, servia no solament per defensar els límits d'*Hispania* sinó també per controlar directament un ramal de la via principal que circulava enlairat per la carena i que sortia i tornava a la via principal. Es tracta d'una fortalesa allargassada, de planta poligonal — set cares desiguals, de diversa entitat — disposant l'eix longitudinal de llevant a ponent amb un recorregut d'uns 110 m. L'amplada, molt variable, és d'uns 35 m en el punt màxim, d'uns 24 m en el tram est i només d'uns 6 m en l'occidental (fig. 119). El que en sabem, realment, és molt superficial, mancats d'anàlisis exhaustives i de campanyes d'excavació d'alguna entitat. És una obra unitària,

potent i sòlida, d'una enorme eficàcia i prou ben conservada, amb alçades que, en alguns punts, llevant i migdia, passen del 4 m (fig. 120, 121). Els murs de l'edifici, massissos, són d'*opus caementicium*, amb una amplada general de 2'90 m (10 peus) que es redueix, en punts determinats —els costats laterals de l'extrem occidental—, a 1'56 m (fig. 122). La cara externa i interna del parament és obrada amb blocs petits i força regulars de granit del país, més llargs que alts, conformant filades rectes, a la manera d'un d'*opus vittatum* poc acurat. En punts estatègics (cantones, brancals i marxapeus...) s'usaren grans carreus de pedra sorrenca que, sovint, havien estat convenientment retallats (fig. 121). Són aprofitament dels grans blocs que conformaven el parament exterior del Trofeu de Pompeu que, recordem-ho, començà a ser desmantellat conscientment al segle IV amb directa relació a la construcció de les Cluses. L'edifici s'ancorà directament sobre la roca cosa que indubtablement ajuda a configurar la seva peculiar secció longitudinal i la disposició en terrasses, amb la part central més enlairada i la més baixa coincidint amb l'extrem occidental de la fortificació. L'interior dels murs, arreu, és fet de pedruscall informe i morter de calç d'una gran duesa i qualitat. Interessa fer constar que tots els murs de contraforts, torres i/o bastions es troben perfectament imbricats amb els llenços, definint una obra unitària, feta de cop (fig. 122). A la part inferior de la cara est del monument, per regularitzar la roca es va disposar una filada en *opus spicatum*, l'únic lloc de tot el castell on hem pogut observar l'ús d'aquesta tècnica. És visible arreu un seguit d'orificis equidistants i ben disposats, molt regulars, que recorden la disposició de posts encaixats que servien per sostenir les bastides i, probablement, els taulons de l'encofratge.

Destaca constructivament l'ús sovintejat de potents contraforts normalment perpendiculars a l'edifici però en ocasions esbiaixats que reforcen per fora, el conjunt i que trobem concentrats a llevant i a tramuntana (fig. 120). Normalment solen disposar-se damunt d'una banquetta de més que sobesurt lleugerament de la vertical dels murs.

En la cara de tramuntana es distingeixen un seguit de contraforts i en la part central una torre rectangular i també massissa que sobresurt uns 1,95/2 m (6 peus i 2/3) (fig. 119, 122) i mostra un gran front d'uns 6,20 m (20 peus i 2/3). Una mica més enllà, a uns 5/6 m se situava la porta principal, molt

emascarada però identificable amb un dels muntants, l'oest, prou conservat i que hauria tingut una llum de 10 peus (fig. 119). Es localitza justament al final d'un caminet que ocupa l'únic lloc possible i que procedia directament del ramal de la via romana que carenejava (*supra*). Més enllà (ponent), hi havia un altre contrafort.

Al costat de migdia, amb tres cares, s'observa l'existència d'un portella de 0'90 m de llum (3 peus) que quedava protegida per una potent torre quadrangular col·locada a llevant, que sobresurt uns 4'90 m (16 peus i 1/3) i mostra un front d'uns 6 m (20 peus) (fig. 119).

Ocupa en total poc menys de 2.500 metres quadrats, una quarta part aproximadament de l'àrea del Castell del Moros.

En aquest edifici, molt més que en l'altre, es van fer servir grans carreus de gres, vinguts de Panissars, que es van situar preferentment en l'obra dels contraforts, en els angles del monument, formant, de vegades, les filades de base, o en la fonamentació, almenys en la cortina meridional. És interessant, com recorda Castellví (1991, 64-65), que en un d'aquests blocs és possible veure-hi un trau en forma de cua d'oreneta que en origen hauria servit per lligar i cohesionar un carreu amb un altre, tal com sabem que es feia amb els grans blocs al monument de Panissars (Castellví, 1991, 92-95).

Només s'hi han realitzat petites prospeccions i algun sondeig (1996), sense resultats significatius, amb la identificació de murs que ens parlen d'estances i dependències les dimensions, característiques i cronologia de les quals no en podem dir res sense una gran excavació en extensió.

Per acabar de tenir una idea general del conjunt, caldria fer referència a la porta de la via i a les estructures que s'hi sobreposaven, que les excavacions efectuades han permès datar dins de l'antiguitat tardana i, per tant, posant aquesta obra en relació als castells que s'hi associen (Castellví, 1995, 90-94). Es conserven dos murs paral·lels que clourien, en el seu interior, el camí. Són murs sòlids d'*opus caementicium* i blocs de sorrenca el de llevant i el de l'oest, bastit sobre un aflorament de la roca natural que el situa molt pel damunt de la via. És, també, de pedruscall i morter de calç, duríssim, fet amb encofrat, i que mostra en la part més baixa un seguit d'orificis regulars, quadrats, tots iguals, molt pròxims uns als altres, que corresponen als encaixos d'unes bigues de fusta que

aguantarien un paviment superior. En aquest punt, doncs, la via quedaria coberta per una estança que es connectaria, cal suposar, amb el Castell dels Moros, immediat però força més alt. Queda clar que el mur de ponent girava en angle recte cap a llevant, tancant aquesta dependència. Per la part inferior, han quedat els senyals dels pollegons i de l'existència d'una porta de dues fulles que s'obrien cap endins. El camí, doncs, controlat del tot, es podia cloure a voluntat (fig. 116, 123 i 124).

Aquest conjunt de les *Clausurae*, amb porta closa i protegida, amb dues fortaleses una a cada costat, i una torre de comunicacions dalt del cim de Panissars, no ha pogut ser datat amb absoluta precisió ni a partir dels textos ni de la recerca arqueològica, tot i que unes dades i altres semblarien coincidir en la seva existència al llarg de segle V.

6.3. LA MANSIO DE PANISSARS

Durant els anys 1998 i 1999 es van desenvolupar sengles campanyes d'excavació a un jaciment situat molt proper als anomenats trofeus de Pompeu, al vessant de migdia del coll de Panissars. Aquells treballs, que malauradament no es varen poder culminar amb l'excavació total de les restes, van posar al descobert un conjunt d'estructures que formaven part de diversos edificis amb diverses fases constructives. Aquests edificis tenien un origen a època augustal i una primera reforma important a mitjan segle I. A final del segle II, en època severiana, aquelles instal·lacions van deixar d'utilitzar-se i es van abandonar. Més tard, al segle IV, el lloc va ser puntualment reocupat i habitat durant un període que sembla relativament curt (fig. 125, 126 i 127).

Aquestes estructures, essencialment dues grans naus amb funció, segurament, de magatzems i estables, i part d'un petit conjunt termal, sembla que formen una mena d'hostatgeria, relacionada molt íntimament amb la Via Augusta, que circula just a tocar d'aquest jaciment. Aquestes dades i la seva ubicació, molt propera a la carena del coll de Panissars, però en el vessant de migdia, en un lloc protegit i arrecerat de tramuntana, que a la carena bufa amb força extraordinària, fan raonable proposar identificar-les com les restes de la *mansio* de *Summum Pyrenaeum*, que les fonts escrites i el seu propi nom situen al punt per on la via traves-

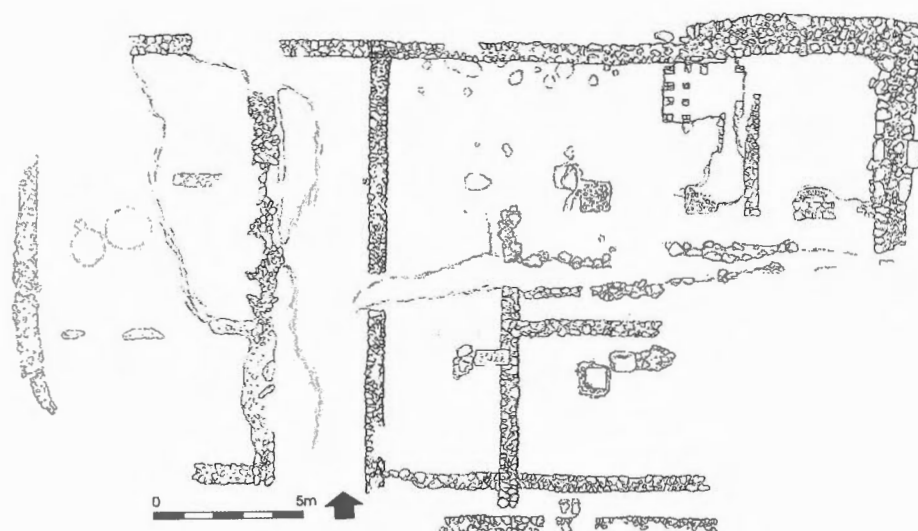

Fig 125. La *mansio* de *Summum Pyrenaeum*. Planta.

sa aquesta serralada. Tots aquests fets quadrarien perfectament amb el seu moment de construcció (al canvi d'era), moment en què Octavi August va reorganitzar i va impulsar el *cursus publicus*, el sistema de correu i comunicacions de l'imperi romà, i del qual les *mansiones* són un element essencial. Recordem, també, l'obra augustal sobre el vell camí d'Hèracles, de tanta volada i tan important que va significar que el camí rebés el nom nou de Via Augusta (fig. 125).

Aquestes *mansiones* eren edificis similars a hostatgeries, autèntiques postes on els correus podien descansar i canviar els cavalls i en les quals els viatgers, traguers i mercaders trobaven seguretat i soplui. Aquesta funció feia que les *mansiones* fossin una combinació de lloc d'estada amb certes comoditats, i espais de magatzems i estables per a mercaderies i bèsties. Aquestes són, precisament, les característiques dels elements recuperats al jaciment de Panissars on, al costat de grans naus, segurament destinades a magatzems, es troben elements relacionats amb la comoditat i el descans del viatger, com són uns *balnea*. Malauradament, la finalització de les excavacions va impedir precisament ampliar els treballs a la zona de les termes i de l'edifici d'habitatge que hi havia d'anar associat. L'ús d'aquest edifici es va mantenir fins a final del segle II, o potser a inici de la centúria següent. També aquest moment es pot relacionar amb la problemàtica d'un element com el *cursus publicus*, que depenia enterament del bon funcionament de l'estructura de l'imperi i que havia de patir fortes

dificultats de manteniment en moments de crisi i convulsió, moments en què cada província va començar a tancar-se sobre ella mateixa per auto-defensar-se de la situació general, i les comunicacions amb l'estat central eren més complexes i dificultoses. A més, el manteniment de les *mansiones* i del *cursus publicus* anava a càrrec de les ciutats i podia arribar a representar una càrrega onerosa que, en moments de debilitat del poder central, podien intentar defugir.

Al segle IV es va tornar a reocupar l'espai, però probablement la seva funció havia canviat. Per entendre-ho, potser cal observar per un moment el dossier existent respecte a les *mansiones* d'aquesta zona. Així, en aquells *itineraria* que es conserven i que semblen copiats de documentació altimperial, s'esmenta la *mansio* del *Summum Pyrenaeum*. En les que es datarien en època baiximperial se segueix esmentant, però al seu costat n'apareix una altra, *Deciana*, desconeguda fins llavors. En aquest sentit podríem plantejar una interpretació que ajudaria a explicar aquesta duplictat. De fet, per passar el Pirineu per la zona de l'actual població de la Jonquera hi ha dos colls aptes. Un és el de Panissars, on està demostrat que circulava la via Augusta; l'altre és el coll del Portús, situat a llevant del primer, emprat en època medieval, i que és el que s'utilitza actualment. És curiós, com hem esmentat, que en època medieval, tot i mantenir-se l'antic pas de Panissars, com demostra la construcció del priorat benedictí de Santa Maria, el més utilitzat fos ja el del Portús, fet que s'ha man-

Fig 126. La *mansio* de *Summum Pyrenaeum*.

tingut fins avui. Aquest ús del pas del Portús segurament no es va iniciar en època baiximperial, sinó molt abans, però devia ser un camí secundari. El que va passar segurament en època baiximperial és que aquest trànsit es va intensificar i va començar a guanyar preeminència. D'aquí segurament la creació de la nova *mansio*, la de *Deciana*, lligada a aquesta segona via de penetració a la zona de l'Empordà. Aquesta nova via i nova *mansio* potser no va significar la desaparició de la vella *mansio* del *Summum Pyrenaeum*, tot i que la poca entitat de les troballes realitzades pertanyents a l'època baiximperial poden fer pensar que la seva permanència en els documents pot ser fruit del costum.

De fet, els materials recuperats de l'època baiximperial són, sobretot, monedes i, de forma molt menor, algunes estructures poc significatives i materials ceràmics. Per entendre el nou ús que es fa d'aquest espai cal analitzar breument les troballes realitzades al coll de Panissars, a l'indret on s'alçaven els trofeus de Pompeu. En aquella zona, en aquells moments es va construir una petita torre quadrangular, amb una funció de guaita i comunicacions. L'existència d'aquesta *turris*, a la carena

del coll, en un lloc privilegiat des del punt de vista visual, va estretament relacionada amb els programes de l'estat romà per establir una nova xarxa defensiva, un cop les tàctiques militars d'èpoques anteriors s'havien vist superades i havien de ser substituïdes per mètodes i tàctiques noves.

Aquesta torre, encara que només tingués una funció visual, com a element de guaita i de comunicació, necessitava una mínima guarnició. I un cop més, el lloc ideal per establir el campament on havia de viure aquesta guarnició no era la carena, sinó el vessant de migdia del coll de Panissars, per les mateixes raons que havien impulsat a construir-hi quatre segles abans una *mansio*.

Per tant, l'antiga *mansio* potser mantenia encara la seva funció original, però adaptada a les noves necessitats d'allotjar una petita guarnició. De fet no deixa de resultar curiós que en aquesta fase d'existència del jaciment la majoria d'elements de què disposem per datar les restes són sobretot monedes, amb una quasi nul·la presència de materials ceràmics. Aquesta manca de materials ceràmics es dona de manera semblant al *castellum* de Sant Julià de Ramis, i no es pot deixar d'establir un cert paral·lelisme entre les funcions de les dues instal·lacions i el tipus de restes recuperades.¹⁴

¹⁴ L'elevada presència de monedes es pot relacionar precisament amb l'ús encara com a *mansio* i, per tant, amb la circulació de mercaderies i comerciants.

Fig 127. La *mansio* de *Summum Pyrenaeum*.

Aquesta relació es pot establir també en un altre aspecte. El *castellum* de Sant Julià de Ramis tindria, entre altres funcions, la de punt de recaptació de l'*annona militaris* del territori del seu entorn. Però el més habitual per recollir aquest impost eren precisament les *mansiones*, estructures ja existents, configurant una àmplia xarxa de punts de recaptació i amb unes instal·lacions que, disposant ja de grans magatzems i administrats per personal públic, eren idònies per a aquesta funció. En el cas de la zona del Pirineu, la *mansio* del *summum Pyrenaeum* era poc apta per complir aquesta funció, ja que la seva situació, enmig de la muntanya, en el punt de més difícil trànsit per la via Augusta, no la feia especialment adequada. Per tant, no es pot descartar que la creació de la nova *mansio* de *Deciana* anés també relacionada amb aquesta nova funció que havien d'assumir aquesta mena d'instal·lacions, col·locada al peu de la via, en un indret més planer i accessible.

6.4. CONSIDERACIONS GENERALS

Aquells que han estudiat aquests elements del sistema defensiu d'*Hispania* amb un cert detall han considerat, unànimement, que es tractava d'una obra militar romana, però n'han proposat cronologies diverses (fig. 113).

Seguint Demongeot (1974, 83-125), caldria que es datessin vers el 353-354, i com una conseqüència de la revolta de *Magnentius* contra Constant, que va morir assassinat a *Castrum Helena* (Elna) el 350, a ben poca distància de les *Clausurae*, quan intentava arribar a *Hispania*. La reacció del seu germà, Constanci II, va significar l'inici d'un dur conflicte que va acabar, finalment, amb la reincorporació a l'imperi de les províncies revoltades. Seria raonable pensar, dins d'un anar més enllà de les grans reformes militars endegades per Dioclecià i Constantí, la voluntat de crear un sistema eficaç de protecció, cara al nord, dels territoris orientals d'*Hispania*, creant unes *clausurae*, unes fortificacions determinades encarregades de controlar els passos naturals de muntanya i tot un sistema més sofisticat de protecció del camí en profunditat, recolzant-se en ciutats emmurallades excepcionalment ubicades (el cas de *Gerunda*) (fig. 3 i 113).

Altres autors han considerat més convenient proposar una cronologia més avançada, en relació, per exemple, amb la important obra defensiva promoguda per Valentinià I o, millor encara, amb la revolta de Constantí III, que cal situar en els primers anys del segle V i que va tenir incidències notables en aquests territoris.

Fins i tot seria factible proposar una datació més antiga, de darreria del segle III o inici del segle IV,

amb la construcció inicial d'un dels castells i l'afegit posterior de l'altre, amb la voluntat de convertir un lloc de defensa puntual en un sistema més eficaç i àgil d'una protecció esglaonada del territori a partir d'unes *clausurae* frontereres i d'un sistema de torres, castell i ciutats fortificades recolzant un exèrcit ràpid i eficient per donar resposta contundent a una agressió determinada.

No estem en condicions de resoldre aquest problema. Hi ha bones raons tant per considerar unes propostes com les altres, i sempre ens fa l'efecte d'un sistema complex pensat més contra revoltes interiors, contra exèrcits romans, que no pas contra un enemic exterior, contra el bàrbar. Tanmateix, amb les dades que tenim a la mà, certament escasses però dignes de consideració i tot esperant excavacions ambiciós i en extensió tant al Castell dels Moros com a la Clusa Alta, que haurien de permetre datar amb certesa i seguretat aquells monuments, pensem que la datació que millor escau al conjunt, amb el *castellum* òbviament, és la dels primers anys del segle V en relació a la revolta de Constantí III. Recordem que va ser significativa en aquestes terres tal com palesa l'ús de *Barcino* com a plaça forta i on va encunyar moneda per part de Màxim nomina august per Geronci, entre el 409 i el 411, i la cronologia que cal donar a les poderosíssimes muralles d'aquella ciutat que es podrien situar a l'entorn d'aquells moments i la referència explícita a la defensa i fortificació del ports de muntanya i dels camins, el més important dels quals, a l'est, era Portús/Panissars, a la Via Augusta (Arce, 1982, 155-162).

Aquesta cronologia solucionaria un altre problema, el fet que no se'n parli a la *Notitia Dignitatum*, que reflectiria un estadi immediatament anterior. Altrament, a l'excavació del *castellum* hem recuperat material segur del segle V, poc certament, però una mica més del que puguem atribuir, amb ferresa, al segle IV.

Hem vist anteriorment (*supra*) que considerem fora de tota discussió posar en relació les *Clausurae* i el *castellum* de Sant Julià. Certament, aquesta fortificació sobre el Congost només té raó de ser, en aquella època, formant part d'un sistema defensiu en profunditat de la via, que sabem que va ser dissenyat per Constantí i desenvolupat al llarg del segle IV i V. És possible, ja que res no hi va en contra, que el disseny final hagués estat la suma de diverses accions, però és segur que sense

les *Clausurae*, les torres de guaita i comunicacions intermèdies, o sense *Gerunda*, Sant Julià no s'explicaria.

Acceptarem, doncs, una cronologia de mitjan segle IV o, potser, d'inici del V per al conjunt d'aquest sistema defensiu i, també, per a la fase inicial de la història del *castellum* que hauria seguit les vicissituds polítiques d'aquells anys, amb el pas i sotmetiment als visigots d'Ataülf (415), la recuperació posterior per a l'imperi i, vers el 476, el pas definitiu a mans d'Alaric. Les excavacions arqueològiques en el sector occidental de la muntanya de Sant Julià no han permès saber si, durant aquells anys, en algun moment aquell sistema va entrar en desús i aquest lloc, com els altres que s'hi relacionen, no haguessin funcionat o ho haguessin fet a un ritme baix. És possible però no pas probable. El control d'aquell sistema defensiu en profunditat, encara que fos puntual i numèricament poc significatiu, era una eina excel·lent per assegurar eficaçment el domini i la vigilància del territori.

Tornem-nos a centrar en el *castellum* de Sant Julià tot i tenir ben present que moltes de les consideracions generals que poguem escriure són vàlides, també, per al conjunt del sistema defensiu de la via.

Les excavacions (*supra*) han posat de manifest unes reformes molt importants, unitàries, que van afectar l'edifici I i el II. Aquest va ser arrasat, i l'altre modificat considerablement. El que hauria estat en origen un *horreum* esdevé una altra cosa (fig. 46, 48, 49 i 51).

Es tracta, per tant, d'un remenament significatiu i no d'unes intervencions puntuals, que no repetirem en haver estat objecte de descripcions acurades en els apartats corresponents. Recordem, només, que va significar moviments importants de terra, rases, terraplenaments i construccions de noves dependències i contraforts. Com s'ha vist també (*supra*), en aquesta ocasió ha estat possible posar en relació amb la construcció d'aquesta fase un seguit d'unitats estratigràfiques, alguna de les quals amb material ceràmic suficientment clar per poder fer una proposta cronològica més ben documentada.

Ja hem vist el tipus de material i la datació proposada. Ara cal intentar fixar aquelles dades en un marc històric determinat.

Proposem entendre aquesta gran reforma (fase II) com una resposta intel·ligent, efectiva i relativa-

ment poc costosa a la desfeta visigoda davant dels francs (Vouillé, 507), que va significar la fi del regne de Tolosa i l'inici d'una situació nova que va dur aquest poble bàrbar a consolidar i expandir el seu domini a la Península Ibèrica, que va acabar essent el nucli central del regne. Per un moment, va semblar que totes les possessions visigodes al nord del Pirineu podien desaparèixer. El cop havia estat brutal, el rei va morir en combat i el seu successor era un infant incapaç de res. Va ser el parentiu d'Amalaric amb l'ostrogot Teodoric, rei d'Itàlia, el seu avi i, aleshores, l'home més poderós i respectat de l'Occident, que va servir per salvar la situació. La intervenció ostrogoda va preservar la Septimània, que va continuar unida al regne visigot fins al segle VIII, i després als Omeies de Damasc fins que, en una altra dinàmica històrica, va ser conquerida militarment pels francs del pare de Carlemany, Pepí (759, caiguda de Narbona). Aquestes circumstàncies obrien una interessant etapa que Ramon d'Abadal va anomenar magistralment l'interregne ostrogot, una etapa de consolidació i expansió que va significar alguns canvis en l'estructura de govern d'una certa importància (Abadal, 1969, 48-56). Pensem que hauria estat en aquells anys de l'interregne quan s'haurien dut a terme les reformes que ens aboquen a la fase II. Per què ho considerem d'aquesta manera? En primer lloc, perquè el material arqueològic ho confirmaria, però, sobretot, per la volada i importància de la intervenció que, altrament, no faria altra cosa que reproduir en aquest territori un model que Teodoric va aplicar amb determinació al nord d'Itàlia, sobretot en el manteniment i la millora dels passos de muntanya dels Alps Julians, on des del baix imperi se situaven un seguit de *clausurae*, de fortificacions de defensa i control dels camins en zones muntanyoses (Ulbert (ed.), 1981; Brogiolo i Gelichi, 1996, 11-14; Zanini, 1998, 209-210, nota 2) (fig. 128).

Amb l'ensorrament i la pèrdua d'una part importantíssima de les possessions transpirinenques per part dels visigots, la Septimània, aquell territori entre el mar i els primers contraforts muntanyosos interiors, una mena d'arc paral·lel al golf del Lleó, quedava sotmès a les pressions constants dels francs, sobretot pel flanc de ponent. Continuava essent, i així fou encara durant unes quantes dècades, un nucli important, fins i tot el centre del regne, a redós de Narbona. I, tanmateix, era un territori feble i exposat que calia lligar i relligar

amb l'enorme apèndix meridional, *Hispania*, que acabaria acaparant el protagonisme. Aquests lligams només eren possibles amb una consolidació de les ciutats emmurallades al peu de la *uia publica*, i dels sistemes de defensa intermedis en el benentès que *clausurae*, torres de guaita i comunicacions i *castella*, d'origen romà, tornaven, si mai l'havien perdut, a agafar una volada imponent. Calia fortificar la frontera amb els francs, amb Carcassona com a punt clau, però també assegurar un lligam militar a través de la via que, en un moment determinat, pogués ser eficaç per aturar un cop de mà o un atac de més importància i permetre una reacció ràpida de l'exèrcit disposat a contraatacar.

Pensem que una decisió d'aquestes característiques, que va significar temps, diners i un model en el qual basar-se s'adequa perfectament bé a l'interregne ostrogot. Podríem pensar altrament, i és just plantejar aquesta segona possibilitat, i proposar com a data de la reforma la desfeta d'Amalaric davant dels francs i la crisi del 531, que no faria variar gaire les coses. Tanmateix, fa l'efecte que el sistema creat va funcionar. La reacció va ser immediata, i Teudis, ostrogot d'origen, aconseguí redreçar la situació. Recordem que en aquest context *Gerunda* va jugar un paper gens menyspreable (Buenacas i Sales, 2001, 61-67).

L'existència d'un sistema defensiu complex situat al Pirineu i, concretament, a les Alberes, clarament orientat a defensar els camins cap a migdia d'un enemic vingut del nord, se'ns fa palesa en la detallada narració històrica dels fets de 673 que va fer Julià, bisbe de Toledo. Quan explica la ràpida resposta de Wamba contra Pau i els seus seguidors, se'ns recorda l'existència d'un seguit de *castra* i *castella* entre Llivia i el mar, en bon estat, i que calgué en alguns casos prendre per assalt, com va ser el cas del *castrum quod vocantur Clausuras* (*Hist. Wambae regis*, 11, 278). En aquest relat no es parla del *castellum* de Sant Julià, i no podia ser de cap altra manera. Recordem que el bisbe Jaume de *Gerunda* va córrer a rebre Wamba quan de cop se'l va trobar davant la ciutat. Sant Julià, sense Girona, no tenia possibilitats de cap mena, no podia fer altra cosa que retornar a l'obediència del monarca legítim (*Hist. Wambae regis*, 11, 257-272) (fig. 113 i 124).

El moment final d'aquesta fase ens queda molt ben documentat a partir d'un conjunt notable d'estrats

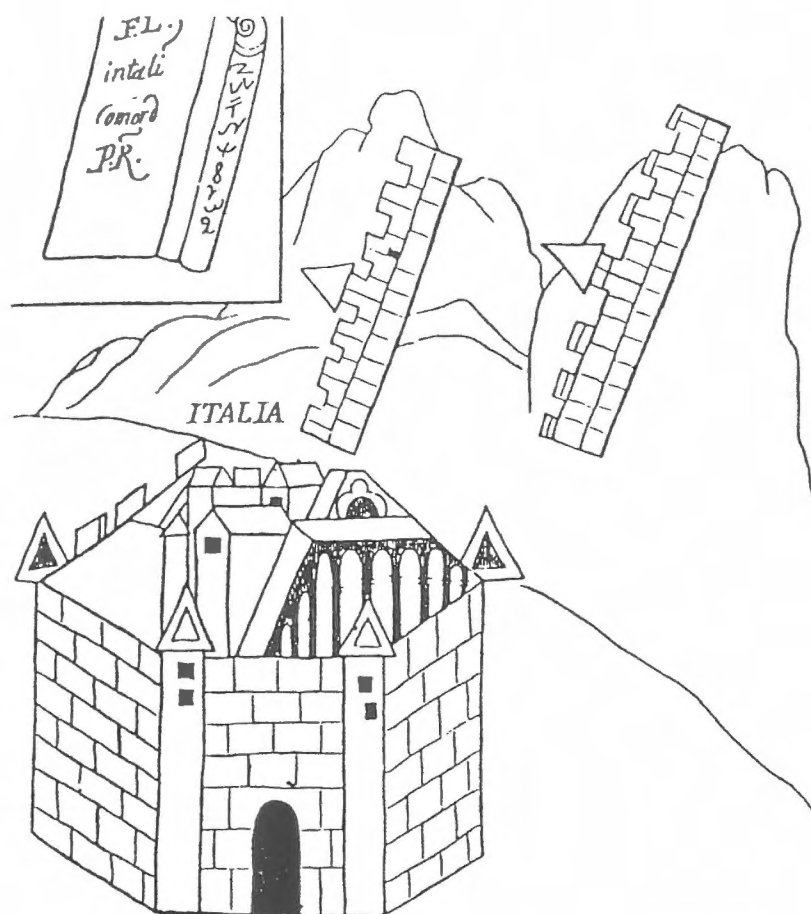

Fig 128. Dibuix d'unes *clausurae* en un còdex.

d'abandonament amb material que hem localitzat en diversos punts de l'edifici I. Es tracta d'alguns atuells ceràmics que, com s'ha vist (*supra*, capítol 3.1), tenen un paral·lel directe amb la ceràmica recuperada al puig de les Muralles (Puig Rom, Roses) un establiment del segle VII que es va abandonar avançada la segona dècada del segle VIII o molt poc després (Nolla i Casas, 1997 b, 7-20; Nolla, 1998, 237-249), i, sobretot, d'un conjunt significatiu d'objectes metàl·lics, alguns dels quals, un fermall de cinturó i una gerreta litúrgica, ambdós de bronze, permeten filar molt prim.

L'excavació del sector occidental de la muntanya de Sant Julià ha posat de manifest que en tota aquesta gran àrea no es detecten nivells de destrucció ni altres evidències que puguin fer pensar en un fet bèl·lic, en una destrucció del *castellum*. Queda clar, en canvi, que el lloc es va abandonar, i fa l'efecte d'un procés ràpid pel fet que molts dels objectes recuperats es van trobar sobre el paviment aixafats per la caiguda del sostre o caiguts enmig de l'enderroc. Podríem pensar en una fugida del

contingent militar amb tot allò que era significatiu i important quan s'aproximava l'exèrcit conqueridor àrab o bé, com a conseqüència del pacte assolit entre els cabdills omeies i les autoritats de *Gerunda*, que hauria significat el desmantellament del lloc, que, de ben segur, els nous senyors no van aprofitar ni fer servir des d'aquest punt de vista. Però, pel fet de ser terres fiscals, van passar directament a mans dels nous senyors.

La gerreta litúrgica, amb una cronologia de segona meitat avançada del segle VII o primeres dècades del VIII (fig. 55 i 59), la mateixa que podríem donar al fermall decorat de cinturó (fig. 90, 2 i 92), juntament amb armes i altres objectes idèntics als de Puig Rom (Garcia i Vivó, 2003, 161-190), així ho confirmen. Materials similars els trobaríem al Bovalar (Serós, el Segrià), amb mateixa cronologia final (Palol, 1989; Palol, 1999, 309-311) o al puig de les Muralles (Puig Rom, Roses) (Palol, 1952 a; Nolla, 1998, 237-249; Nolla i Casas, 1997 b, 7-20), en aquests casos, amb la confirmació, preciosa, d'uns tremissos encunyats per Àkhila II, el monar-

ca d'aquestes contrades quan van arribar els àrabs (Palol, 2005, 55-58).

La fase final (III) (fig. 53) no és altra cosa que una ocupació puntual, posterior, segons les dades d'excavació, a l'inici de la ruïna del *castellum*. L'hem detectat en bona part de l'edifici I però en canvi no va generar material arqueològic de cap mena, o en tan poca quantitat que se'ns escapa. Tanmateix, existeix, i cal fer una proposta cronològica i explicar aquesta etapa de manera adequada i raonable. En aquest cas, tenim a favor nostre dues dates fermes com són, per baix, l'abandonament del *castellum* entre el 714 i el 717, i per dalt, la confirmació d'uns béns fets a l'església de Girona el 834 que recorda, tanmateix, que allò ja havia estat donat per Carlemany, amb la qual cosa cal situar-se entre el 785, data de l'entrada de Girona i el seu territori en l'òrbita franca, i el 814, any de la mort de l'emperador. En aquest document, la vil·la del castell rep el nom diàfan de *Castellum Fractum*, que no pot referir-se a cap altra cosa que no fos el vell castell d'origen romà que va donar nom i definir tota una extensa demarcació territorial, que es trobava en ruïnes, en un procés de degradació notable que hauria començat poc menys d'un segle abans.

Ens hem plantejat la possibilitat de datar aquella ocupació que sembla, a partir del registre arqueològic, puntual i curta, a l'entorn del 785, quan els francs pressionaven sobre els àrabs amb la intenció d'aconseguir incorporar a l'imperi un territori que havia d'arribar fins a l'Ebre però que s'hagué de quedar al Llobregat. Ens ho feia pensar, per una banda, la necessitat militar de controlar el Congost des de Sant Julià en qualsevol intent d'escometre *Gerunda*, que explicaria l'acció; per una altra, el paper que la llegenda, certament tardana, relativa a la conquesta de la ciutat, reserva al lloc de Sant Julià (*supra*), que de cap manera podríem considerar casual i que podria basar-se en documents o fets que la memòria, distorsionats, continuava conservant. La puntualitat de l'acció, ocorreguda en uns pocs dies o en uns mesos, explicaria la poca entitat de les evidències arqueològiques. Tanmateix, després d'analitzar les dades arqueològiques aplegades en l'excavació de l'anomenat edifici I, hauríem de convenir que allò que hem recuperat pertanyent a aquesta fase III (fig. 53) fa més l'efecte d'un lloc d'habitació que hauria ocupat un sector petit de l'antiga construcció; tres estances

juxtaposades, amb poca fonamentació i l'aprofitament de l'antic àmbit 16, immediat d'aquelles modestes obres on s'hauria obrat una menjadora que permet deduir-ne l'ús com a estable (fig. 54, 55). Queda clar que aquesta ocupació es va situar immediatament sobre la caiguda del pis superior de l'edifici, que hauria estat molt ràpida. Les dades que posseïm fan pensar en un abandonament "pacífic" i veloç del lloc que, de seguida, en haver perdut la funció militar que li era pròpia (*infra*), hauria estat objecte de l'aprofitament de les bigues de fusta, dels blocs de pedra, de les *tegulae* i *imbrices*, dels claus, de tot allò que podia servir. En un moment donat, sobre les ruïnes generades per aquest procés, s'hi hauria edificat una casa/cabana modesta, de tres cambres, amb un estable immediat que, per les raons que siguin, no va durar. Imaginem aquesta construcció lligada a l'exploració agropecuària de la muntanya i a l'aprofitament de les ruïnes del sector occidental del *castellum*. Dataríem aquesta fase dins del segle VIII o inici del IX, però no podem ser més precisos.

Aquest sistema defensiu en profunditat que hem analitzat en detall a partir d'unes quantes evidències fermes, ben datades i que es poden posar en relació, hauria de ser, indubtablement, força més complex i més sofisticat. Tanmateix, no en coneixem res més o no les hem sabut identificar o no les hem pogut datar amb precisió suficient com per poder-les incorporar al conjunt. Certament, entre la torre del coll de Panissars i el *castellum* de Sant Julià de Ramis, a uns 60 km de distància, seria il·lògic i poc efectiu per a una defensa d'aquelles característiques que hi hagués el buit. Poc s'hauria pogut fer circular amb rapidesa la informació en totes direccions i prendre decisions adequades sense estacions intermèdies, torres, petites fortificacions o altres realitats difícils d'imaginar i de definir.

Caldria cercar aquestes *turres* i/o *burgi* en la proximitat de la Via Augusta o Via Pública i, potser, de les cruïlles de camins que posaven en relació aquella amb altres de menor importància però absolutament vitals que menaven a Roses, a Empúries, Garrotxa amunt, passant per Besalú, les rodalies de l'estany de Banyoles o a molts altres llocs, tot facilitant una circulació veloç de la informació en totes direccions. O, potser també, en punts enlairats, de gran domini visual, des d'on fos possible observar i controlar, rebre i trametre. Saber, amb suficient

antelació, moviments de tropa o aproximacions sospitoses, permetia respondre amb coneixement de causa i contundència o triar la manera més efectiva d'encarar el problema, a partir dels punts principals de resposta, les fortificacions més grans i efectives i de les ciutats fortificades (les *Clausurae* i *Gerunda*, en aquestes contrades).

Coneixem, damunt del cim més oriental de la muntanya de la Mare de Déu del Mont, amb una alçada de poc més de 1.000 m sobre el nivell del mar i un domini visual vastíssim sobre tot l'Empordà i l'accés natural cap a la Garrotxa, a mig camí entre Panissars i Sant Julià, l'existència d'una torre cilíndrica anomenada de Castell de Falgars, d'uns 9 m de diàmetre obrada en *opus siliceum* amb grans blocs granítics, encoixinats i posats en sec, que va tenir associada una estança de planta rectangular. Per l'aspecte s'ha considerat, sense proves concloents, com d'origen baixrepublicà (Tura, 1991, 111-119). Podria ser més tardana o, fins i tot, acceptant una cronologia alta, imaginar una reutilització i un funcionament a l'antiguitat tardana o més enllà. Les prospeccions efectuades no han donat resultats interessants. Podríem adduir, a favor de la datació proposada, la troballa del tresoret baixrepublicà de Segueró, localitzat als peus de la torre però unes quantes desenes de metres més avall. Semblaria més que raonable imaginar que va caure pel penya-segat on s'eleva la torre. Tanmateix, recentment, en una nova lectura global d'establiments d'aquestes característiques, R. Martí planteja la possibilitat d'una cronologia omeia, de segle VIII, dins del nou sistema defensiu de l'imperi d'aquestes terres acabades d'incorporar (Martí, 2004, 96). També seria factible imaginar una cronologia més antiga i una reocupació del lloc. Mancats de dades més concloents, deixem-ho, de moment, plantejat.

Un altre punt interessant amb troballes inconcretas, encara per definir i datar, el localitzem a Palol-sabaldòria, a Vilafant, a tocar els meandres del riu Manol, en zona de pas i sobre el recorregut del gran camí nord/sud. El nom és interessant, i presenta tots aquells elements que en fan un *pala-tium*, un *balad*, omeia, punt de recollida del tribut i centre de l'organització territorial primerenca (Martí, 2004, 98-102, amb la bibliografia anterior; Canal *et al.*, 2002, 7-28; Canal *et al.*, 2003, 11-15 i b). Potser correspondria posar en relació les evidències que descriurem amb aquesta realitat

però podria tractar-se, també, d'un aprofitament d'una estructura ja existent. En efecte, en aquell indret on s'ha assenyalat presència de nombroses sitges desaparegudes, recentment, per uns grans rebaixos, es conserven les ruïnes, ben conservades, d'una església preromànica i d'una estructura notable amb aparença d'obra defensiva, coneguda com el Castell, el parament exterior de la qual, pedruscall petit i morter de calç configurant filades rectes, recorda amb força l'obra exterior de l'edifici I del *castellum* de Sant Julià o del Castell del Moros (*Clausura* baixa) (Burch, Nolla i Sagrera, 2002, 377-380). La inexistència documental d'un castell feudal en aquell lloc i el domini d'un punt de pas, complex, del gran camí, fan que plantegem aquestes possibilitats, que només podran confirmar-se i precisar-se cronològicament a partir d'una exploració arqueològica convenient.

La relació entre Sant Julià i *Gerunda* s'ha de considerar intensa i bàsica. El *castellum*, tal com el coneixem, només tenia raó de ser lligat a Girona (fig. 3). Un amb l'altra multiplicaven considerablement la seva eficàcia, mentre que Sant Julià en solitari no tenia raó de ser. I, tanmateix, entre un punt i un altre no hi ha cap relació visual que s'hagi de considerar bàsica. La situació geogràfica de Girona fa impossible qualsevol intent de contacte visual directe. Calia, doncs, una solució intermèdia, un lloc efectiu, dominant, d'accés relativament còmode, on situar el tercer angle per poder posar en relació Girona (torre oriental o de Gironella) amb Sant Julià. El punt que compleix aquestes condicions de la manera més brillant possible es troba a la muntanya de Sant Miquel, a les Gavarres (fig. 3 i 101), un indret excepcional, visible clarament des de Sant Julià i des de Gironella. L'existència d'un telègraf òptic militar (segle XIX), d'una capella dedicada a l'arcàngel i la localització, aquí i allí, de ceràmica antiga, són elements a tenir en compte però no pas determinants (Codina i Sureda, 2004, 593-597). Ho són molt més les condicions topogràfiques del lloc, realment excepcionals.

Més cap al sud, sense dubte, altres torres i altres punts fortificats assegurarien l'eficàcia d'aquesta defensa en profunditat. Recordem, sobre la serralada litoral, controlant la Depressió Prelitoral i el camí del Maresme, la Torrassa del Moro o del Far, a Llinars del Vallès, una torre esplèndida, de planta circular, d'*opus quadratum*, ben conservada i no datada, per a la qual Martí planteja una possible

cronologia del segle VIII i origen omeia (Martí, 2004, 96).

En els camins d'accés a les valls altes del riu Ter i dels seus afluents, hem de senyalar l'existència de la torre, quadrangular, de Puig d'Alia (Llinars *et al.*, 1999, 97-108), que caldria datar a la baixa república amb seguretat però que hauria pogut servir durant molt temps o en diverses etapes. Sobre els accessos a la vall d'Arbúcies, tot anant en direcció a Osona, cal referir-se a l'existència de la torre de la Mora o del Far, també cilíndrica i amb un basament d'*opus quadratum*, monumental, que, ben excavada, va proporcionar dades sobre la seva destrucció i abandonament entre el segle VIII avançat i el primer terç del IX (Font *et al.*, 2000, 195-198). Ha estat considerada pels seus excavadors una vella torre baixrepublicana refeta i aprofitada a l'època inicial de la conquesta àrab i primers anys del domini carolingi, i Martí (2004, 96) la considera una altra torre omeia obrada *ex novo* i destruïda durant la conquesta franca d'aquelles contrades o, potser, durant la revolta d'Aissó i Guillemó, cap a l'any 826.

Més cap al sud, el *tetrapyrgia* de Sant Cugat del Vallès, un castell dels darrers anys del segle III o poc més tard, que sembla que no es va acabar mai del tot (Artigues *et al.*, 1997, 29-34; Hernández, 2001, 124-125 i 200-201), seria una altra baula d'un sistema de llarg abast que només comencem a intuir i que, deixant de banda disputes cronològiques absolutament legítimes, posa de manifest en tot moment un sistema de control del territori i vigilància dels camins, ben estructurat i efectiu.

Martí, novament, a partir de la toponímia i d'alguna dada arqueològica coneguda, planteja la presència d'una xarxa defensiva i de comunicació de tipus militar adreçada a la vigilància de la costa, ben evident a tot l'entorn costaner del golf de Roses, que cal considerar preislàmica i preferentment d'època visigoda (Martí, 2004, 90-94), però que podria tenir, potser, un origen més remot i on caldria afegir-hi, com a punt clau i central, el nucli de Sant Martí d'Empúries, sòlidament fortificat i defensant un port actiu i bàsic des de molts punts de vista (Nolla i Sagrera, 1995, 11-15).

LA IMATGE DEL CASTELLUM

Hem vist, fins ara, tots aquells aspectes històrics i arqueològics que tenen a veure, segons creiem, amb aquest lloc fortificat que formava part, com hem intentat demostrar, d'un conjunt d'elements defensius que tenien com a fita primera i principal la defensa i el control d'un camí de primer ordre, de l'antiga *Uia Augusta* o la *uia Publica* de Julià de Toledo (*Hist. Wambae Regis*, 10, 233), entre els colls transitables de la serralada pirinenca oriental, entre els quals sobresortien Panissars i el Portús, però on calia tenir en consideració el coll de la Massana o de Banyuls, els accessos de tots ells defensats, cara a nord, per castells i clausures (Julià de Toledo, *Hist. Wambae regis*, 11, 275-278; vegeu, *supra* capítol 6), i la ciutat de Girona, a partir de la qual, no ho dubtem pas, el sistema defensiu devia continuar semblantment, tot i que ens manquen completament les dades arqueològiques per poder-lo resseguir i reconstruir.

El *castellum* de la muntanya de Sant Julià de Ramis n'és una baula excepcional que ens ha permès (*supra*) copsar la complexitat i sofisticació d'un sistema defensiu en profunditat que fins ara només era possible conèixer i estudiar en les àrees frontereres de l'imperi, i que constatem, altrament, en un territori allunyat més de mil quilòmetres de la frontera més pròxima. Tot fa pensar —i aquesta és la hipòtesi que defensem— que clausures, castells, torres, recolzades en ciutats sòlidament fortificades i excepcionalment situades sobre cruïlles i camins principals —el cas de *Gerunda*, nascuda amb voluntat de ser la clau del nord-est i, en darrera

instància, el seu destí fins a final del segle XIX—, van ser decisions preses i realitzades durant el baix imperi, i que quan va desaparèixer com a entitat política van ser aprofitades pels seus successors. És ben cert que les evidències arqueològiques clares són escasses i gens determinants. Tanmateix, les evidències indirectes i circumstancials semblen coincidir en aquesta direcció. En efecte, la volada teòrica del sistema defensiu i el cost ingent d'una obra d'aquelles característiques, deixant de banda sobre qui carreguessin, en darrera instància, els costos, sembla que podrien explicar-se més fàcilment com a obra imperial, i més si tenim en compte, ara sí, dades estratigràfiques fermes que permeten datar la fase II de la història del *castellum*, a partir, com a mínim, de la segona meitat avançada del segle V. Quedi clar que el que va acabar sent un sistema de control i de defensa unitari pot haver estat el resultat d'accions esglaonades en el temps, que no haurien acabat de conformar el conjunt definitiu fins al darrer moment. La datació segura (Nolla i Nieto, 1979, 259-279; Nolla, 1988, 87-88, fig. 6; Nolla, en premsa) de les muralles baiximperials de *Gerunda* a època tetràrquica no sembla coincidir amb la de Sant Julià. Això no significa altra cosa que quan es va dissenyar la defensa global de la via es va aprofitar el que ja hi havia. Hem apuntat, sense que ho puguem provar amb tota seguretat (*supra*, capítol 6), que per a nosaltres el conjunt de les *Clausurae* —els dos castells i la torre de Panissars— serien coetanis de Sant Julià. Segonament, caldria considerar la tria dels llocs, de

gran eficiència al Castell dels Moros i a la Clusa Alta, i en la millor situació possible la torre de comunicacions de Panissars, per permetre una bona connexió visual, sobre el camí més fressat i edificada sobre terra fiscal, l'antic monument bastit per Pompeu per commemorar les campanyes contra Sertori el 71 aC. Si ens centrem, ara, en el castell de Sant Julià, la tria del lloc posa en evidència una manera de fer pròpia de les autoritats militars romanes, tal com palesa la documentació immensa relativa a totes les fronteres de l'imperi. Sant Julià, dins del sistema global, hauria tingut vàries funcions, totes importants, i que van obligar a cercar **el lloc més adequat possible**. Hom cercava un punt enlairat, dominant, que facilités la tramesa de senyals (i d'informació) cap a tramuntana i cap a migdia. Sant Julià compleix amb escreix aquesta condició, que també hauríem pogut trobar, fins i tot millor (puig de Sant Miquel, sense anar més lluny, que es relaciona directament amb Girona) en altres llocs, però que no eren complementàries amb altres necessitats que sí que s'acomplien a Sant Julià. Calia, certament, espai suficient per aconseguir allò que es desitjava que fos la fortalesa, punt de recolzament i de suport a tropes en moviment, on la cavalleria era determinant. I era imprescindible que aquell lloc tingués una fàcil defensa. Sant Julià complia totes aquestes condicions, amb l'afegit d'un sistema defensiu baixrepublicà de gran eficàcia que es trobava en un estat de conservació suficient com per abaratir costos i, sobretot, temps, amb excel·lents resultats. La tria d'antics *oppida* o espais habitats en altura, abandonats en molts casos des dels orígens de la conquesta romana, és, com hem vist (*supra*), una manera constant de fer durant el baix imperi. Aquí no s'hauria fet altra cosa que aplicar un model que no fa res més que tornar a valorar uns condicionants determinats.

La muntanya de Sant Julià, reocupada, esdevenia un *castellum* sòlid i potent, difícil d'atacar, ben defensat de manera natural i per una eficaç muralla, amb un únic accés de fàcil control, dominant el congost del riu Ter i els camins nord-sud i est-oest, i complement impagable de *Gerunda*.

Que aquesta fortalesa era dins de terminologia oficial un *castellum* ho sabem amb seguretat gràcies a la toponímia (*supra*, capítol 5) que va preservar el nom. Les excavacions endegades aquests darrers

deu anys ens permeten començar a conèixer la seva realitat física, que no és encara global i que, per les característiques del lloc, difícilment ho serà. Tanmateix, les dades que posseïm i que hem presentat detalladament (*supra*, capítols 1 a 4), fan possible fer-se una idea molt aproximada de les seves peculiaritats constructives i les seves funcions, i ens permeten, a través del que hi hagué, imaginar necessitats i les respostes generades.

Hem presentat el *castellum* de la muntanya de Sant Julià com una anella més d'una cadena. En aquest cas, però, cada baula complia una missió específica i, per tant, havia de tenir unes característiques determinades que ho fessin possible. La Clusa Alta té vàries funcions, entre les quals barrar, dominar i intimidar des de l'altura aquells que circulaven per la via Domítia, controlar directament el camí secundari que carenejava i que podia haver resultat perillós, i mantenir comunicació directa amb el Castell dels Moros i amb la torre de Panissars. Les dimensions i solidesa de l'obra, impossible d'atacar des de ponent i difícil des del nord i est, en feien una fortalesa segura i efectiva. Una mica més enllà, el Castell dels Moros, poderós i més gran encara, esdevenia la clau directa de la via romana encaixonada entre el penya-segat i el riu Roma. Certament, la localització orogràfica, amb un marcadíssim pendent en direcció al riu (llevant) feia difícil l'aprofitament del lloc. Tanmateix, com a mínim va existir un edifici rectangular on podia trobar-se l'al·lotjament de la tropa. El perímetre murat, amb sòlides torres, exigia, teòricament, una guarnició convenient. La torre de Panissars no és altra cosa que un punt imprescindible però sense voluntat defensiva. En efecte, les dimensions i les característiques de l'obra no permetien altra cosa que un grup molt reduït, permanentment disposat a trametre, en una i altra direcció, informació necessària. Per la ubicació, hauria de dependre de les *Clausurae* i, potser del Castell dels Moros, en trobar-se un i altra en la ribera esquerra del riu Roma.

Sant Julià, un *castellum*, responia a altres objectius. Recordem-los breument: 1) punt de recollida i tramesa d'informació (com la torre de Panissars); 2) control i defensa del Congost; 3) protecció del flanc nord de *Gerunda*; 4) recolzament de les tropes d'intervenció immediata (*comitatenses*); 5) lloc de protecció i de reorganització de les tropes mòbils en cas de dificultats; 6) centralització i

redistribució de l'*annona* i, en general, del pagament de tributs del territori circumdant; 7) punt central d'un *terminus* (*uilla*) amb tot el que això significa; 8) centre religiós del *terminus* (o, si més no, de l'àrea immediata). Aquests vuit punts, i algun altre que se'ns escapi, resumirien les funcions de la fortalesa i en justificarien la seva construcció i el seu manteniment al llarg d'entre tres i quatre-cents anys. Quedi clar que la prioritat d'aquests objectius hauria anat variant en el transcurs dels anys i que alguns —punt 8, per exemple— són d'un moment avançat.

El primer objectiu, com hem indicat més amunt, es complia amb solvència però no amb excel·lència. Des de la muntanya de Sant Julià el control cap a nord, est i sud és excel·lent, amb domini absolut del territori. En aquest cas, la torre, ben documentada arqueològicament, ben enlairada, havia d'esdevenir un bona plataforma per rebre i trametre senyals. Ara bé, des d'aquí, cal un punt intermedi —hem proposat, per diverses raons, la muntanya de Sant Miquel (*supra*)—, per posar-se en relació amb Girona, una de les raons de ser del *castellum* (punt 3). En aquest cas, ja ho hem discutit, molts altres avantatges (punts 2, 3, 4, 5 i 6, com a mínim) haurien aconsellat la comunicació indirecta (fig. 3 i 101).

D'enlloc més, amb tanta eficàcia, hom controla i defensa el Congost i els camins que per allí circulen. El *castellum* no va fer altra cosa que sobreposar-se al lloc que havia ocupat l'*oppidum* indiget des del segle VI aC. Cap altre punt ofereix les mateixes condicions, úniques de la muntanya, disposada diagonalment i dominant absolutament i directament el vell camí d'Hèracles, el curs del Ter i, ja una mica més lluny, el camí d'Empúries, que resseguia la riba dreta del riu. Les peculiaritats topogràfiques i orogràfiques del lloc, valorades convenientment per indigets, afavorien la funció dominant i defensiva, amb marcadíssims desnivells que acabaven definint un únic camí d'accés, prou còmode però sempre en ascens i que acabava topant amb un sistema defensiu que a la baixa república va assolir un grau de sofisticació més que notable, en obligar a entrar a la ciutat per un camí, ara molt costerut i encaixonat entre una elevació convertida en poderosa torre poligonal, dominadora del flanc dret de l'atacant, i un barranc profund i dret, a l'esquerre. La tria d'aquest indret,

immillorable per acomplir el punt 2, es va veure afavorida per l'existència del camí que havia conduït primerament a l'*oppidum* i, quan es va abandonar, al temple que senyorejava des de l'altura el territori circumdant, pel bon estat de conservació d'un sistema defensiu que només calia reparar i reconstruir puntualment i per la desaparició pràcticament general de les velles estructures d'habitació que, altrament, servien de pedrera per l'obra nova, afegint-hi el temple que, desmantellat, va oferir pedra de qualitat de mides grans.

La protecció del flanc nord de *Gerunda* (punt 3) era, dins del sistema general de control i defensa de la via Augusta, una de les raons de ser del *castellum*. No és gens estrany, ans al contrari, observar en zones de frontera, en àrees pròximes o en sistemes defensius més allunyats, baiximperials o tardoantics, la dualitat ciutat fortificada/*castellum* (o *castella*). La defensa pivota en les forteses urbanes però es recolza en els castells que sovint controlen, més pròxims o una mica més allunyats, ponts, camins, cruïlles o llocs dominants que cal assegurar. Analitzant el nostre cas, fixem-nos que la posada en servei del castell baixromà no va fer altra cosa que recuperar l'emplaçament, gairebé perfecte, del vell *oppidum*, que afegit amb l'existència de *Gerunda*, ben murada, una tria encara millor per a aquell que volia controlar completament, tot posant-se al mig, els camins tramuntana-migdia i llevant-ponent. L'efecte es multiplicava especialment si algú atacava des del nord. No era possible intenta assetjar Girona deixant al seu darrera Sant Julià i viceversa. Un donava solidesa a l'altre, es recolzaven mútuament.

Que Sant Julià va ser molt més que una fortalesa de protecció del flanc nord de Girona (punt 4) ens ho confirma la superfície abastada. En efecte, la grandària del castell —uns 25.000 metres quadrats, dues hectàrees i mitja, que coincideix gairebé del tot amb la superfície de l'antic *oppidum*, no s'explica exclusivament per raons topogràfiques, pels límits naturals de la muntanya. Ara sabem que el *castellum* s'estenia més enllà de la zona més explorada (muralls i edificis I, II i espai III), tal com va posar de manifest la identificació de la capella, en el subsòl de l'església actual (edifici IV), la documentació, aquí i allí, de restes estructurals de murs de pedra i morter i les característiques dels edificis i àrees excavades. L'edifici I, ja ho hem vist, va

tenir unes funcions molt determinades d'emmagatzematge de productes majoritàriament alimentaris. No sembla que la reforma de la fase II modifiqués completament aquella funció. L'edifici II, parcialment conegut, hauria pogut ser el centre de comandament de la fortalesa. No sembla prou gran per a altres funcions. A l'àrea III, començada a conèixer, hem identificat una àrea de treball relacionada amb la cuina a gran escala de pa i galeta militar (*bucellatum*). Ens manquen una o unes casernes o edificis residencials i un sistema d'abastiment d'aigua potable (cisternes, pou, deus...), un fet constant en la major part de fortificacions antigues i que condiciona, moltes vegades, la tria definitiva d'un lloc. Aquells fonaments esmentats que detectem en diferents punts de l'àrea de la fortalesa defineixen altres construccions que poden molt bé ser les casernes o espais residencials. Pel que fa a l'abastiment d'aigua potable, no és un tema que ens preocupi especialment. Hem observat (*supra*) com l'edifici I, amb trespols enormes de gran superfície, havia creat un eficaç sistema per desguassar l'aigua de pluja muntanya avall. Una mínima adaptació hauria permès aprofitar-la completament, i això no es va fer. No vol dir altra cosa que aquest problema era resolt d'una altra manera que, de moment, se'n escapa, i que els antics estadants de l'*oppidum* ja devien haver resolt i que encara no coneixem.

Altrament, cal dir que de ben segur l'àrea edificada del *castellum* devia ser mínima en relació als espais oberts, zones de treball, de pastura, on plantar, si calia, tendes de campanya, amb tancats per als animals de tracció, per a carros i impediments, d'absoluta necessitat en funció de l'objectiu proposat (punt 5).

Una construcció d'aquestes característiques tan ben situada en relació a la principal xarxa de comunicacions de tot el territori, a molt poca distància, uns cinc-cents metres escassos de la via Augusta a la Costa Roja, i amb un camí d'arribada al castell còmode si bé ben defensat, convertien Sant Julià, com tantes altres fortaleses similars, en un lloc ideal per reagrupar el cobrament i emmagatzematge de l'*annona* i, versemblantment, d'altres tributs (fig. 3). L'edifici I, ja analitzat (*supra*), respon amb justesa a les necessitats d'un lloc on es rebia, s'aplegava, es conservava i es distribuïa el gra i altres productes alimentaris. Des d'allí era senzill trame-

tre allò necessari cap a altres centres de consum i conservar i repartir els productes i béns que corresponien, directament, a l'àrea d'influència del *castellum*. Era el lloc indicat, també, per conservar l'excedent necessari per proporcionar les racions corresponents a les tropes mòbils abans de cada operació. La funció tan específica de l'edifici I explicaria perfectament la seva ubicació just a tocar la muralla de l'emplaçament i la porta d'accés. Aquesta proximitat a la porta facilitava l'entrada i sortida de carros i corrues de mules i el descarregament i emmagatzematge del producte, tot estalviant un llarg i incòmode recorregut interior i, sobretot, concentrant entorn de la porta i la muralla la presència de gent estranya a la guarnició militar (fig. 10).

El punt 7 és desenvolupat convenientment, a partir de les evidències arqueològiques i documentals, en el capítol 8 (*infra*), on remetem el lector. Finalment, pel que fa a la centralitat religiosa, una conseqüència directa de la territorial, se'n fa ben palesa en un moment avançat de la història del lloc i probablement com a conseqüència directa de l'abandonament, per part dels visigots, de l'heretgia arriana el 589 en el decurs del III Concili de Toledo. A partir d'aquell moment, amb una forta intensificació a partir del segle VII, monarquia i Església van anar del bracet. Nosaltres datem d'aquest moment la capella bastida damunt de les restes de l'antic temple baixrepublicà, i que, com hem explicat (capítols 2.3 i 8, *supra* i *infra*), hauria esdevingut el centre religiós de tot el *territorium* del *castellum*, i l'embrió de l'església parroquial posterior consolidada immediatament després de la fi de la funció militar del *castellum*, que va passar a esdevenir *fractum*.

Finalment, pensem que cal donar un cop d'ull general a altres zones de l'antiga *Tarraconensis* i àrees pròximes, per veure si són conegudes altres construccions similars que permetin aprofundir més encara en aquest sistema defensiu en profunditat o en les modificacions i reformes que, cal suposar, hauria endegat la monarquia goda per estructurar una defensa territorial efectiva tot considerant la presència bizantina al sud-est fins ben entrat el segle VII. Un cop d'ull a la bibliografia ens permet constatar que els llocs que ens poden interessar són pocs i a més no gaire ben coneguts, i que, com veurem, sovint ofereixen més problemes

que solucions. En primer lloc, per proximitat física, cal referir-se al *tetrapyrgia* de Sant Cugat del Vallès, el *Castrum Octavianum*, de la documentació escrita. Ja n'hem parlat puntualment i, recordem-ho, planteja qüestions no pas fàcils de resoldre. Es tracta d'una potent fortificació unitària, amb torres rodones a cadascun dels quatre angles, una única porta d'entrada i dimensions reduïdes. S'hauria de datar a època de Dioclecià o, potser millor, tetràrquica, i hauria defensat un dels ramals, potser el principal de la Via Augusta, en una important cruïlla de camins. No queda clar si l'obra va ser enllestida, però si ho va ser no va durar gaire temps. Una església funerària s'hi disposa al seu damunt (Artigues et al., 1997, 29-34, fig. 26-30; Hernández, 2001, 200-202). No semblaria il·lògic suposar-ne l'existència d'altres, tots connectats amb torres de vigilància i de comunicacions i amb les ciutats fortificades (*Barcino*, *Tarraco*).

Més cap al sud, al País Valencià, s'han assenyalat dos establiments: Punt del Cid, a Almenara, i València la Vella, a Riba-roja de Túria, que mereixen que ens hi deturem un moment. A diferència del fort de Sant Cugat, en aquest cas ens trobem amb entitats molt més pròximes a la realitat de Sant Julià: llocs dominants, de control, ben defensats de manera natural i reforçats amb sòlides muralles i, sobretot, ocupant una extensa superfície.

El Punt del Cid és enorme, de més de nou hectàrees, amb muralles potents de pedruscall i morter, amb gran murat —d'uns 1120 m de perímetre— amb 16 torres i una porta identificada, i construccions interiors de planta rectangular situades més enllà de la muralla. S'ha proposat una datació entre els segles VII i IX però, certament, no queda gens fixat el moment inicial ni la funció del lloc, que

podria ser d'època omeia i/o emiral, però que sense excavacions extensives de gran volada no deixa de ser un jaciment poc utilitzable per fer-ne comparacions (Arasa, 2000, 117-118).

València la Vella té característiques similars al Punt del Cid i, també, amb Sant Julià de Ramis, i una cronologia ferma d'utilització en el segle VI. La situació topogràfica és ben semblant, defensada per l'orografia i reforçada amb una sòlida muralla de doble parament de pedruscall i morter que en alguns punts adquireix una aparença d'*opus spicatum* d'uns 2 m d'amplada, amb alguna torre quadrangular ben lligada i interiorment massissa. A dins són visibles diverses estructures, entre les quals un edifici rectangular de mides considerables que es localitza a prop de la muralla, que hauria fet servir puntualment grans carreus i material romà aprofitat. Ocupa una extensió aproximada d'unes quatre hectàrees. Ha estat considerat com una fortalesa militar visigoda de control i defensa del camí que comunicaria la costa valenciana amb la Meseta cosa que, tanmateix, no queda clara. S'ha posat en relació amb el Punt del Cid i amb el Puig de les Muralles (Puig Rom, Roses) amb els quals, certament, té una semblança (Rosselló, 1996, 435-454; Rosselló, 2000, 127-133; Rosselló, 2005, 279 i 285-287). Ara bé, amb el Punt les diferències cronològiques i de dimensions són tals que aconsellen, de moment, no tenir-la en consideració, i amb el jaciment empordanès, ara sí, amb coincidència cronològica. Cal recordar que Puig Rom no va ser cap establiment militar sinó un *castellum* civil, una agrupació de segon ordre típica d'època visigoda. Va ser això mateix València la Vella o una gran fortalesa militar?. No ho sabrem fins que les excavacions s'intensifiquin.

LA HISTÒRIA DEL LLOC, DEL BAIX IMPERI A L'ÈPOCA FEUDAL: DEL *CASTELLUM* A L'ESGLÉSIA PARROQUIAL

Poques vegades és possible poder conjuminar, de manera tan precisa, un conjunt de dades procedent de fonts diverses i absolutament complementàries, de cara a poder resseguir, en detall, l'evolució d'un lloc a través, pel cap baix, de dos mil·lennis i mig. A cops, les dades textuais són nombroses però hi manquen altres evidències complementàries; en altres ocasions, només tenim a l'abast informació arqueològica; de vegades, unes i altres es complementen però deixant àmplies llacunes i espais buits difícils d'omplir.

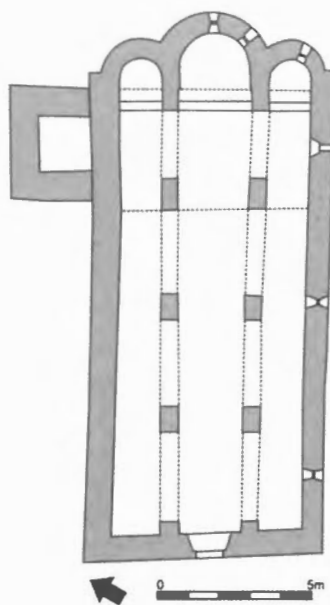
No és, ni de bon tros, el cas de la muntanya de Sant Julià de Ramis que, gràcies a un llarga tradició de recerca arqueològica del lloc i del seu entorn, intensificada, aquests darrers anys com a conseqüència del conveni signat entre l'ajuntament i l'Institut del Patrimoni Cultural de la Universitat de Girona, amb l'ajuda econòmica del departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, i de l'àrea corresponent de la Diputació Provincial, ha estat possible de conèixer en detall la presència humana a redós del Congost des de la prehistòria més reculada fins a l'actualitat, a partir dels jaciments situats a l'entorn i damunt de la muntanya de Sant Julià. Aquest material, esplèndid, que augmenta i que es farà, encara, més gran conformi avancin els treballs de camp, ja ens permet, millor que en molts altres llocs, dibuixar amb cert detall i amb matisos l'evolució d'aquest paratge i les grans etapes de la seva història. Des d'aquest punt de vista, Sant Julià ja era un lloc privilegiat. I, tanmateix, altres

materials ben diversos, documents medievals, textos hagiogràfics i litúrgics lligats a la història de la catedral i a la de la ciutat de Girona, evidències toponímiques d'altíssim valor que, sumades a dades històriques i arqueològiques referents a la zona de les Cluses, al Vallespir, i a l'entorn de Santa Maria de Panissars (El Portús / La Jonquera), fan possible un salt de qualitat en el coneixement de la història d'aquest indret que resulta extraordinari en exemplificar l'evolució d'un territori, d'una *uilla*, d'un terme, d'un lloc concret, entre el segle VI aC i l'actualitat i, de manera molt especial —allò que aquí ens interessa— entre el baix imperi —segle IV— i la revolució feudal, poc després de l'any 1000, el pas definitiu del món antic al medieval.

Cal, però, recordar que aquestes evidències recuperades i que hem exposat convenientment en les conclusions que incorporem en cadascun dels capítols no poden servir de paradigma de l'evolució general d'aquest territori ateses les peculiaritats de Sant Julià, una fortalesa militar i, per tant, amb un origen atípic i estatal que en va condicionar fortament l'evolució. Caldrà, doncs, anar amb compte a l'hora de voler extrapolar resultats i, paral·lelitzant, intentar aplicar-los a altres llocs.

Tanmateix, com hem vist i com veurem, les dades globals referents al *castellum* de Sant Julià ens dibuixen un quadre coherent que, amb dubtes i forats, ens permet observar amb cert detall aspectes del funcionament de l'estructura militar del baix imperi i del regne visigot que el va supplantar, que

Fig 129. Planta de l'església romànica de Sant Julià de Ramis.

diffícilment eren assolibles per altres camins. Certament, algunes de les opinions expressades i de les suposicions plantejades en aquest treball no són, sinó, les més acceptables a partir de les dades que tenim o aquelles que més bé lliguen amb el material existent. Altres vegades cal suplir la inseguretat amb suposicions el més ben fonamentades possible. De ben segur que la continuïtat de la recerca arqueològica ajudarà a entendre i precisar millor qüestions encara poc clares o molt fosques i, de ben segur, també, el coneixement més intens del món tardoantic i de l'època carolíngia servirà per anar afinant i precisant. Estem, però, convençuts que la història del *castellum* de Sant Julià és un punt de partida d'excel·lent valor de cara a aprofundir en una etapa històrica encara massa fosca.

L'*oppidum* de la muntanya de Sant Julià, el nom original del qual hauria recuperat, llatinitzant-lo, *Gerunda*, es va abandonar de cop. Cap detall, en el registre arqueològic, ho podia preveure (Burch *et al.*, 2001, 118-112 i 142-144). Simultàniament, a poca distància, es va fundar *ex nouo*, una ciutat regular emmurallada, en un lloc on, molt millor encara, es complia el mateix paper de l'antiga ciutat indigeta (Burch *et al.*, 2000, 11-28; Burch *et al.*, 2005, 44-45 i 48-49). Cal posar en relació directa un esdeveniment i l'altre. No podria ser de cap altra manera.

Aquests fets, consecutius, haurien tingut lloc durant la tercera dècada del segle I aC i, molt probablement, com a resultat de la guerra sertoriana i la necessitat, per part dels senatorials, de l'*imperator* Gneu Pompeu Magne, d'assegurar la comunicació per terra amb la *Prouincia Narbonensis* i amb Roma. El registre arqueològic no permet saber si aquesta decisió va ser un premi, un càstig o una jugada política magistral. L'existència d'una obra de reforçament i millora de les muralles de l'*oppidum*, a cavall del canvi de segle o ja dins del primer vintenni del segle I aC, algunes de les quals semblen fetes a corre-cuita i només parcialment concloses, fan pensar en la possibilitat d'un reforçament militar potser dins de la lògica d'una presa de posició prosertoriana. El propi Pompeu recordava, en una carta adreçada al Senat, que va haver de pacificar els indigets que, inicialment, haurien estat enemics dels *optimates* (Salusti, *Hist.*, 2, 98). Ha de quedar clar, però, que no hi ha evidències d'assalt ni cap indicatiu d'enfrontament armat. Hem d'admetre dues possibilitats: una ràpida rendició i una acceptació de la nova situació, o bé que les noves muralles haguessin estat obrades com a conseqüència d'aquests fets, i que no hagués estat fins immediatament després, just acabada la guerra, que s'hagués plantejat el desplaçament de l'*oppidum*, tot cercant un lloc més adient des de moltíssims punts de vista i un nou marc urbà que es proposava accelerar el procés de romanització dels indigets, una manera de fer que va donar excel·lents resultats en poc més de dues generacions (Nolla, 2001 b, 415-428).

Tanmateix, aquest desplaçament, volgut o per força, no va significar l'abandonament total de la muntanya. Hi havia un temple de tipus itàlic, encimbellat i dominant, que va continuar existint. Les dades arqueològiques han permès rastrejar freqüentacions continuades al seu redós fins vers el 200 (Burch *et al.*, 2001, 112-120, fig. 69; Burch *et al.*, 2005, 50-53). Altrament, a l'extrem occidental del jaciment, a redós de la torre central i de les muralles, l'excavació ha detectat la presència significativa de material arqueològic, preferentment ceràmica de taula i àmfores, que fa possible resseguir una presència humana difícil d'avaluar numèricament, que es perllongaria, aproximadament, fins al canvi d'era. No podem dir, amb les dades actualment aplegades, si aquesta ocupació es va sobreposar a l'abandonament o va tenir lloc una

mica més tard. Hem suposat que es tractaria de forces militars, d'un petit destacament que habitaria la torre i les dependències annexes de la muralla, ara punt de control i de comunicacions sobre el camí. Després de les importants obres de reforma i reordenació del territori, després d'haver modernitzat i perfeccionat la que seria, des de llavors, la Via Augusta, potser hauria semblat innecessari mantenir la guarnició a la muntanya de Sant Julià. El que sabem de cert és que la continuïtat es trenca i, des d'aquell moment —canvi d'era—, deixem de trobar senyals d'ocupació. Així doncs, només el temple va continuar existint sobre aquella muntanya.

En el baix imperi, quan el món havia canviat i calia adaptar-s'hi, es va posar de manifest un altre cop la importància geoestratègica i les excel·lents condicions orogràfiques del lloc. La reforma militar iniciada amb Gal·liè, però sobretot accelerada amb Diocleciana i Constantí, va propiciar una defensa en profunditat basada en exèrcits mòbils de gran eficàcia (*comitatenses*), amb tropes de menor qualitat (*limitanei* o *ripenses*), establertes a les fronteres i en fortaleses interiors, lligades a un territori, i el control dels camins, cruïlles, ponts, ports de muntanya a partir de poderoses ciutats fortificades i una munió de *castra*, *castella*, *burgi* i *turres*, interconnectats, que asseguraven, almenys teòricament, una contundent resposta. La construcció del *castellum* de Sant Julià, un nom documentat clarament en el topònim, només s'entén dins d'aquests paràmetres, com una baula més de la protecció i control de la Via Augusta i connectat directament amb *Gerunda* i la seva defensa immediata, però, també, amb les *clausurae* pirinenques i amb altres torres de comunicació, com la de Panissars, que asseguraven una ràpida i eficaç tramesa d'informació en totes direccions. Tanmateix, les dades aplegades (*supra*) no permeten solucionar, de moment, la datació justa i precisa de l'establiment inicial del *castellum*, com tampoc la dels dos castells de les Clausures (la Clusa Alta i el Castell dels Moros). Hi ha bones raons per sostenir una datació inicial de darrerria del segle III o poc després, dins de les gran obres endegades per Diocleciana i millorades i complementades per Constantí; n'hi ha de tan bones com aquestes per avalar una cronologia més avançada de mitjan segle IV, conseqüència directa de la revolta de Maxenci i de la intervenció subsegüent de Constanci II, la datació més acceptada historiogràficament parlant, per a l'obra de les

Clausurae, o, també, en els primers anys del segle V, en relació a la usurpació de Constantí III, cronologia que semblaria estar d'acord amb el silenci que, sobre aquest sistema defensiu, dibuixa la *Notitia Dignitatum*. És segur, tal com palesen fonts escrites i dades arqueològiques, que les diferents anelles de la cadena defensiva existien i funcionaven durant la primera meitat del segle V. Cal deixar de moment oberta aquesta qüestió que, de ben segur, noves excavacions a Sant Julià (espai III) i a les Clausures haurien de tancar definitivament.

Que el conjunt d'edificis i elements defensius tardans de la muntanya de Sant Julià conformaven un *castellum*, ens ho assegura el vell topònim del lloc. Gràcies, doncs, a aquesta precisió podem fer-nos una idea de com era i quines característiques tenien aquestes construccions militars, més petites que un *castrum* i més grans i poderoses que un *burgus* o una *turris*, obres menors i més especialitzades.

Com passa en tants altres territoris, al *limes* o a les Gàl·lies, la tria del lloc va ser el resultat d'una anàlisi detallada, on es van valorar pros i contres i on van ser determinants les condicions visuals, el control del territori immediat, les facilitats defensives i una superfície determinada, flexible, que era absolutament necessària. La muntanya de Sant Julià oferia, amb escreix, totes aquestes condicions, a les quals cal afegir-ne una altra de molt important i decisòria: l'existència d'unes obres militars antigues prou ben conservades i bon material de construcció a l'abast. Com en tantíssims altres llocs, al baix imperi es van reocupar vells *oppida* o antics establiments humans abandonats, generalment des de l'època de la conquesta, que reproduïen el model que podem definir a Sant Julià. Ha de quedar clar que no hi havia cap altre punt a l'entorn de Girona tan convenient com aquest.

Va caldre redreçar i reforçar el vell sistema defensiu per fer-lo operatiu, recreant una nova torre central de comunicacions i de control visual del territori, que hem trobat molt arrasada pel saqueig posterior de material, i construir obra nova especialitzada, com a mínim, la fase inicial de l'edifici I, l'edifici II i, versemblantment, l'espai III. Aquest, sense explorar, s'adossa, per dins, a les muralles septentrionals, seguint la moda de les fortificacions baiximperials i tardoantigues que, d'aquesta manera, cercaven reforçar considerablement la muralla externa i protegir-se dels trets directes de l'enemic. El II, ja ho hem vist, pràcticament desaparegut, no

Fig 130. Capçalera del temple romànic de la muntanya de Sant Julià de Ramis.

permet anar més enllà de suposicions; l'altre, prou gran (uns 782,5 metres quadrats), simètric, de gran solidesa i bastit en el lloc que interessava, al costat de la porta d'accés, prescindint de la topografia complicadíssima del lloc que va obligar, cap a migdia, a obrar poderoses fonamentacions i contraforts ingents, que devien retardar i encarir l'obra. L'edifici, en aquesta primera fase, deixant de banda unes poques habitacions que tenen a veure amb la vigilància de la porta del *castellum*, l'hem interpretat com un gran magatzem de productes diversos, una bona part del qual estaria dedicada a aplegar i redistribuir l'*annona militaris* pagada en espècie, lloc de cobrament del *censum* i on es guardarien armes i bagatges que l'exèrcit mòbil podia necessitar en un moment determinat. És segur que el *castellum* pròpiament dit ocupava tota l'extensió de l'antic *oppidum*, unes 4 ha, que asseguraven en moments puntuals la possibilitat d'aplegar i protegir un nombrós cos d'exèrcit. Hem de suposar que la guarnició permanent del *castellum*, versemblantment de *limitanei*, anomenats *castellani milites*, seria reduïda, però sempre suficient com per donar servei i seguretat a la fortalesa. No havent trobat ni explorat les casernes, no podem de moment fer suposicions fonamentades.

Pel que sabem, a partir d'estudis realitzats en altres territoris o a partir de textos legals i referències escadusseres en escrits antics, semblaria que la decisió de construir *castella* i fortificacions seria oficial, de l'exèrcit, del governador o de més amunt (*uicarius* o *praefectus praetorium*); les obres anirien a càrrec, potser parcialment, de les *ciuitates* i, especialment, dels habitants del lloc immediat on s'edificava, amb jornades de treball obligatori i amb altres impositcions que solien representar, més endavant, reduccions posteriors dels tributs. L'alimentació i manteniment de la guarnició del *castellum* i del seu comandant aniria a càrrec de l'*annona*. Com a mínim a partir de principi del segle V, es practica l'explotació directa dels entorns de la fortalesa pels soldats que hi eren adscrits, potser, primerament, veterans llicenciats i, una mica més tard, per soldats-pagesos, cada cop més lligats al lloc, treballant terres que en la documentació s'anomenen *castellorum territoria*, una extensió de terreny ben definida lligada i adscrita al *castellum*, terra fiscal adquirida per compra o per expropiació. En el codi de Teodosi II s'insisteix en la impossibilitat d'alienar-les i en la prohibició d'ocupació per part de tercers (Jones, 1974, 892-893 notes 108 i 109; Ravegnani, 1983, 149-163).

En relació a aquestes qüestions, hi ha un fet que ens interessa remarcar i que té a veure amb la història del *castellum*, tot i que el significat precis se'ns escapa. Recordem (*supra*) que la petita vil·la de la Casa del Racó (fig. 101 i 102), que es va localitzar immediatament sota la muntanya de Sant Julià, al peu del camí i molt a prop del riu però suficientment enlairada com per defugir anegaments i inundacions, l'origen de la qual s'ha de posar en relació amb l'abandonament, vers el 75 aC, de l'*oppidum* i sense que el registre arqueològic documenti recessions o crisis, es va abandonar "pacíficament" a mitjan/tercer quart del segle IV. No creiem que això sigui casual. Hi veuríem la interacció del nou *castellum* sobre tot el territori immediat que abans, totalment o parcialment, s'explotava des de la Casa del Racó. Compra o expropiació explicarien la situació. Des de llavors, l'antic *fundus* lligat a la Casa del Racó i potser d'altres amb centres d'explotació en altres indrets haurien passat a ser terra fiscal (*territorium castelli* o *locus castelli*), que era administrada i explotada des de la fortalesa, la peculiaritat del qual, la seva raresa i la seva incidència sobre el territori haurien acabat per fer-lo tan conegut que va fixar-lo com a topònim de llarg abast. Podem considerar aquesta possibilitat com un indici a favor de datar la fortalesa de Sant Julià, a època de Constanci II? No ens atrevim a prendre una posició decidida en relació a aquesta qüestió, però som de l'opinió que hi ha relació directa entre la fi de la Casa del Racó i l'existència del *castellum*. Tanmateix, recordem-ho, aquesta possibilitat semblaria estar en contradicció amb el fet que la *Notitia Dignitatum*, que descriuria una situació de molt a principi del segle V, no hi fes referència. Certament, però potser aquestes fortaleeses només s'havien començat a obrar i no eren operatives o només funcionaven en moments determinats, explicació que no ens acaba d'agradar.

Des d'aquesta perspectiva, la creació del *castellum*, fos quan fos, hauria significat un canvi important per al lloc i per al territori immediat que s'hi lligava.

No sabem quin paper va jugar aquest sistema defensiu durant el segle V ni com va passar a mans del visigots, a partir del 472 o poc després, ni si inicialment en van fer ús. Ateses les dificultats que en alguns moments sembla que hi va haver per incor-

porar la *Tarraconensis* al regne de Tolosa, hauria estat intel·ligent mantenir en funcionament el *castellum* i el control ferm del camí que unia el nucli central del regne, al nord dels Pirineus, amb la *Hispania* oriental i, fins i tot, efectuar reformes i millores per fer-lo més efectiu. El cementiri visigot del Pla de l'Horta (*supra*), aporta dades interessants que nosaltres posem en relació amb aquest fet (fig. 101, 107 i 109).

L'excavació, en canvi, sí que ens ha permès fixar amb certa precisió les importants modificacions que els gots van endegar al *castellum*, fase II, que marcaren amb profunditat la seva història fins a l'abandonament final vers el 713-717, quan els àrabs es van plantar en aquestes contrades per incorporar-les a l'imperi omeia regit des de Damasc.

Una possibilitat, ja apuntada (*supra*), situaria aquest fet en el moment d'ocupació d'aquests territoris per part d'Euric. No només hauria estat pura follia deixar de banda un sistema de control i defensiu de la via tan desenvolupat i efectiu, sinó que seria absolutament raonable imaginar una ocupació efectiva del lloc des d'on, conjuntament amb les ciutats emmurallades, es controlarien aquestes terres i, per què no, imaginar reformes i adaptacions per fer-los més efectius. L'altra, que preferim tot i ser conscients que, ara com ara, només és una altra possibilitat, fixaria aquella reforma, l'inici de la fase II, que va modificar substancialment la vella fortalesa adaptant-la, cal suposar, a temps nous i a noves necessitats, dins del segle VI i, versemblantment, dins de la primera meitat. El material és clar però escàs, amb la qual cosa, siguem honestos, no ens podem fer massa forts, tot adoptant postures numantines, i deixar de considerar altres possibilitats. Per un seguit de raons indirectes que ja hem exposat (*supra*), hem considerat com a proposta més raonable posar en relació aquesta reforma amb l'interregne ostrogot. Vista la nova situació sorgida de Vouillé (507) i coneixedors de la important obra de fortificacions basada en *clausurae*, *castra* i *castella* en el regne de Teodoric, semblaria prou raonable imaginar l'adaptació del model per relligar amb força la Septimània i els nous territoris al sud del Pirineu, tot assegurant la protecció complementària dels ports de muntanya i les grans vies de comunicació, almenys en aquest sector oriental de la serralada. Tampoc no canviaria gens el panorama si acceptéssim una datació un xic més alta, com a conseqüència dels fets lamentables del 531.

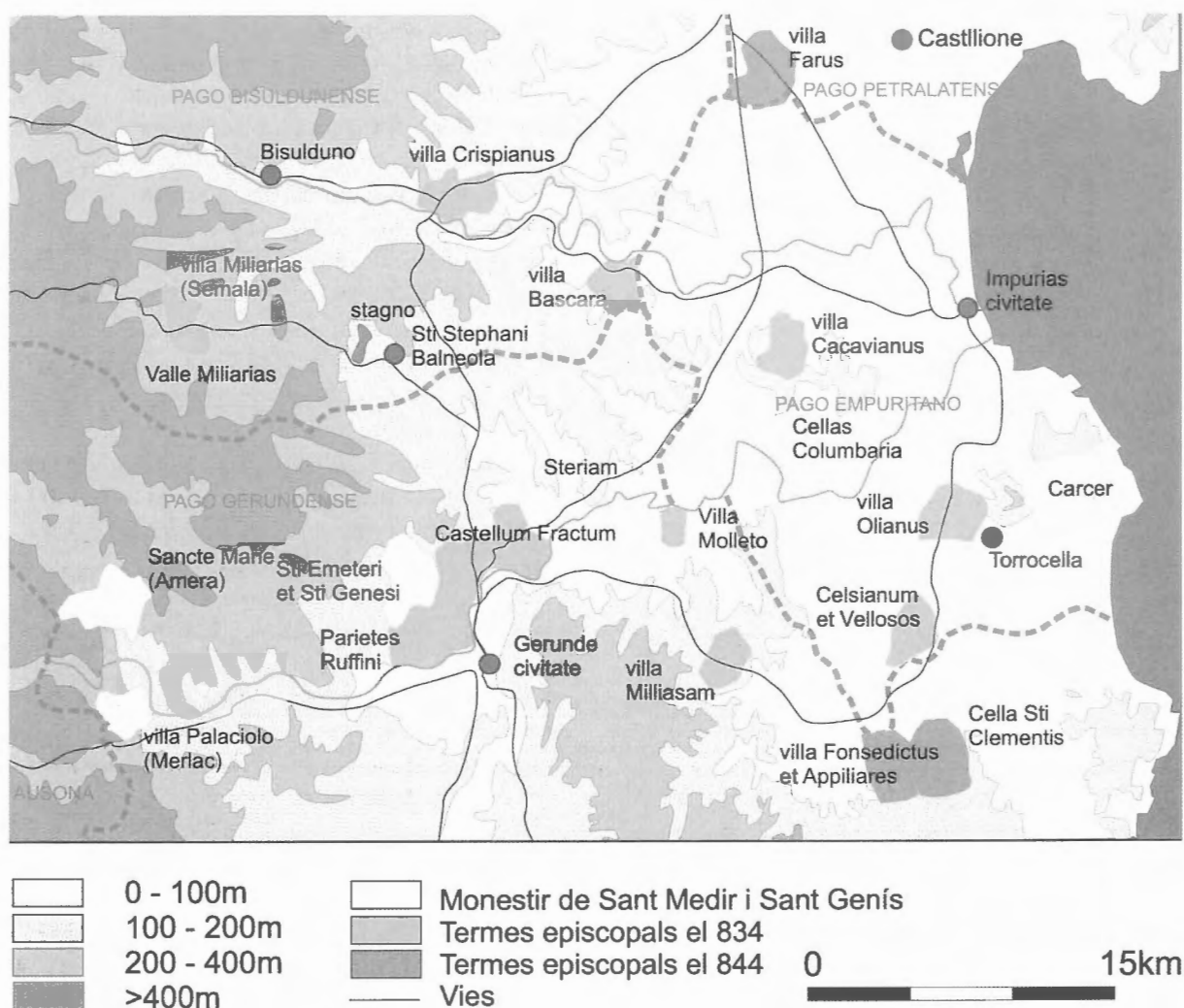

Fig 131. El territori als entorns de *Gerunda* en època carolíngia.

Sigui com sigui, i malgrat la pressió franca al llarg dels segles VI i VII, nord i sud dels Pirineus van continuar formant una sòlida unitat que no va saltar pels aires fins l'arribada dels àrabs. Les obres endegades i la defensa de passos i camins van ser, doncs, ben útils.

La fase II va significar l'arrasament de l'edifici II i reformes significatives de l'I, que va passar de ser un magatzem a esdevenir un edifici clos i fort, un petit castell, que sembla lligat directament a servir les tropes estacionades i recolzar aquelles que són de pas i capaç, altrament, de ser una estructura de defensa autònoma en situacions especialment complicades. Les muralles continuaven en perfecte

estat de funcionament i, potser en un segon moment, a la darrera del segle VI o ja en el següent, es va edificar una capella on hi havia hagut l'antic temple pagà, que havia de servir les tropes acantonades, el seu comandament i la població del territori que depenia directament del *castellum*. El nom no va canviar. No calia. Les funcions continuaven essent més o menys les de sempre. En aquesta etapa, la darrera de la seva història com a establiment militar, el nostre jaciment, un *castellum* militar, era també aquella agrupació territorial de segon ordre, lloc central d'un districte perfectament definit (Francovich, 1996, 6), sense entitat jurídica però ben definida, amb un govern propi i uns límits clars, que definia una comparti-

mentació del territori de la *ciuitas* cap a realitats diferents que acabarien consolidant-se ben aviat, després, versemblantment, de l'etapa de domini àrab de la qual, per altra banda i en relació a això que comentem, estem poc informats, una realitat expressada amb precisió i claredat per Isidor de Sevilla (*Etym.*, VI, 3). *Uici, castella, uillae, pagi* i altres entitats similars van acabar esdevenint, a casa nostra, *uillae* o *loci, fundi* o *curtes*, en altres zones de l'Occident (Canal *et al.*, 2005 a, 213-243).

Aquesta segona fase hauria comportar modificacions del funcionament intern del *castellum* i de les relacions amb el territori immediat que, potser, ja venien d'una mica abans, de quan, en aquestes contrades, l'imperi romà va deixar pas al regne dels gots.

Hi ha raons per pensar en una nova manera de funcionar en la manera de pagar les tropes establertes, que no haurien fet sinó treure profit d'unes possibilitats que tenien a l'abast i que simplificaven el procés en gran manera. Ja hem vist que hi ha indicis per poder pensar que si el terme del *castellum* (Sant Julià de Ramis) no era ja terra fiscal que es va lligar a la fortalesa i als seus detentors potser a través d'una explotació directa (soldats-camperols), potser a través de *coloni* o *serui*, que treballaven per a ells i per als soldats o, potser, amb una explotació mixta, ho hauria estat des d'ara. Certament per a aquella primera fase no tenim altra dada, però tanmateix significativa, que la desaparició de cop i sense indicis de decadència de l'establiment agrari de la Casa del Racó (*supra*) i les lleis del Codi de Teodosi, de la primera meitat del segle V, que documenten l'explotació, per part de la tropa, del *territorium castelli* (*supra*).

Un nou ordre estatal va substituir l'antic, i la terra fiscal va continuar essent-ho i, en aquest cas, perfectament dirigida a un objectiu important, no degué semblar raonable modificar-lo. Si no hagués succeït d'aquesta manera, no s'explicarien els fets posteriors.

Ha de ser en aquest moment, i potser tingués a veure amb la substitució del poder romà pel got, vers el 476, que el terme de Sarrià de Ter, a migdia del de Sant Julià, que havia estat explotat, tot o parcialment, des de la vil·la del Pla de l'Horta (*supra*), va ser incorporat al terme fiscal del

Castellum, ara en majúscules, tal com fa suposar que fossin una unitat indissoluble des de la conquesta carolíngia (fig. 131). Les raons se'ns escapen però és ben cert que els edificis que conformaven la *pars urbana* i la *pars fructuaria* del Pla de l'Horta s'abandonen "pacíficament" en aquells moments. Quedi clar: desapareix l'edifici però els camperols, dispersos, van continuar habitant el territori i explotant-lo. Pot ser expropiació o compra o altres possibilitats que ens defugen, però el resultat va ser ampliar, en aquells moments o quantingué lloc la reforma que va portar a la fase II, el territori que depenia directament del castell, terra fiscal, en darrera instància. Aquestes circumstàncies ens podrien fer pensar potser en una dotació militar més elevada, en un millor pagament d'aquells que en tenien cura directa en nom del *comes ciuitatis*, del *dux* o, directament, del monarca o per altres causes. Aquests fets avalarien la datació inicial de la fase II en època d'Euric, una hipòtesi que hem considerat com a probable i que cal tenir present. En favor d'aquestes possibilitats, ja ho hem vist (*supra*), tenim en consideració el descobriment i recent publicació d'un cementiri visigot al Pla de l'Horta (Llinàs *et al.*, 2005, 195-210 i *supra*).

Que les relacions entre el *Castellum* i el seu territori van modificar-se dins de la segona fase d'existència de la fortalesa ens ho prova el descobriment i l'excavació completa del cementiri de les Goges que es localitzava —ha desaparegut completament després d'haver estat convenientment excavat i documentat— a poc més d'un quilòmetre cap al sud-oest de les muralles del castell, en una plataforma enlairada sobre el camí de la Gàl·lia i sobre el curs del riu Ter (*supra*). Les peculiaritats del cementiri que es coneix sencer, la llarga ocupació i la inexistència d'un edifici de culte que el servís van plantejar problemes de comprensió i d'interpretació. Recentment (Canal *et al.*, 2003, 321-330 i 376-381), proposàvem una nova lectura, fàcil de fer, si la necròpoli s'entenia com una peça més d'un territori uniforme on cada element s'explicava en funció dels altres. Tot seguit resumirem aquelles consideracions amb alguna nova incorporació producte de les reflexions a què ens ha dut l'anàlisi exhaustiva de les evidències obtingudes en l'excavació del *castellum*, del coneixement arqueològic detallat de l'entorn i de les dades fornides per altres fonts (*supra*) que enriqueix la hipòtesi. Es van identificar 132 enterraments en fossa orde-

nats en fileres, sense sobreposicions ni destruccions, amb tombes de tipologies diverses però, ras i curt, molt semblants les unes a les altres. Com és costum en aquest territori, els difunts eren enterrats nus, embolcallats amb mortalla i sense cap mena d'acompanyament. Només en la tomba 108 apareixien uns pocs objectes personals —un collaret, dos tremissos, un només folrat i amb perforació central per poder ser penjat, un possible ungüentari de vidre i un anell de bronze i en una altra d'infantil, novament un anell del mateix metall (vegeu; *supra*, amb un resum i la bibliografia exhaustiva). A partir de les característiques globals del cementiri, de la tipologia de les sepultures i dels pocs objectes recuperats, s'ha proposat una etapa d'ocupació i funcionament entre el segle VI avançat i els inicis del segle IX o una mica més enllà quan, com veurem, potser no va durar més de cent anys (fig. 101 i 104).

L'existència d'individus d'ambdós sexes i de totes les edats permet deduir que pertanyien a una comunitat rural convencional que no s'ha pogut posar en relació directa amb cap lloc d'habitació determinat que s'hauria dedicat al conreu de la terra, a la cria de bestiar, a l'explotació del bosc i a altres activitats complementàries a redós de la muntanya de Sant Julià, en tot el territori del terme del *Castellum*.

Altament, si la xifra de 132 inhumats pot semblar-nos important, convé posar les coses al seu lloc tot considerant que si aquest cementiri hagués estat en ús durant cent anys, el mínim possible, comptabilitzaríem només 1,32 defuncions per any, que es reduirien a 0,66 si hagués perdurat 200 anys, a 0,44 si la durada proposada hagués estat de 300 anys i a 0,33 si haguéssim de suposar una utilització durant uns 400 anys.

La taxa de mortalitat d'aquella època ha estat fixada entre el 45/50 per mil, la qual cosa permetria deduir, amb tota la prudència possible, que ens situaríem en una població d'entre 40 i 8 persones per generar un cementiri d'aquelles característiques. Entre sis i dues famílies. Aquests serien els camperols lligats a la terra que explotarien en benefici de la gent dels *castellum*, de tots o d'una part, el territori que en dependria. Podem suposar que serien *serui publici*, *coloni*, les famílies dels soldats de guarnició o de veterans llicenciats, tal

com faria pensar la presència, en els nivells d'abandonament, d'un conjunt significatiu d'eines agrícoles o d'evidències lligades a l'explotació ramadera, una activitat complementària que, sembla, també s'hauria exercit des del *castellum*. És molt possible que hi hagi en algun altre lloc, segurament a l'actual terme de Sarrià de Ter, un cementiri similar del qual potser formarien part unes tombes de lloses descobertes a ponent de la vila del Pla de l'Horta (Canal *et al.*, 2003, 336-339).

La inexistència segura d'una església funerària a les Goges s'explicaria, tanmateix, perfectament a partir de l'existència d'una capella a dalt de la muntanya, dins del *Castellum* que faria servei a la tropa i als camperols del territori amb funcions "parroquials". Només la guarnició faria servir com a cementiri l'entorn de la capella. La pagesia s'enterraria a peu pla, en una necròpoli pròpia ben situada i a la qual, per les raons exposades, no li calia un temple.

Més endavant, quan el *Castellum* va esdevenir *fractum*, quan la funció militar del qual va deixar pas a altres activitats lligades directament a la Seu gironina (*infra*), quan va deixar d'haver-hi un destacament militar, de segur que l'església del cim va continuar complint la seva tasca, ara adreçada exclusivament a la comunitat pagesa que habitava prop dels conreus i de les pastures. No s'explicaria la construcció d'un temple parroquial ampliat i modernitzat molt a final del segle X just al damunt de l'antiga capella, en un lloc certament dominant però incòmode, que sense haver creat un nucli d'hàbitat d'una certa importància va romandre com a església parroquial fins poc després d'acabada la guerra civil, en ple segle XX (fig. 129 i 130).

Hi va haver un desplaçament de l'àrea d'enterraments entre les Goges i a l'entorn de la capella del *castellum*, immediatament després del seu abandonament? No ho sabem. Només l'exploració arqueològica del cementiri que hi ha a l'entorn de l'antiga església parroquial podrà resoldre el problema. Aquella excavació ha de permetre posar de manifest si el desplaçament va ser immediat —i en aquest cas el cementiri hauria estat en ús poc més de cent anys— o va ser un procés més lent que no es va acomplir del tot fins més endavant. Pensaríem, però, que és molt més versemblant que aquest procés hagués tingut lloc de manera més o menys ràpida durant el segle VIII que no pas ima-

ginar un procés més lent, difícil d'explicar, o molt més tardà, que tampoc no seria fàcil d'entendre. Si això fos així, i és la hipòtesi més raonable i que més ens agrada, caldria convenir que la necròpoli de les Goges hauria estat en ús poc més d'un segle i que hauria estat generada per una població d'unes 40 persones, cinc o sis famílies que haurien viscut, potser disperses, en algun lloc del terme, a prop de les terres que els pertocava conrear.

Aquests fets, aparició de la necròpoli aïllada de les Goges i construcció de la capella dalt del *Castellum*, han de ser simultanis o molt seguits en el temps. Podríem pensar que això hauria ocorregut a partir del regnat de Recared i la renúncia dels gots a l'arrianisme (589), quan hauria estat impen-sable l'existència d'una guarnició militar i d'una comunitat sense un servei eclesiàstic. Les dades arqueològiques que posseïm, tant les del *Castellum* com les del cementiri de les Goges, no ho desmenteixen, ans al contrari.

Semblantment caldria considerar el cementiri visigot del Pla de l'Horta (Linàs *et al.*, 2005, 195-210 i *supra*), només parcialment conegut, i que, nosaltres, posem en relació amb l'ocupació del *castellum* per part dels gots i a la incorporació del *fundus* de la vil·la a la terra fiscal cedida al bon funcionament de la fortalesa. El terme de Sarrià de Ter quedava comprès dins del de *Castellum Fractum* quan Carlemany, vers el 800, el donà a la seu gironina (fig. 131). Quan es bastí la capella castral, vers el 600, aquests cementiris dispersos deixaren d'existir.

Els textos que fan referència a l'exèrcit al llarg del segle VII fan evident l'existència d'un exèrcit permanent, professional, pagat amb l'*annona* i el *stipendium*, concentrat en *singulas ciuitates uel castella*, al costat d'un altre, format en moments especials preferentment per "exèrcits privats" aplegats pels propietaris, alts càrrecs i membres de la cort. La guarnició del nostre *castellum* s'hauria de posar en relació amb aquell esmentat en primer lloc, permanent, a les ordres dels *duces*, *comites* i *thiuphadi* (Martí, 2004, 90-94). Cap altra informació no permet rastrejar la història del lloc fins a la segona dècada del segle VIII. El registre arqueològic, fins on hem explorat, documenta continuïtat sense canvis. És interessant observar en un text històric prou precís, la *Historia Wambae regis* de Julià de Toledo, que recorda i explica la revolta de Pau

contra el monarca, el 673, que va afectar substancialment la Septimània i, en grau molt menor, la part més septentrional del que és avui Catalunya. En arribar el rei a *Gerunda*, la ciutat li va obrir les portes amb tota rapidesa i va permetre-li preparar còmodament l'atac a les defenses dels rebels ubicades en les fortificacions que controlaven els ports muntanyencs de les Alberes. En el relat no es menciona el *castellum*, fet perfectament explicable si considerem que aquella fortalesa estava lligada a *Gerunda*.

Aquest text històric únic ens permet, però, posar al descobert el complex i sofisticat sistema defensiu visigot, potser completament o parcialment heretat de Roma, basat en el control i el domini de les grans vies i dels passos naturals muntanyosos per assegurar les comunicacions, per barrar el pas i entorpir el pas a l'enemic i assegurar un contracop ràpid i contundent. És interessant observar com la major part d'aquelles fortaleses —*castra*, en l'escrit— miraven cap al nord, cap a la Septimània, i se situaven majoritàriament a la cara nord de la serralada (Hernández, 2001, 134-139). Això va afavorir l'escomesa de Wamba en estar més preparades contra un atac vingut de tramuntana que des de migdia.

L'exploració arqueològica de la muntanya de Sant Julià ha permès constatar que les dependències militars del *castellum* es van abandonar. Pel que sabem fins ara, només la capella, el petit temple, hauria continuat actiu no pas per servir, evidentment, el contingent militar desaparegut sinó en benefici de la població pagesa que habitava l'entorn.

No hi ha indicis de violència i, semblaria, que l'antiga fortificació hauria estat desafectada com a conseqüència del pacte signat entre la *ciuitas Gerundensium* i, molt probablement, 'Abd al 'Aziz (Chalmeta, 2003, 90) que hauria comportar el sotmetiment i la transferència dels llocs fortificats i militarment actius. Podria ser que el cap militar del *castellum* hagués fugit i que el castell ja hagués estat abandonat quan es van signar els acord entre els àrabs i els *gerundenses*.

Es tracta d'una evacuació veloç i peculiar; en alguns llocs de l'edifici I, un dels espai més ben coneguts fins ara, observem que es van deixar *in situ* algunes armes, eines o objectes metàl·lics d'un cert interès (fermalls de cinturó, una gerra litúrgica...) que, potser, era material de desguàs. Cap

indici de destrucció, ni d'incendi ni de saqueig sistemàtic. Tanmateix, ben aviat el lloc va ser objecte d'aprofitament, que va significar el desmantellament dels sostres, i la recuperació de bigues, teules, material de construcció, pedra i claus i que, no en dubtéssim pas, hauria ocasionat la immediata ruïna del lloc. No és gens estrany que menys de cent anys després el vell topònim hagi incorporat un adjectiu qualificatiu: el *castellum* ja era *fractum*. Queda també clar, a través de les evidències estratigràfiques i de la modificació del topònim, que els nous senyors no van incorporar al seu sistema militar el castell de Sant Julià ni durant els anys d'expansió que els menà a conquerir la Septimània i a anar encara més enllà, ni quan, després de la pèrdua dels territoris transpirinencs, les terres de Girona van esdevenir camp de combat i frontera fins al 785, quan *eodem anno gerundenses homines Gerundam ciuitatem Carolo regi tradiderunt*, segons recorda el Crònica de Moissac, una fita d'altíssim valor que va merèixer ser consignada en els Annals del regne. Sabem ben poques coses de l'organització defensiva emiral d'aquells anys en aquest territori per intentar explicar perquè l'antic *castellum* no va ser considerat necessari.

Tanmateix, tractant-se de terres fiscals és segur que passaren a mans dels nous amos, i no sabem si van ser cedides a grups concrets o explotades en benefici del fisc i de les autoritats i l'exèrcit d'ocupació. La toponímia ens torna a ajudar puntualment. Recordarem (*supra*) que en el moment de substitució del vell topònim pel nou, el de l'església parroquial situada en el mateix lloc, al nom del sant que li és consagrada l'església se li va afegir un antropònim que havia esdevingut topònim, per fixar amb claredat l'edifici eclesial i el lloc concret: *Sancti Iuliani in Rama*. Aquest Rama, que ha donat l'actual Ramis, procediria molt probablement de l'antropònim àrab Abd al-Rahman, versemblantment el propietari o el gestor d'aquell terme després de la cessió del lloc pels visigots.

Hi ha, finalment, senyals tangibles de la recuperació puntual d'uns sectors de l'antic edifici I i la construcció, modesta, d'unes petites dependències, tres cambres juxtaposades i la utilització de l'antic àmbit 16 (fig. 16) com a estable, on es va construir una mena de menjadora per al bestiar. No hem pogut datar aquest moment que, per la manca de registre, podem suposar curt. Havíem pensat

posar-lo en relació amb l'aproximació franca cap a Girona que, per força hauria hagut d'ocupar, almenys puntualment, aquest lloc estratègic. Tanmateix, no n'estem gens segurs, i pensariem que és més possible que es tracti d'un lloc d'habitatge relacionat amb l'explotació agropecuària de la muntanya i amb l'aprofitament de les ruïnes dels edificis de l'antic *castellum* i que hauríem de datar dins del segle VIII o poc més enllà.

Hem vist amb claredat que el terme de *Castellum Fractum*, físicament al costat del de *Parietes Rufini*, va pertànyer inicialment al *fiscum*, terres reials, i que, en un moment indeterminat entre el 785 i el 814, Carlemany l'hauria donat al bisbe de Girona, donació confirmada constantment al llarg de segle IX. Aquest dos grans termes —*Castellum Fractum*, que incloïa Sarrià de Ter, i *Parietes Rufini*— un i altre ocupant una vasta extensió unitària sobre la ribera esquerra del riu Ter, molt a prop de Girona, on es localitzava l'*episcopium* i la catedral, havien d'assegurar amb els seus recursos el manteniment digne i apropiat de l'episcopat (fig. 131). L'existència de bons conreus, bones pastures i bosc, així com la immediatesa del lloc de recepció, posen de manifest la precisió i la intel·ligència de la donació. És interessant observar, per exemple, que quan el bisbe Teuter va dotar, el 887, la canònica amb les rendes d'un seguit d'esglésies situades a l'entorn de la ciutat de Girona, va deixar assenyadament sense tocar *Castellum Fractum* i *Parietes Rufini*, bàsiques per al funcionament de l'*episcopium* (Canal *et al.*, 2003, 388-393). Això hauria tingut lloc, potser, després de la conquesta de Barcelona el 801, quan la frontera va retrocedir més de 100 km cap a migdia i quan el vell *castellum* hauria deixat de ser definitivament un punt d'alt valor estratègic.

La construcció d'una nova església parroquial, a la darreria del segle X, molt ben conservada (Burch *et al.*, 2001, 125-130; Burch *et al.*, 2005, 68-71) (fig. 129 i 130) marcaria un nou moment en la història del lloc que va continuar configurant-se a l'entorn del temple i del seu cementiri. L'existència d'una sagrera i d'un parell de masies són altres notícies que confirmen novament l'existència d'un poble dispers, amb petits veïnats i masies aïllades, que ha estat la particularitat de Sant Julià fins la dècada dels seixanta del segle XX, quan, als límits amb Sarrià i a redós de les carreteres principals, ha cres-

cut un poble convencional, unitari, que continua, però, coexistint amb uns quants veïnats i masies dispersos que defineixen una part important del terme municipal.

La importància del Congost com a punt de pas obligat per anar de nord a sud i viceversa se'ns continua posant de manifest dia a dia: la N-II, el ferrocarril, l'autopista A7, la carretera de Banyoles i, en un futur immediat, el tren d'alta velocitat han de fer servir aquell lloc, a un costat o altre de la muntanya. Des d'un punt de vista estratègic i mili-

tar, recordem la construcció, en els darrers anys del segle XIX, d'una fortificació parcialment subterrània i amagada dins de la muntanya, a poc més d'un centenar de metres cap a l'oest del límit del jaciment arqueològic, bastida per dominar, cap al nord, aquest camí. L'evolució política d'Europa i canvis significatius en la manera de fer la guerra la van deixar ben aviat obsoleta, cosa que no treu valor al fet de remarcar, amb força, la importància determinant del Congost i de la muntanya de Sant Julià com a indret de pas i centre estratègic de primeríssima categoria.

BIBLIOGRAFIA

Abadal, 1953:

R. d'Abadal, El paso de la Septimania del dominio godo al franco a través de la invasión sarracena. 720-768, *cuadernos de Historia de España*, XIX, Buenos Aires, 5-54

Abadal, 1969:

R. d'Abadal, *Dels visigots als catalans. Volum primer: la Hispània visigòtica i la Catalunya carolíngia*, edició a cura de J. Sobrequès, Barcelona

Aguarod, 1991:

C. Aguarod, *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*, Saragossa (Publicación núm. 1281 de la Institución Fernando el Católico)

Agustí, Burch i Merino (editors), 1995:

B. Agustí, J. Burch i J. Merino, editors, *Excavacions d'urgència a Sant Julià de Ramis. Anys 1991-1993*, Girona (Sèrie Monogràfica, 16)

Alba, 2003:

M. Alba, Apuntes sobre la cerámica de épocas tardoantigua (visigoda) y altomedieval (emiral en Extremadura a partir del registro arqueológico emeritense, *Repertorio de arquitectura cristiana en Extremadura: época tardoantigua y altomedieval* a cura de P. Mateos i L. Caballero, Mérida, 291-332 (Anejos de Archivo Español de Arqueología, XXIX)

Almagro, 1953:

M. Almagro, *Las necrópolis de Ampurias. I. Introducción y necrópolis griegas*, Barcelona (Monografías Ampuritanas III)

Álvarez, 2003:

M. G. Álvarez, La cuestión de la herradura en la

antigüedad, *El caballo en la Antigua Iberia*, editat per F. Quesada i M. Zamora, Madrid, 145-178

Amich, 2006:

N. M. Amich, *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII). Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte a Sant Feliu de Girona a l'antiguitat tardana*, Girona (Col·lecció de Monografies de l'Institut d'Estudis Gironins, núm. 19)

Aquilué, 1989:

X. Aquilué, Les ceràmiques comunes de producció africana, TED'A, *L'abocador baiximperial de Vilatorrada*, Tarragona, 196-198

Aquilué, 1995:

X. Aquilué, La cerámica común africana, *Cerámica comuna romana d'època alto-imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió (Empúries 1994)* a cura de X. Aquilué i M. Roca, Barcelona, 1995, 61-74 (Monografies Emporitanes, VIII)

Aquilué i Burés, 1999:

X. Aquilué i L. Burés, 10. La ciutat en l'antiguitat tardana: fase V, *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, Girona, 384-422 (Monografies Emporitanes, 9)

Arasa, 2000:

F. Arasa, El conjunto monumental de Almenara (La Plana Baixa, Castelló), *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*, València, 113-118 (Grandes Temas Arqueológicos, 2)

Arce, 1982:

J. Arce, *El último siglo de la España romana: 284-409*, Madrid

Ardanaz, Rascón i Sánchez, 1998:

F. Ardanaz, S. Rascón i A. L. Sánchez, Armas y guerra en el mundo visigodo, *Los visigodos y su mundo. Revista de Arqueología, Paleontología y Etnología*, 4, Madrid, 409-452

Artigues et al., 1997:

P. V. Artigues, M. Blasco, E. Riu i M. Sardà, Les excavacions arqueològiques al monestir de Sant Cugat del Vallès o Octavià (1993-1994). La fortalesa romana, la basílica i la implantació del monestir, *Gausac. Publicació del Grup d'Estudis Locals de Sant Cugat del Vallès*, núm. 10, Sant Cugat del Vallès, 15-76

Atlante, 1991:

A. Carandini, coordinador, *Atlante delle forme ceramiche. I. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (medio e tardo impero)*. *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica ed Orientale*, Roma

Azkárate, 1998:

A. Azkárate, *Aldaieta. Necrópolis tardoantigua de Aldaieta (Nanclares de Gamboa, Álava)*. Volumen I. *Memoria de la excavación e inventario de los hallazgos*, Álava (Memorias de yacimientos alaveses, 6)

Badia, 1989:

J. Badia, Castell de Sant Andreu, *Catalunya Romànica. VIII. L'Empordà. I*, Barcelona, 338-339

Balmaseda i Papí, 1997:

L. J. Balmaseda i C. Papí, Jarritos y patenas de época visigoda en los fondos del Museo Arqueológico Nacional, *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, XV, nº 1 y 2, Madrid, 153-174

Barral, 1981:

X. Barral i Altet, *L'art pre-romànic a Catalunya*, Barcelona

Beltrán, 1994:

J. Beltrán, Altares visigodos: reutilizaciones paganas (I), *Homenaje al profesor Presedo a cura de P. Sáez i J. Ordóñez*, Sevilla, 785-810

Bishop i Coulston, 1993:

M. C. Bishop i J. C. N. Coulston, *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the fall of Rome*, Londres

Bolòs i Hurtado, 2000:

J. Bolòs i V. Hurtado, *Atles del comtat de Girona (785-993)*, Barcelona (Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia)

Bonnet i Beltrán de Heredia, 2001:

Ch. Bonnet i J. Beltrán de Heredia, Origen i evolució del conjunt episcopal de *Barcino*: dels primers temps cristians a l'època visigòtica, *De Barcino a Barcinona (segles I-VII). Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona*, Barcelona, 74-93.

Bonifay, 2004:

M. Bonifay, *Etudes sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, Oxford (BAR International Series, 1301)

Bonifay, Carre i Rigoir, directors, 1998:

M. Bonifay, M.-B. Carre i Y. Rigoir, *Fouilles à Marseille. Les mobiliers (Ier-VIIIe siècles ap. J.-C.)*, Aix-en-Provence (Collection Études Massaliètes, 5)

Boto i Molina, 1996-1997:

G. Boto i J. Molina, Art i litúrgia en una nova peça de mobiliari litúrgic hispanogot, *Hispania i Roma d'August a Carlemany. Congrès d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVIII, Girona, 1299-1309

Brogiolo i Gelichi, 1996:

G. P. Brogiolo i S. Gelichi, *Nuove ricerche sui castelli altomedievali in Italia settentrionale*, Florència

Brogiolo i Gelichi, 1998:

G. P. Brogiolo i S. Gelichi, La ceramica comune in Italia settentrionale tra IV e VII secolo, *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes. Roma, 11-13 maggio 1995*, Florència, vol. I, 209-225 (Biblioteca di Archeologia Medievale, 14 (1))

Buenacasa, 1997:

C. Buenacasa, La decadencia y cristianización de los templos paganos a lo largo de la Antigüedad Tardía (313-423), *Polis. Revista de ideas y formas políticas de la Antigüedad Clásica*, 9, 25-50

Buenacasa i Sales, 2001:

C. Buenacasa i G. Sales, Importància geopolítica d'una ciutat en època visigoda: Girona després de Vouillé (ss. VI-VII), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, Girona, 59-75

Burch, Nolla i Sagrera, 2002:

J. Burch, J. M. Nolla i J. Sagrera, Prospeccions arqueològiques i registre planimètric de l'església i castell de Palol-sabaldòria (Vilafant, Alt Empordà), *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 377-380

Burch *et al.*, 2000:

J. Burch, J. M. Nolla, L. Palahí, J. Sagrera, M. Sureda i D. Vivó, La fundació de *Gerunda*. Dades noves sobre un procés complex de reorganització d'un territori, *Empúries*, 52, Barcelona, 11-28

Burch *et al.*, 2001:

J. Burch, J. M. Nolla, L. Palahí, J. Sagrera, M. Sureda i D. Vivó, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 1. El sector de l'antiga església parroquial*, Sant Julià de Ramis

Burch *et al.*, 2002:

J. Burch, J. M. Nolla, L. Palahí, J. Sagrera, M. Sureda i D. Vivó, Excavacions al poblat ibèric de Sant Julià de Ramis, *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines*, Sant Joan de les Abadesses, 227-236

Burch *et al.*, 2005:

J. Burch, S. Casas, I. Miquel, J. M. Nolla, L. Palahí, J. Sagrera, M. Sureda, D. Vivó i J. Vivo, *La muntanya de Sant Julià de Ramis. Guia històrica i arqueològica*, Girona

Buscató, Pujol i Nolla, en premsa:

L. Buscató, L. Pujol i J. M. Nolla, Dades noves sobre les excavacions d'Empúries en el segle XIX, *Empúries*, 55, Barcelona

Caballero, 2003:

L. Caballero Zoreda, Arquitectura tardoantigua y altomedieval en Extremadura, *Repertorio de arquitectura cristiana en Extremadura: época tardoantigua y altomedieval*, a cura de P. Mateos i L. Caballero, Mérida, 143-176 (Anejos de Archivo Español de Arqueología XXIX)

Caballero, Mateos i Retuerce (editors), 2003:

L. Caballero, P. Mateos i M. Retuerce (editors), *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica. Ruptura y continuidad (II Simposio de Arqueología. Mérida 2001)*, Madrid (Anejos de Archivo Español de Arqueología, XXVIII)

Caballero, Retuerce i Sáez, 2003:

L. Caballero, M. Retuerce i F. Sáez, Las cerámicas del primer momento de Santa María de Melque (Toledo), construcción, uso y destrucción. Comparación con las de Santa Lucía del Trampal y El Gatillo (Cáceres), *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica. Ruptura y continuidad (II Simposio de Arqueología. Mérida 2001)* a cura de L. Caballero, P. Mateos y M. Retuerce, Madrid, 225-271 (Anejos de Archivo Español de Arqueología, XXVIII)

Caballero i Sáez, 1999:

L. Caballero i F. Sáez, *La iglesia mozárabe de Santa Lucía del Trampal, Alcuéscar (Cáceres). Arqueología y arquitectura*. Mérida (Memorias de Arqueología Extremeña, 2)

Caballero i Sánchez, 1990:

L. Caballero i J. C. Sánchez, Reutilización de material romano en edificios de culto cristiano, *Cristianismo y aculturación en tiempos del imperio romano. Antigüedad y cristianismo. Monografías históricas sobre la Antigüedad Tardía*, VII, Murcia, 444-485

Canal *et al.*, 2000:

J. Canal, E. Canal, J. M. Nolla i J. Sagrera, *El sector nord de la ciutat de Girona. De l'inici al segle XIV*, Girona (Col·lecció Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 4)

Canal *et al.*, 2002:

J. Canal, E. Canal, J. M. Nolla i J. Sagrera, Girona entre l'Islam i Carlemany. Una ciutat de frontera (759-801), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLIII, Girona, 7-28

Canal *et al.*, 2003:

J. Canal, E. Canal, J. M. Nolla i J. Sagrera, *Girona, de Carlemany al feudalisme (785— 1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*, Girona (Col·lecció Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 5)

Canal *et al.*, 2005 a:

J. Canal, E. Canal, J. M. Nolla i J. Sagrera, *Girona, de Carlemany al feudalisme (785— 1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval (II)*, Girona (Col·lecció Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 6)

Canal *et al.*, 2005 b:

J. Canal, E. Canal, J. M. Nolla i J. Sagrera, El *Castellum Uellosos* del puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà). Vida i mort d'una fortificació carolíngia, *Estudis del Baix Empordà*, 24, Sant Feliu de Guíxols, 5-54

Casanovas i Rovira (ed.), 2003:

À. Casanovas i J. Rovira, editors, *Torredonjimeno. Tesor, monarquia i litúrgia*, Barcelona

Casas *et al.*, 1990:

J. Casas, P. Castanyer, J. M. Nolla i J. Tremoleda, *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I. Materials augustals i altimperials de les comarques orientals de Girona*, Girona (Sèrie Monogràfica, 12)

Castanyer i Tremoleda, 1999:

P. Castanyer i J. Tremoleda, *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple d'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Girona

Castellví, 1991:

G. Castellví, *Le monument romaine de Panissars (Trophées de Pompée?) et le franchissement pyrénéen de la voie Domitienne*, Lille

Castellví, 1995:

G. Castellví, *Clausurae* (Les Cluses, P.-O.): fortresses-frontière du Bas Empire romain, *Frontières terrestres, frontières célestes dans l'Antiquité* a cura de A. Rousselle, Perpinyà, 81-104 i 13 figures (Collection "Études" n° 20)

Castellví, 1997 a:

G. Castellví, 18. Ad Centuriones/Ad Centenarium, *Voies romaines du Rhône à l'Ebre: via Domitia et via Augusta*, a cura de G. Castellví, J.-P. Comps, J. Kotarba i A. Pezin, París, 54-55 (Documents d'Archéologie Française, 61)

Castellví, 1997 b:

G. Castellví, 19. Clausurae, *Voies romaines du Rhône à l'Ebre: via Domitia et via Augusta*, a cura de G. Castellví, J.-P. Comps, J. Kotarba i A. Pezin, París, 55-56 (Documents d'Archéologie Française, 61)

J. Castellví, 1999:

J. Castellví, Fortificacions de Les Cluses, *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la*

Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X a cura de P. de Palol i A. Pladevall, Barcelona, 160-161

Castellví, Nolla i Rodà, 1995:

G. Castellví, J. M. Nolla i I. Rodà, La identificación de los trofeos de Pompeyo en los Pirineos, *Journal of Roman Archaeology*, 8, Cambridge, 5-18 i dues làmines

Castellví, Nolla i Rodà (ed.), en premsa:

G. Castellví, J. M. Nolla i I. Rodà (editors), *Le trophée de Pompée dans les Pyrénées (71 a.J.-C.)*, París

Castillo, 2003:

P. Castillo, El culte de les màrtirs Justa i Rufina i el tesor de Torredonjimeno (*Offeret Sce. Iuste et Rufine*), *Torredonjimeno. Tesor, monarquia i litúrgia* a cura d'À. Casanovas i J. Rovira, Barcelona, 55-67

Català (editor), 1971:

P. Català (editor), *Els castells catalans*, volum III, Barcelona

Cau, 1999 a:

M. À. Cau, Ceràmica de cuina, *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, a cura de P. de Palol i A. Pladevall, Barcelona, 360-361

Cau, 1999 b:

M. À. Cau, El Bovalar, *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, a cura de P. De Palol i A. Pladevall, Barcelona, 363

Cela i Revilla, 2004:

X. Cela i V. Revilla, *La transició del municipium d'Iluro a Alarona (Mataró). Cultura material i transformacions d'un espai urbà entre els segles V i VII dC. Laietania. Estudis d'arqueologia i d'història*, 15, Mataró

Chalmeta, 2003:

P. Chalmeta, La fi d'Hispania i l'inici d'al-Andalus, *Torredonjimeno. Tesor, monarquia i litúrgia*, a cura d'À. Casanovas i J. Rovira, Barcelona, 85-93

Ciampoltrini, 1998:

G. Ciampoltrini, L'orciolo e l'olla. Considerazioni sulle produzioni ceramiche in Toscana fra VI e VII secolo, *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del*

Convegno in onore di John W. Hayes. Roma, 11-13 maggio 1995, Florència, vol. I, 289-304 (Biblioteca di Archeologia Medievale, 14 (1))

Clara, 1994:

J. Clara i Tibau, L'ofici de Carlemany dins el breviari de 1339, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIV, Girona, 619-630

Codina i Sureda, 2004:

D. Codina i M. Sureda, Excavacions al castell de Sant Miquel (Girona, Gironès), *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, la Bisbal d'Empordà, 593-597

Coll, 1991:

M. Coll i Alentorn, *Historiografia*, Barcelona (Obres de Miquel Coll i Alentorn, volum I)

Coll, Roig i Molina, 1997:

J. M. Coll, J. Roig i J. A. Molina, Contextos ceràmics de l'antiguitat tardana del Vallès, *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X). Arqueomediterrània*, 2, Barcelona, 37-57

Coulet, 1907:

J. Coulet, *Étude sur l'Office de Gérone en l'honneur de Saint Charlemagne*, Montpellier

Coupland, 1990:

S. Coupland, Carolingian Arms and Armor in the Ninth Century, Viator, *Medieval and Renaissance Studies*, 21,

Demongeot, 1974:

E. Demongeot, Constantin III, l'empereur d'Arles, *Hommage à André Dupont, Fédération historique du Languedoc méditerranéen et du Roussillon*, Montpellier, 83-125

Duval, 1983:

N. Duval, L'état actuel des recherches sur les fortifications de Justinien en Afrique, *XXX Corso di Cultura sull'Arte ravennate e bizantina. Seminario Giustiniano (Ravenna, 6-14 marzo, 1983)*, Ravenna, 149-204

Enrich i Enrich, 1997:

J. i J. Enrich, Les ceràmiques comunes tardoromanes i altomedievales en el context de l'habitatge rural dispers de la Catalunya Central, *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat*

mitjana (segles IV-X). Arqueomediterrània, 2, Barcelona, 21-36

Erice, 1995:

R. Erice, *Las fibulas del nordeste de la Península Ibérica: siglos I a. e. al IV d. e.*, Saragossa

Fabre, Mayer i Rodà, 1991:

G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà, *Inscriptions romaines de Catalogne. III. Gérone*, París

Fabre, Mayer i Rodà, 2002:

G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà, *Inscriptions romaines de Catalogne. V. Supplément aux volumes I-IV et instrumentum domesticum*, París

Fernández-Galiano, 1976:

D. Fernández-Galiano, Excavaciones en la necrópolis hispanovisigoda del Camino de los Afligidos (Alcalá de Henares, Madrid), *Noticiario Arqueológico Hispánico. Arqueologia*, 4, Madrid, 5-91

Ferrandis, 1976:

J. Ferrandis Torres, Artes decorativas visigodas, *Historia de España. Tomo III. España visigoda (414-711 d JC)* dirigida per R. Menéndez Pidal, Madrid (tercera edició), 667-724

Font et al., 2000:

G. Font, M. Mataró, J. Mateu, S. Pujadas, J. M. Rueda i J. Tura, La torre de la Mora, una construcció d'origen romà reaprofitada en època altmedieval, *Cinques Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, 195-198

Foy, 1995:

D. Foy, Le verre de la fin du IVe au VIIIe siècle en France méditerranéenne, premier essai de typochronologie, *Le verre de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Age. Typologie-Chronologie-Difusion (Association Française pour l'Archéologie du Verre, Guiry-en-Vexin, 18-19 novembre 1993)*, Val d'Oise, 187-242

Francovich, 1996:

R. Francovich, Presentazione a G. P. Brogiolo i S. Gelichi, *Nuove ricerche sui castelli altomedievali in Italia settentrionale*, Florència, 3-6

Fuertes i Hidalgo, 2003:

M^a del C. Fuertes i R. Hidalgo, Cerámicas tardorromanas y altomedievales de Córdoba, *Cerámicas*

tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica. Ruptura y continuidad (II Simposio de Arqueología. Mérida 2001) a cura de L. Caballero, P. Mateos i M. Retuerce, Madrid, 505-540 (Anejos de Archivo Español de Arqueología, XXVIII)

Fulford i Peacock, 1984:

M. G. Fulford i D. P. S. Peacock, *Excavations at Carthage. The British Mission. Vol. II. The Avenue du Président Habib Bourguiba, Salammbô. The Pottery and the other ceramics objects from the site*, Sheffield

Galtier, 2001:

P. Galtier, *La iconografía arquitectónica en el arte cristiano del primer milenio. Perspectiva y convención; sueño y realidad*; Osca

García de Castro, 1995:

C. García de Castro Valdés, *Arqueología cristiana de la Alta Edad Media en Asturias*, Oviedo

García Moreno, 1974:

L. A. García Moreno, *Prosopografía del reino visigodo de Toledo*, Salamanca

García Moreno, 2003:

L. García Moreno, El tesoro de Torredonjimeno. El seu context històric, *Torredonjimeno. Tesor, monarquia i litúrgia*, a cura d'À. Casanovas i J. Rovira, Barcelona, 31-43

García i Vivó, 2003:

G. García i D. Vivó, Sant Julià de Ramis y Puig Rom: dos ejemplos de yacimientos con armamento y equipamiento militar visigodo en el nordeste peninsular, *Gladius. Estudios sobre armas antiguas, armamento, arte militar y vida cultural en Oriente y Occidente*, XXIII, Madrid, 161-190

Gaspar, 2003:

A. Gaspar, Cerâmicas cinzentas da antiguidade tardia e alto-medievais de Braga e Dume, *Cerâmicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica. Ruptura y continuidad (II Simposio de Arqueología. Mérida 2001)* a cura de L. Caballero, P. Mateos i M. Retuerce, Madrid, 455-481 (Anejos de Archivo Español de Arqueología, XXVIII)

Geanini, 1998:

A. Geanini, Hallazgos visigodos en la construcción del gasoducto de Madrid, *Los visigodos y su mundo. Arqueología, Paleontología y Etnología*, 4, Madrid, 321-336

Gentili, 1988:

F. Gentili, XVII. La céramique des habitats ruraux du Parisi, du VIIe siècle à l'An Mil, *Un village du temps de Charlemagne. Moines et paysans de l'abbaye de Saint-Denis du VIIe siècle à l'An Mil* a cura de J. Cuisenier i R. Guadagnin, París, 318-334

Grenier, 1931:

Grenier, *Manuel d'archéologie gallo-romaine. 1. Généralités. Travaux militaires*, París

Gros, 2003:

M. S. Gros, Aspectes litúrgics entorn de les corones votives visigòtiques, *Torredonjimeno. Tesor, monarquia i litúrgia*, a cura d'À. Casanovas i J. Rovira, Barcelona, 69-75

Grau, 1985:

R. Grau, Le passage de la voie antique á les Cluses (Portorium et enceinte), *Les routes du sud de la France. 110e Congrès des Sociétés Savantes*, París, 107-118

Gutiérrez, Abad i Gamo, 2005:

S. Gutiérrez, L. Abad i B. Gamo, *Eio, Iyuh y el Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete): de sede episcopal a Madina islámica, VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica: cristianització i topografia (València, 8, 9 i 10 de maig de 2003)* a cura de J. M Gurt i A. Ribera, Barcelona, 2005, 345-370

Gutiérrez, Gamo i Amorós, 2003:

S. Gutiérrez, B. Gamo i V. Amorós, Los contextos cerámicos altomedievales del Tolmo de Minateda y la cerámica altomedieval del sudeste de la Península Ibérica, *Cerâmicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica. Ruptura y continuidad (II Simposio de Arqueología. Mérida 2001)* a cura de L. Caballero, P. Mateos i M. Retuerce, Madrid, 119-168 (Anejos de Archivo Español de Arqueología, XXVIII)

Haberstroh, 2000:

J. Haberstroh, *Germanische Funde der Kaiser-und Völkerwanderungszeit aus Oberfranken*, Múnic (Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege, 82).

Henning, 1985:

J. Henning, Zur Datierung von Werkzeug-und Agrargerätefinden in germanischen Landnahmegebiet zwischen Rhein und oberer Donau (der Hortfund von Osterbunken), *Jahrbuch des*

- Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz, 32, Mainz, 571-594
- Hernández, 2001:
F. X. Hernández, *Història militar de Catalunya. Aproximació didàctica. Volum I. Dels ibers als carolingis*, Barcelona
- Hernández i Bienes, 2003:
J. A. Hernández i J. J. Bienes, Cerámicas hispano-visigodas y de tradición en el valle medio del Ebro, *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica. Ruptura y continuidad (II Simposio de Arqueología. Mérida 2001)* a cura de L. Caballero, P. Mateos i M. Retuerce, Madrid, 307-319 (Anejos de Archivo Español de Arqueología, XXVIII)
- Hoeper i Steuer, 1999:
M. Hoeper i H. Steuer, Eine völkerwanderungszeitliche Höhenstation am Oberrhein— der Geißkopf bei Berghaupten Ortenaukreis: Höhensiedlung, Kultplatz oder Militärlager?, *Germania*, 77-1, 185-246
- Íñiguez, 1978:
J. A. Íñiguez, *El altar cristiano. I. De los orígenes a Carlomagno (s. II-año 800)*, Pamplona (Colección Historia de la Iglesia, 9)
- Íñiguez, 1991:
J. A. Íñiguez, *El altar cristiano. II. De Carlomagno al siglo XIII*, Pamplona (Colección Historia de la Iglesia, 9)
- Janvier, 1969:
Y. Janvier, *La législation du Bas-Empire romain sur les édifices publics*, Aix-en-Provence (La Pensée Universitaire, LVI)
- Jiménez, 1994:
J. Jiménez, *Castrum* en la Hispania romana y visigoda, *Historia Antiqua*, 18, Salamanca, 441-455
- Jiménez, 1995:
J. Jiménez, *Castellum* en la Hispania romana: su significado militar, *Historia Antiqua*, 19, Salamanca, 129-150
- Joffroy, 1974:
R. Joffroy, *Le cimetière de Lavoye. Necropole mérovingienne*, Paris
- Johnson, 1981:
St. Johnson, *Late Roman Fortifications*, Londres
- Jones, 1974:
A. H. M. Jones, *Il Tardo Impero Romano. 284-602 d. C.*, Milà (volum II)
- Jover, dir., 1991:
J. Mª Jover, director, *Historia de España. Tomo III. España visigoda*, Madrid (dos volums)
- Juan i Lerma, 2000:
E. Juan i J. V. Lerma, La villa áulica del "Pla de Nadal" (Riba-roja de Túria), *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*, València, 135-142 (Grandes Temas Arqueológicos, 2)
- Keay, 1984:
S. J. Keay, *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*, Oxford, (BAR International Series, 196 (I i II))
- Lander, 1984:
J. Lander, *Roman Stone Fortifications. Variations and change from the First Century A. D. to the Four*, Oxford, (BAR International Series, 206)
- Larrén et al., 2003:
H. Larrén, J. F. Blanco, O. Villanueva, J. Caballero, A. Domínguez, J. Nuño, F. J. Sanz, G. J. Marcos, M. A. Martín i J. Misiego, Ensayo de sistematización de la cerámica tardoantigua en la cuenca del Duero, *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica. Ruptura y continuidad (II Simposio de Arqueología. Mérida 2001)* a cura de L. Caballero, P. Mateos i M. Retuerce, Madrid, 273-306 (Anejos de Archivo Español de Arqueología, XXVIII)
- Lebedynsky, 2001:
I. Lebedynsky, *Armes et guerriers barbares au temps des grandes invasions (IV au VI siècle apr. J.-C.)*, Paris
- Le Bohec, 1998:
Y. Le Bohec, *L'armée romaine*, París
- Leguilloux, 2004:
M. Leguilloux, *Le cuir et la pelleterie à l'époque romaine*, París
- Llinàs et al., 1997:
J. Llinàs, S. Manzano, A. M. Puig i X. Rocas,

L'excavació de la carretera de Sant Martí: un sector de l'entorn d'Empúries des de la baixa república a l'antiguitat tardana, Girona (Estudis Arqueològics, 3)

Llinàs *et al.*, 1999:

J. Llinàs, J. Merino, J. M. Nolla, J. Sagrera i M. Sureda, La torre romana de Puig d'Àlia (Amer), *Quaderns de la Selva*, 11, Santa Coloma de Farners, 97-108

Llinàs *et al.*, 2005:

J. Llinàs, C. Montalbán, J. Frigola i J. Merino, La necròpoli del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Gironès), In suo fundo. *Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae. Estudi General*, 25, Girona, a cura de J. M. Nolla, J. Casas i P. Santamaria, 195-210

López Serrano, 1976:

M. López Serrano, IV. Arte visigodo: arquitectura y escultura. Artes decorativas de la época visigoda, *Historia de España. Tomo III. España visigoda (414-711 d JC.)* dirigida per R. Menéndez Pidal, Madrid, (tercera edició), 725-830

López i Barroso, 1998:

M. López i R. Barroso, La necrópolis hispano-visigoda de "la Dehesa de la casa los Balconcillos" (Fuentes, Cuenca), *Los visigodos y su mundo. Arqueología, Paleontología y Etnografía*, 4, Madrid, 297-319

López *et al.*, 2003:

A. López, J. Fierro, J. Enrich, J. Enrich, J. Sales, J. Beltrán de Heredia, Cerámica tardorromana y altomedieval en la provincia de Barcelona. Siglos VII-X, *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica. Ruptura y continuidad (II Simposio de Arqueología. Mérida 2001)* a cura de L. Caballero, P. Mateos i M. Retuerce, Madrid, 41-65 (Anejos de Archivo Español de Arqueología, XXVIII)

Macías (ed.), 1982:

J. M. Macías (editor), S. de la Vorágine, *La leyenda dorada*, Madrid (2 volums)

Macías, 1999:

J. M. Macías, *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, Tarragona (Tulcis. Monografies Tarraconenses, 1)

Macías i Remolà, 2000:

J. M. Macías i J. A. Remolà, Tàrraco visigoda: carac-

terización del material cerámico del siglo VII dC, *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Cartagena, 1998)*, Barcelona, 485-497

Maneikis-Kniazzeh i Neugaard 1977:

Ch. S. Maneikis-Kniazzeh i E. J. Neugaard, *Vides de sants rosselloneses*, Barcelona (Fundació Vives Casajuana)

Mar i Ruiz de Arbulo, 1993:

R. Mar i J. Ruiz de Arbulo, *Ampurias romana. Historia, arquitectura y arqueología*, Sabadell

Marquès, 1993:

J. M. Marquès, *Cartoral, dit de Carlemany, del Bisbe de Girona, s. IX-XIV*, Barcelona (Fundació Noguera. Col·lecció Diplomataris, 1 i 2)

Martí, 1997:

R. Martí, *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Barcelona (Fundació Noguera, Col·lecció Diplomàtica, 13)

Martí, 2004:

R. Martí, La defensa del territori durant la transició medieval, *Actes del congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània nord-occidental*, Arbúcies, 89-114

Mateos i Alba, 2000:

P. Mateos i M. Alba, De *Emerita Augusta* a *Mérida*, *Visigodos y omeyas. Un debate entre la Antigüedad Tardía y la Alta Edad Media (Mérida 1999)*, a cura de L. Caballero i P. Mateos, Madrid, 143-168 (Anejos de Archivo Español de Arqueología XXIII)

Mayer, 1993-1994:

M. Mayer, Castrum quod vocatur clausuras, *Rivista di Studi Liguri*, LIX-LX, Bordighera, 207-212

Mayer, 1996:

M. Mayer, *Gal·la Placídia i la Barcelona del segle V*, Barcelona (Discurs llegit el dia 23 de maig a l'acte de recepció pública a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona)

Mayer i Rodà, 1988:

M. Mayer i I. Rodà, Epigrafia, *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 7, Barcelona, 195-263

Menéndez Pidal, dir., 1976:

R. Menéndez Pidal, director, *Historia de España. Tomo III. España visigoda (414-711 d JC.)*, Madrid

Merino i la Canal, 1826:

A. Merino i J. de la Canal, *España Sagrada*, tomo XLIV, tratado LXXXII. De la Santa Iglesia de Gerona en su estado moderno, Madrid

Metzger, 1991:

B. Metzger, Le mobilier liturgique, *Naissance des arts chrétiens. Atlas des monuments paléochrétiens de la France*, París, 265-267

Molina, 2004:

J. A. Molina, Las coronas de donación regia del tesoro de Guarrazar: la religiosidad en la monarquía visigoda y el uso de modelos bizantinos, *Sacralidad y arqueología. Homenaje al Profesor Thilo Ulbert al cumplir 65 años. Antigüedad y cristianismo. Monografías históricas sobre la Antigüedad Tardía* a cura de J. Mª Blázquez i A. González Blanco, Murcia, 459-472

Molinero, 1971:

A. Molinero, *Aportaciones de las excavaciones y hallazgos casuales (1941-1959) del Museo de Segovia*, Madrid (Excavaciones Arqueológicas en España, 72)

Montalbán, 1996:

C. Montalbán, L'església romànica dels Sants Metges (Sant Julià de Ramis, Gironès), *Terceres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, 257-265

Montalbán, 1996-1997:

C. Montalbán, Excavacions a l'església dels Sants Metges (Sant Julià de Ramis, Gironès), *Hispania i Roma d'August a Carlemany. Congrès d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVIII, Girona, 1321-1330

Montalbán, 1997:

C. Montalbán, *Memòria d'excavació a l'església dels Sants Metges (Sant Julià de Ramis, Gironès)*, Girona (inèdita)

Munialdo et al., 1998:

G. Munialdo, G. Olcese, P. Palazzi i L. Parodi, La ceramica comune in Liguria nel VI e VII secolo, *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes. Roma, 11-13, maggio 1995*, a cura de L. Saguì, Florència, vol. I, 227-251 (Biblioteca di Archeologia Medievale, 14 (1))

Muñoz i García Pinto, 2003:

R. Muñoz i A. García Pinto, *El ejército visigodo. Desde sus orígenes a la batalla de Guadalete*, Madrid (*Guerreros y batallas*, 8)

Negro Ponzi, 1999:

M. M. Negro Ponzi, Romani, bizantini e longobardi: le fortificazioni tardo antiche e altomedievali nelle Alpi occidentali, *Le fortificazione del Garda e i sistemi di difesa dell'Italia settentrionale tra tarda antico e alto medioevo* a cura de G. P. Brogiolo, Mantua, 137-154

Nolla, 1977:

J. M. Nolla, *La ciudad romana de Gerunda*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona

Nolla, 1988:

J. M. Nolla, *Gerunda: dels orígens a la fi del món antic, Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 7, Barcelona, 69-108, i 2 làmines

Nolla, 1998:

J. M. Nolla, Els objectes de vidre del puig de les Muralles (Puig Rom, Roses), *Empúries*, 51, Barcelona, 237-249

Nolla, 2001 a:

J. M. Nolla, El nom de la ciutat, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLII, Girona, 151-162

Nolla 2001 b:

J. M. Nolla, Aspectes de la romanització. De la llengua dels indigets al llatí. Algunes dades, *Miscel·lània d'homenatge a Modest Prats, volum I. Estudi General*, 21, Girona, 415-428

Nolla (editor), 2002:

F. Aicart, J. Burch, E. Canal, M. Figueras, J. Llinàs, M. del M. Llorens, J. M. Nolla, L. Palahí, G. de Prado, J. Sagrera, M. Sureda i J. Tremoleda, *Pla de Palol. Un establiment romà de primer ordre a Platja d'Aro*, a cura de J. M. Nolla, Castell-Platja d'Aro

Nolla, en premsa:

J. M. Nolla, *Gerunda* y la defensa de la Vía Augusta en la Antigüedad Tardía, *Murallas de ciudades romanas no occidente do impero. Lucus Augusti como paradigma. Congreso Internacional conmemorativo do V aniversario da declaración da muralla de Lugo como Patrimonio da Humanidade (Lugo 2005)*, Lugo

Nolla i Casas, 1984:

J. M. Nolla i J. Casas, *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Girona

Nolla i Casas, 1997 a:

J. M. Nolla i J. Casas, Nouvelles données sur la via Augusta dans le secteur nord-est de la Catalogne, *Voies romaines du Rhône à l'Ebre: via Domitia et via Augusta*, a cura de G. Castellví, J.-P. Comps, J. Kotarba i A. Pezin, París, 142-148 (Documents d'Archéologie Française, 61)

Nolla i Casas, 1997 b:

J. M. Nolla i J. Casas, Material ceràmic del puig de les Muralles (Puig Rom, Roses), *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X). Arqueomediterrània*, 2, Barcelona, 7-20

Nolla, Casas i Santamaria, 2005:

J. M. Nolla, J. Casas i P. Santamaria, Conclusions, In suo fundo. *Els cementiris rurals de les antigues ciuitates d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae. Estudi General*, 25, Girona a cura de J. M. Nolla, J. Casas i P. Santamaria, 245-262

Nolla i Nieto, 1979:

J. M. Nolla i F. J. Nieto, Acerca de la cronología de la muralla romana tardía de *Gerunda*: la Terra Sigillata Clara de "Casa Pastors", *Faentia*, 1/2, Bellaterra, 269-280

Nolla, Palahí i Sureda, 2003:

J. M. Nolla, L. Palahí i M. Sureda, Una gerra litúrgica amb inscripció trobada a Sant Julià de Ramis, *Butlletí Arqueològic*, 25, Tarragona, 255-269

Nolla, Palahí i Vivó, 2004:

J. M. Nolla, L. Palahí i D. Vivó, El *castellum* de Sant Julià de Ramis. Una peça dins de l'estratègia global de defensa del territori, *Actes del congrés Els castells medievals de la Mediterrània occidental, Arbúcies, 2003*, Arbúcies, 117-130

Nolla i Sagrera, 1995:

J. M. Nolla i J. Sagrera, Ciuitas Impuritanæ Coementeria. *Les necròpolis tardanes de la Neàpolis. Estudi General*, 15, Girona

Nolla et al. 2005:

J. M. Nolla, J. Casas, P. Santamaria i C. Oliart, La necròpoli oriental de la vil·la romana del Collet de

Sant Antoni, In suo fundo. *Els cementiris rurals de les antigues ciuitates d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae. Estudi General*, 25, Girona a cura de J. M. Nolla, J. Casas i P. Santamaria, 11-103

Oliva, 1967:

M. Oliva, Inventario de los castillos, fortalezas, recintos amurallados, torres de defensa y casas fuertes de la provincia de Gerona, *Revista de Gerona*, 41, Girona, 47-62

Olmo, 2000:

L. Olmo Enciso, Ciudad y procesos de transformación social entre los siglos VI y IX: de Recópolis a Racupel, *Visigodos y omeyas. Un debate entre la Antigüedad Tardía y la Alta Edad Media (Mérida 1999)* a cura de L. Caballero i P. Mateos, Madrid, 385-399 (Anejos de Archivo Español de Arqueología XXIII)

Palahí, 1996:

L. Palahí, El castell de Montagut, *Parlem de Sarrià*, 32, Sarrià de Ter, 32-35

Palol, 1950 a:

P. de Palol, *Bronces hispanovisigodos de origen mediterráneo. I. Jarritos y patenas litúrgicos*, Barcelona

Palol, 1950 b:

P. de Palol, Fíbulas y broches de cinturón de época visigoda en Cataluña, *Archivo Español de Arqueología*, 23, Madrid, 73-98

Palol, 1952 a:

P. de Palol, Castro hispanovisigodo de "Puig-Rom" (Rosas), *Informes y Memorias* 27, Madrid, 163-197

Palol, 1952 b:

P. de Palo, Algunas piezas de adorno de arnés de época tardorromana e hispanovisigoda, *Archivo Español de Arqueología*, 86, Madrid, 297-319

Palol, 1956:

P. de Palol, Esencia del arte hispánico de época visigoda: romanismo y germanismo, *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo. Tomo III: I Goti in Occidente, problemi*, Spoleto, 65-125

Palol, 1967:

P. de Palol, *Arqueología cristiana de la España romana. Siglos IV-VI*, Madrid-Valladolid

- Palol, 1972:
P. de Palol, Una tumba romana de Toledo y los frenos de caballo hispanorromanos del Bajo Imperio, *Pyrenae*, 8, Barcelona, 133-149
- Palol, 1986:
P. de Palol, *La villa romana de la Olmeda de Pedrosa de la Vega (Palencia). Guía de las excavaciones*, 1986
- Palol, 1989 a:
P. de Palol, *El Bovalar (Seròs; Segrià). Conjunt d'època paleocristiana i visigòtica*, Barcelona
- Palol, 1989 b:
P. de Palol, Bronzes d'època baix-romana i visigoda del Museu Episcopal de Vic, *Studia Vicensia*, 1, Vic, 35-59
- Palol, 1990:
P. de Palol, Bronces cristianos de época romana y visigoda en España, *Los bronceos romanos en España*, Madrid, 137-152
- Palol, 1991:
P. de Palol, III. Arte y arqueología, *Historia de España de Menéndez Pidal. Tomo III. España visigoda* volum II dirigida per J. M. Jover, Madrid, 269-428
- Palol, 1999:
P. de Palol, Bronzes litúrgics, *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X* a cura de P. de Palol i A. Pladevall, Barcelona, 309-311
- Palol, 2004:
P. de Palol, *El castrum del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*, Girona (Sèrie Monogràfica, 22)
- Pascual, Ribera i Rosselló, 2003:
J. Pascual, A. Ribera i M. Rosselló, Cerámicas de la ciudad de Valencia entre la época visigoda y omeya (siglos VI-X), *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica. Ruptura y continuidad (II Simposio de Arqueología. Mérida 2001)* a cura de L. Caballero, P. Mateos i M. Retuerce, Madrid, 67-117 (Anejos de Archivo Español de Arqueología, XXVIII)
- Perea (ed.), 2001:
A. Perea, editora, *El tesoro de Guarrazar*, Madrid
- Pérez, 1989:
D. Pérez, *El ejército en la sociedad visigoda*, Salamanca (Acta Salmanticensia. Estudios Históricos y Geográficos, 57)
- Pérez-Sala, 2004:
M. Pérez-Sala, Annex II. Estudi dels vidres procedents dels contextos de finals del segle VI/primer terç del VII, *La transició del municipium d'Iluro a Alarona (Mataró). Cultura material i transformacions d'un espai urbà entre els segles V i VII dC. Laietania. Estudis d'arqueologia i d'història*, 15, Mataró a cura de X. Cela i V. Revilla, 499-541
- Pericot et al., 1952:
L. Pericot, J. M. Corominas, M. Oliva, F. Riuró i P. de Palol, 2. Excavaciones en el poblado de San Julián de Ramis, *La labor de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Gerona durante los años 1942 a 1948. Informes y Memorias*, nº 27, Madrid, 96-101 i làmines XV a XVII
- Petrikovits, 1971:
H. von Petrikovits, Fortifications in the North-Western Roman Empire from the third to the fifth centuries A. D., *Journal of Roman Studies*, 61, 178-218
- Pladevall, 1991:
A. Pladevall, Sant Vicenç de les Roquetes (dades històriques), *Catalunya Romànica. V (Gironès, Selva, Pla de l'Estany)*, Barcelona, 202-203
- Puig, 1998:
A. M. Puig, El jaciment de Rhode a la fi de l'antiguitat tardana. El contextos del segle VII dC a la ciutadella de Roses (Alt Empordà, Girona), *Pyrenae*, 29, Barcelona, 171-192
- Puig, 1999:
A. M. Puig, Basílica de Santa Maria de Roses, *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X* dirigida per P. de Palol i A. Pladevall, Barcelona, 202-203
- Puig, 2003:
N. de Puig, *L'armari i les pabordies de la seu de Girona durant l'edat moderna. Un exemple de comptabilitat senyorial*, treball de recerca inèdit, Universitat de Girona

Ramallo i Ruiz i Berocal, 1997:

S. F. Ramallo, E. Ruiz i M. del C. Berrocal, Un contexto cerámico del primer cuarto del siglo VII en Cartagena, *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*; *Arqueomediterrània*, 2, Barcelona, 203-228

Ramon i Cau, 1997:

J. Ramon i M. À. Cau, Niveles de época vándala en Es Castell (Eivissa), *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*. *Arqueomediterrània*, Barcelona, 269-311

Ravegnani, 1983:

G. Ravegnani, *Castelli e città fortificate nel VI secolo*, Ravenna

Raynaud, 1991:

Cl. Raynaud, 3. Les céramiques communes, *La basilique paléochrétienne du Clos de la Lombarde à Narbonne* a cura de Y. Solier, París, 215-234 (*Revue Archéologique de Narbonnaise*, Supplément 23)

Reddé, 1995:

M. Reddé, Dioclétien et les fortifications militaires de l'Antiquité Tardive. Quelques considerations de méthode, *Antiquité Tardive*, 3, Turnhout, 91-124

Reinhart, 1945:

W. Reinhart, Sobre el asentamiento de los visigodos en la Península, *Archivo Español de Arqueología*, XVIII, 124-139

Remolà, 2000:

J. A. Remolà, *Las ánforas tardo-antiguas de Tàrraco* (Hispania Tarraconensis). *Siglos IV-VII d.C.*, Barcelona

Revuelta, 1997:

R. Revuelta, *La ordenación del territorio en Hispania durante la Antigüedad Tardía. Estudio y selección de textos*, Madrid (Castillos y vida histórica, 2)

Ribas, 1975:

M. Ribas, *El Maresme en els primers segles del cristianisme*, Mataró

Ricci, 1998:

M. Ricci, La ceramica comune del contesto di VII secolo della Crypta Balbi, *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes. Roma, 11-13, maggio 1995* a cura de L.

Saguì, Florència, vol. I, 351-382 (Biblioteca di Archeologia Medievale, 14 (1))

Richardot, 1998:

Ph. Richardot, *La fin de l'armée romaine 284-476*, París (Collection Hautes Études Militaires, 7)

Ripoll, 1993-1994:

G. Ripoll, La necrópolis visigoda de El Carpio de Tajo. Una nueva lectura a partir de la topocronología y los adornos personales, *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, VII-VIII, Barcelona, 187-250

Ripoll, 1998:

G. Ripoll, *Torèutica de la Bètica (siglos VI y VII d.C.)*, Barcelona

Riuró, 1934:

F. Riuró, Sant Julià de Ramis, *Butlletí del Grup Excursionista i Esportiu Gironí*, 114, Girona, 5-9

Rodà, 1973:

I. Rodà, Nuevas investigaciones en el poblado ibérico de Sant Julià de Ramis (Gerona), *XII Congreso Nacional de Arqueología (Jaén, 1971)*, Saragossa, 503-512 i 8 làmines

Rodà, 1974:

I. Rodà, Reseña de los hallazgos arqueológicos de los términos municipales colindantes de Sant Julià de Ramis, *Revista de Gerona*, 66, Girona, 71-76

Rosselló, 1996:

M. Rosselló, El yacimiento de València la Vella (Riba-roja de Túria). Algunas consideraciones para su atribución cronológica y cultural, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia Castellonenca*, 17, Castelló de la Plana, 435-454

Rosselló, 2000:

M. Rosselló, El recinto fortificado de "València la Vella" en Riba-roja de Túria, *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*, València, 127-133 (Grandes Temas Arqueológicos, 2)

Rosselló, 2005:

M. Roselló, El *territorium* de Valentia a l'antiguitat tardana, *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica: cristianització i topografia (València, 8, 9 i 10 de maig de 2003)* a cura de J. M Gurt i A. Ribera, Barcelona, 2005, 279-304

Roura, 1988:

G. Roura, *Girona carolíngia (875-1000)*, Girona (Quaderns d'història de Girona)

Roura, 1990:

G. Roura, L'ofici de Sant Carlemany al bisbat de Girona, *Miscel·lània litúrgica catalana*, IV, 37-56

Ruiz Asensio, 1991:

J. M. Ruiz Asensio, I. La escritura y el libro, *Historia de España de Menéndez Pidal. Tomo III. España visigoda* volum II dirigida per J. M. Jover, Madrid, 161-205

Sagrera, 2002:

J. Sagrera, *La ceràmica de producció ibèrica de Sant Julià de Ramis: el poblat i el camp de sitges*, Tesi doctoral, Universitat de Girona

Sala et al., 1990:

R. Sala, A. Cabañas, M. Díez, S. Giralt i E. Tabernero, *El Congost al paleolític. Cent anys d'arqueologia a Sant Julià de Ramis*, Sant Julià de Ramis

Salrach, 1978:

J. M. Salrach, *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX), El domini carolíngi*, Barcelona

Salrach, 1995:

J. M. Salrach, Contribució dels monjos de Ripoll als orígens de la historiografia catalana: els primers crònicons, *Art i cultura als monestirs del Ripollès*, PAM, 17-35

Sanmartí, 1986:

E. Sanmartí, Una nova patena visigoda d'ús litúrgic ingressada al Museu Arqueològic de Barcelona, *Revista de Museus*, Barcelona, 11-15

Sanmartí, Castanyer i Tremoleda, 1989:

E. Sanmartí, P. Castanyer i J. Tremoleda, *Emporion: un ejemplo de monumentalización precoz en la Hispania republicana* (Los santuarios helenísticos de su sector meridional), *Stadtbild und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit* (Madrid, 1987), Múnic, 117-144 i làmines 10 i 11

Schlunk i Hauschild, 1978:

H. Schlunk i Th. Hauschild, *Hispania Antiqua. Die Denkmäler der frühchristlichen und westgotischen Zeit*, Mainz am Rhein

Schulze-Dörrlamm, 1985:

M. Schulze-Dörrlamm, Germanische Kriegergräber mit Schwertbeigabe in Mitteleuropa aus dem 3. Jahrhundert und der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts n. chr. zur Entstehung der Waffenbeigabensitte in Gallien, *Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseum*, 32, Mainz, 509-569

Schulze-Dörrlamm, 1986:

M. Schulze-Dörrlamm, Römisch oder germanisch? Untersuchungen zu den Ambrust- und Bügelknopffibeln des 5. und 6. Jahrhunderts n. chr. aus den Gebieten westlich des Rheins und südlich der Donau, *Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseum*, 33-2, Mainz, 593-720

Shadrake i Shadrake, 1997:

D. Shadrake i S. Shadrake, *Barbarian warriors. Saxons, vikings, normans*, Londres (Brassey's History of Uniforms)

Sobrequés et al., 2003:

S. Sobrequés i Vidal, S. Riera, M. Rovira i R. Ordeig, *Catalunya carolíngia. V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, Barcelona (2 volums)

Solanes i Alòs, 2003:

E. Solanes i C. Alòs, Interpretació de l'aixovar de la necròpolis hispanovisigoda de Palous (Camarasa, la Noguera). Apunts sobre l'adobat de pells a l'antiguitat tardana, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 13, 2003, 345-350

Soler i Egea, 2000:

R. Soler i A. Egea, El Cabildo (Tallante): la pervivència del poblamiento en el territorio de *Carthago Spartaria* (siglos IV-VII dC), *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Cartagena, 1998)*, Barcelona, 403-411

Sureda, 2004:

M. Sureda, La catedral de Girona, matèria històrica. Historiografia a l'entorn de la seu (ss. XVII-XXI), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLV, Girona, 69-109

Taracena, 1926:

B. Taracena, *Excavaciones en diversos lugares de la provincia de Soria*, Madrid (Memorias de la Junta Superior de Excavaciones Arqueológicas, 75)

Taracena, 1927:

B. Taracena, *Excavaciones en las provincias de*

- Soria y Logroño, Madrid (Memorias de la Junta Superior de Excavaciones Arqueológicas 86)
- Tura, 1991:
J. Tura, Castell de Falgars, una torre romana a la Garrotxa, *Cypsela*, IX, Girona, 111-119
- Ulbert (ed.), 1981:
Th. Ulbert (editor), *Ad Pirum (Hru_ica). Spätrömische pabbefestigung in dem Julischen Alpen*, Múnic (München Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 31)
- Uscatescu, 2004:
A. Uscatescu, La ciutat de Iesso durant l'antiguitat tardana: les novetats de la campanya d'excavacions de 1999, *Iesso I. Miscel·lània arqueològica* a cura de J. Guitart i J. Pera, Barcelona-Guissona, 11-143
- Valbelle, Carrez-Maratray i Bonnet, 2000:
D. Valbelle, J.-Y. Carrez-Maratray i Ch. Bonnet, *Le camp romain du Bas Empire à Tell el-Herr*, París
- Verbruggen, 1950:
J. F. Verbruggen, Note sur le sens des mots *castrum*, *castellum*, et quelques autres expressions que désignent des fortifications, *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 28, 147-155
- Vigil-Escalera, 2003:
A. Vigil-Escalera, Cerámicas tardorromanas y alto-medievales de Madrid, *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica. Ruptura y continuidad (II Simposio de Arqueología. Mérida 2001)* a cura de L. Caballero, P. Mateos i M. Retuerce, Madrid, 371-387 (Anejos de Archivo Español de Arqueología, XXVIII)
- Villalón, 1985:
M. C. Villalón, *Mérida visigoda. La escultura arquitectónica y litúrgica*, Badajoz
- Villanueva, 1850:
J. Villanueva, *Viage literario á las Iglesias de España*, Madrid (volums XII-XIV)
- Villar, 1997:
J. Villar, *Les pabordies de la catedral de Girona*, treball de recerca inèdit, Universitat de Girona
- Vives, 1969:
J. Vives, *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*, Barcelona (Monumenta Hispaniae Sacra. Série Patristica: vol. II)
- Vives, Marín i Martínez, 1963:
J. Vives, T. Marín i G. Martínez, *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, Madrid (Hispania cristiana. Textos, vol. I)
- Vivó, 1989:
C. Vivó, *Llegendes i misteris de Girona*, Girona
- Vivó, 1996:
D. Vivó, La amazonomaquia de Fidias en Ampurias, *Actas. III reunión sobre escultura romana en Hispania* a cura de J. Massó i P. Sada, Tarragona, 213-222
- Vivó, 1996-1997:
D. Vivó, Un exemple de monumentalització escultòrica d'Empúries durant l'època augustea, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVI, Girona, 469-480
- Völling, 1995:
T. Völling, *Frühgermanische Gräber von Aufstadt im Grabfeldgau (Unterfranken)*, Múnic (Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege, 67)
- Zanini, 1994:
E. Zanini, *Introduzione all'archeologia bizantina*, Roma
- Zanini, 1998:
E. Zanini, *Le Italie bizantine. Territorio, insediamenti ed economia nella provincia bizantina d'Italia (VI-VIII secolo)*, Bari

Índex

Pròleg	7
Agraïments	9
1. Descobriment i situació. Procés d'identificació i l'excavació (1996-2003)	11
2. El <i>castellum</i>. Les diverses dependències. Anàlisi arqueològica i estructural	19
2.1. Les muralles	21
2.2. Els edificis I i II i l'espai III del <i>castellum</i>	30
2.2.1. Tècnica constructiva i materials	33
2.2.2. Procés d'excavació	39
2.2.3. Descripció dels àmbits	41
2.2.4. Fase I	52
2.2.5. Fase II	55
2.2.6. Fase III	60
2.2.7. L'espai III	61
2.3. L'edifici IV: la capella	63
3. El material arqueològic	77
3.1. La terrissa	77
3.1.1. Ceràmica fina d'importació, àmfores i vidre	80
3.1.2. Ceràmica de cuina africana	85
3.1.3. Ceràmica comuna oxidada	85
3.1.4. Ceràmica comuna reduïda	87
3.1.5. <i>Tegulae</i> i <i>imbrices</i>	93
3.1.6. Consideracions generals	95
3.1.7. La datació de la segona fase del <i>castellum</i>	95
3.2. Objectes metàl·lics	98
3.2.1. Eines	98
3.2.2. Armes	103
3.2.3. Elements ornamentals	107
3.2.4. Equipament i instrumental propi de la cavalleria	110
3.2.5. Altres peces metàl·liques	112
3.2.6. Reflexions	115
3.2.7. La gerreta litúrgica	115
4. Altres fonts per a una lectura unitària	123
4.1. Altres dades arqueològiques	123
4.1.1. La casa del Racó	123
4.1.2. Cova de can Sant Vicenç	126
4.1.3. Necròpoli de les Goges	126
4.1.4. Castell de Montagut	127
4.1.5. Vil·la del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter)	127
4.2. Dades documentals	133
4.3. Fonts hagiogràfiques	134
5. <i>Castellum Fractum</i>: anàlisi del topònim	143

6. La defensa en profunditat i el control de la Via Augusta. El paper del <i>castellum</i>	149
6.1. Generalitats	149
6.2. Les <i>Clausurae</i> i la torre de Panissars	151
6.3. La <i>mansio</i> de <i>Panissars</i>	162
6.4. Consideracions generals.....	165
7. La imatge del <i>castellum</i>	173
8. La història del lloc, del baix imperi a l'època feudal: del <i>castellum</i> a l'església parroquial	179
9. Bibliografia	191

AJUNTAMENT DE
SANT JULIÀ DE RAMS

Diputació de Girona

Universitat de Girona
Institut del Patrimoni Cultural